

68-2

L 3

Latviešu valodas kultūras jautājumi

27.

laidiens

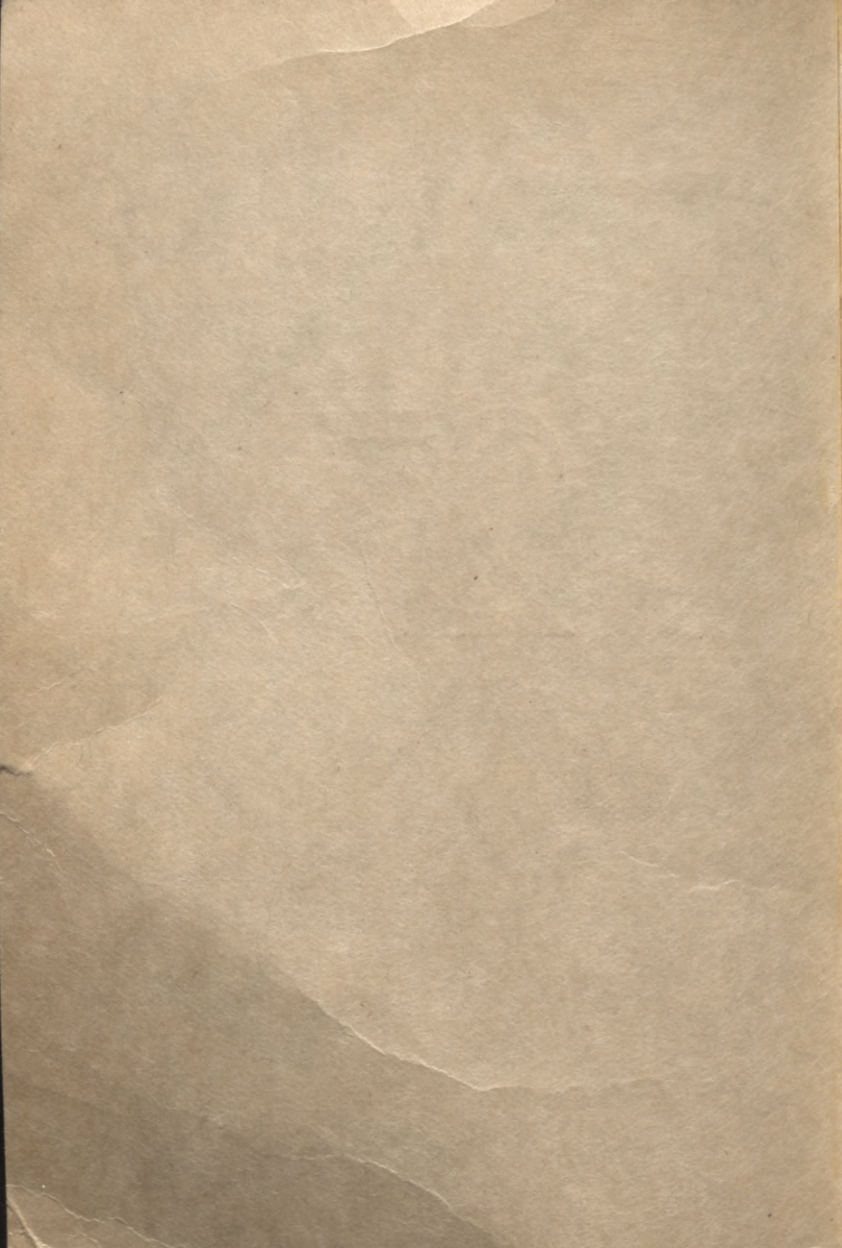
- Leksika ● Hronika
- Vispārīgi jautājumi
- Uzziņu materiāli

- Fonētika ● Stils ●
- Terminoloģija ●
- Gramatika ●

- Dialekts un literārā valoda ●
- Atvadu vārdi ●

«Avots»

L 68-2
L 3

L
4

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

(Rakstu krājums)
27. laidiens

Sastādījusi *Ā. Ozola*

RIGA «AVOTS» 1993

81.2L-7
La 802

Latvijas Nacionālā

BIBLIOTEKA

93 22.848
0306054837

REDAKCIJAS KOLEĢIJA:

filol. doktors *O. Bušs*, filol. doktore *I. Druvieta*,
filol. doktore *Dz. Hirša*, *J. Kušķis*, *A. Lauzis*, filol.
doktore *D. Markuse*, filol. doktore *Dz. Paegle*,
filol. habilitētais doktors *J. Rozenbergs* (red. kol.
priekšsēdētājs), filol. doktore *V. Skujiņa* (red. kol.
priekšsēdētāja vietniece), filol. doktors *J. Valdmanis*.

*«Latviešu valodas kultūras jautājumu»
redakcijas kolēģija un izdevniecība
«Avots» izsaka sirsnīgu pateicību Latvijas
Republikas Valsts valodas centram un tā
vadītājam Dzintrai Hiršai par iespēju tur-
pināt šā latviešu kultūrai nozīmīgā rakstu
krājuma izdošanu.*

81.2L-7

ISSN 0201—8039

© «Avots», 1993

VALODAS SITUĀCIJA UN INDIVĪDS

Lai izprastu valodas situāciju, statistikas dati par iedzīvotāju skaitu un valodu lietojumu sabiedrībā jāsavienota ar citiem būtiskiem determinantiem — valsts vai teritorijas starptautisko statusu, ideoloģiju, tiesisko iekārtu, ekonomiku un demogrāfiskajiem procesiem. Tomēr pat tad, kad apkopoti un analizēti šie objektīvie valodas situācijas parametri, pamats valodas politikas izstrādei vēl nebūt nav pietiekami stiprs. Lai varētu pilnībā raksturot etnolingvistisko situāciju, ieteikt pasākumus tās optimizēšanai un prognozēt situācijas maiņu valdības īstenoto programmu ietekmē, nepieciešams ievērot ne tikai objektīvo, bet arī subjektīvo — dažādu tautību, sociālo grupu un indivīdu uztveres īpatnības.

Etnolingvistisko problēmu uztvere tieši indivīda līmenī ir samērā maz pētīta joma pat valstīs, kurās sociolingvistiski un psiholingvistiski pētījumi ir plaši izvērsti. Indivīda nacionālā apziņa sastāv no daudziem komponentiem. Tā ir atkarīga no etnosa mentalitātes, no tā lieluma, no etnosa prestiža, vēsturiskās pieredzes, konkrētās valodas vides, audzināšanas un daudziem citiem faktoriem; tāpēc empīrisku individuālu novērojumu vispārināšana šķiet riskanta. Ja izvēlētie informanti nav tipiski noteiktas sociālas grupas pārstāvji, var

rasties apšaubāmas hipotēzes. Tādēļ sociolingvistikas klasiķi par galveno analīzes vienību parasti izvēlējās t. s. mazās grupas un analizēja to eksistenci noteiktā sociālā kontekstā.¹

Padomju sociolingvistika, kuras teoriju gaismā tika apzināti veidota valodas situācija Baltijas valstīs, veidojot ideālas daudznacionālas sabiedrības eksistences shēmas, abstrahējās ne tikai no indivīda, bet arī no mazo sociālo grupu uztveres, operējot galvenokārt ar lielajām sociālajām grupām — nācijām un tautībām.

Pēc neatkarības atgūšanas valodas politikai Baltijas valstīs būtu jāklūst par vienu no iekšpolitikas stūrakmeņiem. Savukārt sociolingvistiem no valodas situācijas aprakstītājiem jāklūst par tās pārveides veicinātājiem. Galamērķis mums ir skaidrs jau tagad: latviešu valodai jānodrošina gan tiesības, gan spējas reprezentēties visās funkcionālajās sfērās (pieļaujami izņēmumi starptautiskajos un reģionālajos sakaros) un maksimāli jātuvinās stāvoklim, kad minoritāšu pārstāvji valsts valodu vismaz saprot. Turklāt, ievērojot starptautiskos nolīgumus par minoritāšu vispārējām un lingvistiskām tiesībām, jānodrošina cit-tautiešu valodu un kultūru attīstība. Lai minētos virzienus praksē spētu sabalansēt, jārada zinātniski pamatota daudz aspektu programma, kas ietvertu gan likumus, gan tīri lingvistiskus pasākumus valsts valodas reālai iedzīvināšanai. Šādā programmā jāatspoguļojas arī maz pētītam, bet ļoti nozīmīgam aspektam — etnopsiholingvistiskajam aspektam.

¹ Sk., piem.: *Fishman J. A.* The relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When. — *Sociolinguistics. Selected Readings*. Middlesex, 1972, p. 15—32.

Skaidri jāapzinās, ka mēs varam izstrādāt ideālu valsts valodas statusa realizēšanas programmu, varam radīt plašu skolu un kursu tīklu, izdot dažādām gaumēm atbilstošus mācību līdzekļus, tomēr viss paliks pa vecam, ja neizdosies mainīt cilvēku psiholoģisko nostādni. Valodu mācās un runā (vai nemācās un nerunā) indivīds, nevis tauta vai sociāla grupa kopumā! Nošķirt individuālo no sociālā vai etniskā valodas jomā nenoliedzami ir sarežģīti — te būtu neatliekams darbalauks psihologiem —, tomēr izdalīt galvenos faktorus, kas ir pamatā indivīda lingvistiskajai vērtīborientācijai, šķiet iespējams.

Etnosa un indivīda attieksmju problēma ir ļoti sarežģīta; tās risinājumam mēģina pietuvoties gan rakstnieki, gan filozofi, gan sociologi. Tikpat grūti ir arī noteikt tās specifiskās iezīmes, kas konkrētu etnosu šķir no citiem. Termini «mentālitate», «nacionālais raksturs», «tautas dvēsele», «tautas gars» netiek izprasti vienādi. Tāpēc triādes «etnoss — valoda — indivīds» analīze ir ļoti komplicēta; lai pilnībā atklātu tās būtību mūsu valodas situācijā, nepieciešami plaši un daudzpusīgi pētījumi. Etnosa un valodas attiecību izpratne ir svarīga daudzu zinātnes nozaru pārstāvjiem, ne tikai etnolingvistiem, sociolingvistiem un nacionālo attiecību pētniekiem. Domstarpības to traktējumā rada nebeidzamas diskusijas gan zinātniskos izdevumos, gan presē. Piemērs tam ir diskusijas par terminu «krievvalodīgie iedzīvotāji». Valodas kā etniskas pazīmes socioloģiskais aspekts dažkārt šādi tiek aizstāts ar lingvistisko aspektu. Šis termins, manuprāt, bez iebildēm būtu lietojams to iedzīvotāju apzīmēšanai, kas dažādā mērā saglabājuši etnisko kultūru un etniskās pierības apziņu, bet valodas ziņā pilnībā asimilē-

jušies. Ja turpretim minoritāšu pārstāvji kaut vai valodas funkcionālo sfēru hierarhijas zemākajos līmeņos lieto sava etnosa valodu, jāizvēlas cits termins.

Bez iebildēm nevar arī izdalīt valodas kopību kā etnisku pazīmi, it īpaši, ievērojot PSRS tautu rusifikāciju. Nav skaidrs, kādi ir kvantitatīvie rādītāji, lai varētu runāt par valodas kopību vai tās zudumu. Valodas kopība un valoda gan terminoloģiski, gan psiholoģiski ir atšķirīgi jēdzieni. Valodas nacionālajā specifikā parādās etniskā funkcija, jo jebkurš jēdziens vai doma, kaut universāla un vispārcilvēciska, tiek ietērpta tautas garam atbilstošā formā. Valodas formā izteiktā etnosa sadarbība ir viens no faktoriem, kas rada īpašo dzimtās valodas apziņu.

Pastāv objektīvas atšķirības dažādu etnosu atliekmē pret valodu. Visai bieži par svarīgākiem tiek uzskatīti citi materiālās un garīgās kultūras elementi, īpaši tie, kam raksturīga tradicionalitāte un noturība: paražas, rituāli, tautas māksla, reliģija. Augsts dzimtās valodas prestižs un valodas dominante etnisko vērtību sistēmā raksturīga Baltijas tautām; turklāt pašlaik šī valodas vērtības apziņa tiek vispusīgi attīstīta un veicināta.

Ievērojot teikto, Latvijā iespējams izdalīt trīs lielas iedzīvotāju grupas, ar kurām saistās indivīda etniskā identitāte: 1) latvieši, 2) krievi un 3) citu tautību pārstāvji. Šāds nosacīts dalījums koriģējams, jo visai bieži attieksmi pret sabiedrības lingvistiskajām problēmām nosaka nevis cilvēka etniskā piederība, bet audzināšana, personiski apstākļi u. tml.

Analizējot etnolingvistiskas problēmas, jāņem vērā etniskie stereotipi — kopš bērnības nostiprinājušies priekšstati par dažādu tautību cilvēku

raksturu, uzvedību, paradumiem u. c. Šādi vienkāršoti priekšstati parasti ietver vispārinājuma un vērtējuma elementus, pie kam visām tautām raksturīga tieksme izcelt savas valodas, ticības un tradīciju pārākumu pār tuvākajiem kaimiņiem. T. A. van Deiks norāda, ka sarunas par saskari ar citu tautību cilvēkiem ir ļoti izplatītas, turklāt tām ir it kā stratēģisks raksturs: runātājs, no vienas puses, grib parādīt savu negatīvo attieksmi pret citu tautību pārstāvjiem, bet, no otras puses, sociālās normas nepieļauj šovinisma izpausmes.² Arī pašreizējā Latvijas etnolingvistiskajā situācijā etniskajiem aizspriedumiem ir liela loma, kaut arī par to parasti nerunā. Sabiedrībā valdošā negatīvā ievirze pret citu tautu pārstāvjiem ietiecas ekonomiskajās, politiskajās un sociālajās struktūrās, tādējādi ietekmējot arī indivīda attieksmi pret konkrētas valodas mācīšanos.

Latvieši, kā jau teikts, pieder pie etnosiem, kam ir spēcīga dzimtās valodas vērtības apziņa. Tāpēc pat mazākie draudi valodas eksistencei tiek uzverti kā draudi nācijai, un valstiskā neatkarība lielā mērā asociējas ar pilnvērtīgu valodas funkciju atgūšanu. 1988. gadā, kad tika lemts par latviešu valodas statusu, Valodu komisija saņēma vēstules ar vairāk nekā 350 tūkstošiem parakstu, kas apliecināja vēlmi redzēt latviešu valodu valsts valodas statusā. Vēstules vēl pagaidām nav pienācīgi novērtētas un socioloģiski analizētas kā laikmetu raksturojoši dokumenti. Var gan secināt, ka klaji negatīva attieksme pret cittautiešiem vērojama reti; dominējošā tonalitāte vēstulēs ir

² T. A. ван Дейк. Предубеждения в дискурсе: рассказы об этнических меньшинствах. — В кн.: Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989, с. 190—198.

pāridarījuma un netaisnības apziņa. Skaidri samanāmas tādas tradicionāli latviešiem piedēvētas iezīmes kā samierināšanās un pieticība, kā arī pasivitāte savu tiesību aizstāvēšanā. Pārāk liela nozīme tiek piešķirta likumdošanas aktiem valodas jomā, mazāka — pašu latviešu aktīvai rīcībai. Pamatoti ir cittautiešu pārmetumi, ka latvieši sarunās paši pāriet uz krievu valodu, mazinot stimulus mācīties latviski. Pašlaik acīmredzot no šādas pieklājības apzināti jāatsakās, toties visādi jāveicina cittautiešu centieni runāt latviski.

Valodas politikā pasākumi, kas vērsti uz valodas tiesiskā statusa nostiprināšanu un cittautiešu apmācību, parasti tiek saistīti ar valsts valodas literārās formas izkopšanu un valodas bagātināšanu. Pašreiz vairāk tiek pieminēta latviešu valodas prioritātes nodrošināšana. Tomēr galvenā uzmanība būtu jāpievērš pašu latviešu valodas izkopšanai, jo valodas kultūras līmenis un pat vārdu krājums daudziem cilvēkiem ir nepietiekams. Apzināti būtu jāveido sociālais pieprasījums ne tikai pēc latviešu valodas vispār, bet pēc izkoptas, bagātas un stilistiski izvērstas latviešu valodas.

Lielākā daļa Latvijas krievu ar izpratni uzņēma valsts valodas statusa piešķiršanu latviešu valodai, tomēr daudziem Valodu likuma pieņemšanas periods bija psiholoģiski grūts. PSRS nacionālā un ekonomiskā politika radījusi krievu valodas areāla nepamatoto paplašinājumu masveida migrācijas dēļ. Populārās teorijas par vienotu valsti un kopējām mājām, par atrisināto nacionālo jautājumu Padomju Savienībā liedza iespēju apzināties, ka šī valsts sastāv no 59 nacionāli valstiskiem veidojumiem, kuros dzīvo ap 130 nāciju un tautību.

Daži zinātnieki līdztekus plaši pazīstamajām valodas funkcijām izdala arī etniskās norobežošanās funkciju. Šajā aspektā krievu valoda, šķiet, nav pētīta, bet empīriski novērojumi liecina, ka daļa krievu pašlaik neizjūt etnolingvistiskās robežas. Daļēji tas saistās ar faktu, ka krievu valoda kā «starpnacionālo attiecību jeb saziņas» valoda tikusi identificēta ar krievu kā minoritātes valodu bijušās PSRS nacionālajos valstiskajos veidojumos.

Starp citu tautību pārstāvjiem, kas izvēlējušies Latviju par dzīves vietu, izdalāmas divas pamatgrupas. Daļa cittautiešu ir vismaz trīsvalodīgi — tie apguvuši kā krievu, tā latviešu valodu, turklāt saglabājuši savu dzimto valodu un kultūru. Vairums no viņiem saistīti ar nacionālajām kultūras biedrībām, ir pārliecināti latviešu valodas tiesību aizstāvji un atbalsta Latvijas neatkarību. Tomēr daudziem minoritāšu pārstāvjiem raksturīgs nacionālais nihilisms. Tā kā minoritāšu pārstāvja izteikts latviešu valodas tiesību noliegums bieži vien šķiet nozīmīgāks (nevar pārņemt lielvalstisko šovinismu!), daļa šādu cilvēku tiek izmantoti par latviešu tautai naidīgas ideoloģijas paudējiem. Šādam šķietamam paradoksam ir dziļas saknes. Vēl nesenā pagātnē plānveidīgi tika veicināta mazo tautu pāreja uz krievu valodu kā ikdienas saziņas valodu. Šāda nepieciešamība tika teorētiski pamatota daudzu vēsturnieku un sociolingvistu (turklāt vairumā gadījumu nekrievu izcelsmes!) darbos. Kopš 1961. gada tika runāts par jaunu sociāletnisku kopību — padomju tautu. Kā īpašs sasniegums tika minēts fakts, ka miljoniem citu tautību cilvēku par dzimto valodu atzinuši krievu valodu. Ilgajos gados, kad tika kultivēta vienaldzība pret nacionālajām valodām, kultūru

un tradīcijām, izveidojās veselas paaudzes, kas neprata vai vāji prata dzimto valodu. Izveidojās noturīgs nacionālais nihilisms un skeptiska attieksme pret savas valodas un pat tautas nākotnes perspektīvām.

Pašreiz, kad strauji pieaug tautu nacionālā pašapziņa, no savas tautas atrautie rusificētie cilvēki izjūt savdabīgu pārdzīvojumu kompleksu. Nacionālās apziņas rudimenti viņiem vēl saglabājušies, bet zemapziņā jūtams, ka par pilnvērtīgu savas tautas locekli viņi vairs nevar kļūt. Daļa cilvēku izjūt arī zināmas bailes, jo vēstures pieredze ir pārāk bēdīga (deportācijas, represijas, mazākumtautību diskriminācija u. c.) un vēl trūkst pietiekamu garantiju, ka tā neatkārtosies. Lai pārvarētu šo mazvērtības kompleksu, tiek veicināta arī citu rusifikācija.

Latviešu valoda pašlaik vēl jāapgūst tūkstošiem cittautiešu. Lai varētu organizēt efektīvu latviešu valodas mācīšanas sistēmu, jāgūst skaidrs priekšstats par noskaņojumu latviešu valodas nepratēju vidū. Jānoskaidro valodas mācīšanās vai nemācīšanās motīvi un jāizstrādā zinātniski pamatota pieeja attieksmes optimizēšanai. Zinātnieku un pedagogu spēkos nav mainīt pašreizējo politisko un ekonomisko stāvokli Latvijā, bet izstrādāt tādu būtisku nacionālo attiecību veidošanas daļu kā kultūrvēsturiskās izglītošanas programmu ir iespējams. Ja izdotos mainīt pašu latviešu un arī cittautiešu attieksmi pret latviešu valodu un tās nākotnes perspektīvām, šaubām par valodas likteni vairs nebūtu pamata.

DAIĻLITERĀTURAS VALODA UN TĀS NORMA

Daiļliteratūras valoda¹ un tās norma ir problēma, par kuru diskutē jau vairākus gadu desmitus gan pie mums, gan citur. Tā būtībā ir daļa no jautājuma par t. s. daiļliteratūras valodas un literārās valodas attieksmēm. Šīs problēmas ir aktuālas joprojām, par ko liecina publikācijas šajā jautājumā, pat veselas diskusijas un konferences.²

Jautājuma vēsture rāda, ka daiļliteratūras valoda tiek kvalificēta dažādi, dažkārt uzrādot pat pilnīgi pretējus viedokļus:

1) ir uzskats, kas daiļliteratūras valodu bez ierunām iekļauj literārās valodas sistēmā,³

2) cits uzskats ir tieši pretējs — tas daiļliteratūras valodu atzīst par īpašu valodas paveidu, apakšsistēmu⁴.

¹ Termins «daiļliteratūras valoda» pēc tradīcijas un īsuma dēļ tiek lietots ar nozīmi daiļliteratūras valodas stils, valodas paveids, apakšsistēma.

² Sk., piemēram, diskusiju žurnālā «Karogs» 1969. gadā, laikrakstā «Literatūra un Māksla» 1971. gadā, Viļņas universitātes organizētā simpozija materiālus Языковая норма и функциональный стиль (Вильнюс) 1984. gadā, regulāri publicētos rakstus «Latviešu valodas kultūras jautājumos» un citos izdevumos.

³ *Freidenfelds I.* u. c. Latviešu valoda 9.—11. klasei. 1974, 389. lpp.; *Cirule Dz.* u. c. Latviešu literārās valodas praktikums 9.—10. klasei. R., 1977, 5. u. c. lpp.

⁴ *Veidmane R.* Izteikt neizsakāmo. Lingvistiskā poētika. R., 1977, 264 lpp.; *Rozenbergs J.* Stils, valodas. — Latvijas padomju enciklopēdija. 9. 1987, 280. lpp.; *Стилистические средства выражения и литературная норма.* — Языковая норма и функциональные стили. Вильнюс, 1984, с. 35—37.

Sādi atšķirīgi uzskati ir ne tikai latviešu valodniecībā, bet arī citu valodu zinātnēs.⁵

Mūsdienu pētījumi liek domāt, ka jēdzieni literārā valoda, tās norma un daiļliteratūras valoda ir skaidrojami, pamatā liekot pašu parādību būtību; ko galvenokārt nosaka šo parādību funkcijas. Tādējādi ir iespējams sekmīgāk tuvināt parādību izpratni pašai tās būtībai. Vērojumi rāda, ka literārās valodas normām nav tieša sakara ar tām daiļliteratūras teksta īpašībām, kas valodu kā domāšanas un komunikācijas līdzekli pārvērš par vārda mākslas matēriju un formu.

Jāapzinās, ka mūsdienu valoda ir diferencējušies fakultatīvi funkcionālos paveidos, variantos, apakšsistēmās. Apzināti veidotās un koptās valodas apakšsistēmas mēdz saukt par stiliem.

Teksta/runas stils ir valodas konkrēta realizācija pasaules izziņas un komunikācijas procesā. Šajā procesā stils savukārt sadalās sīkākās apakšvienībās — žanros. Dažādu stilu atsevišķi žanri var būt tuvi un līdz ar to var robežoties. Turklāt robeža ne katrreiz krasi izdalās.

Stilu (zinātnisko, lietišķo rakstu, publicistikas u. c.) veido valodas izteiksmes līdzekļi, bet to izveidi un izmantojumu nosaka ekstralingvistiski faktori, kas saistīti ar valodas lietotāja darbības noteiktu sfēru. Tāpēc no valodas fonētiskā, leksiskā un gramatiskā repertuāra komunikators atkarā no viņa darbības sfēras izvēlas attiecīgus

⁵ Sk.: Адмони В. Г., Сильман Т. И. Отбор языковых средств и вопросы стиля. — Вопросы языковедения, 1954, № 4, с. 97; Župerka K. Lietuvių kalbos stilistika. Vilnius: Mokslas, 1983, p. 99.—125.; Doležel L. O Stylu moderní české prózy. Praha, 1960, s. 185 aj.; Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык. Пражский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967, с. 406—431.

valodas līdzekļus. Šie izvēles kritēriji ir veidojušies ilgā valodas attīstības gaitā, valodas līdzekļus selekcionējot atkarā no komunikācijas satura, vides un komunikatora attieksmes pret tiem. Tādējādi katra cilvēka darbības sfērā ir izveidojušās savas valodas lietošanas tradīcijas, kas ar katru paaudzi tiek pilnīgotas un nostiprinātas.

Sajā valodas izteiksmes līdzekļu selekcionēšanā vērojama arvien pieaugoša valodas lietotāja apzināta darbība, kuras rezultātā veidojas noteiktas valodas lietošanas normas.

Minēsim dažus šī procesa piemērus. Par valodas lietošanas normu apbrīnojamo intuitīvo izpratni liecina folklorā — pasakas, teikas, nostāsti, sakāmvārdi, parunas, mīklas un jo īpaši tautasdziesmas. Tautasdziesmu valodu apbrīnojuši un par savas valodas paraugu turam ne tikai mēs paši, bet arī daudzi citu tautu pārstāvji, kam ir bijusi saskarsme ar mūsu tautasdziesmām. Tā indiešu filologs, Visindijas Literatūras akadēmijas prezidents S. K. Čaterdži citē amerikāņu zinātnieka R. Peina atziņas, norādot, ka tajās ir pausts arī viņa viedoklis par baltu dainām: «Savā vienkāršumā un necilajā košumā tās ir pārākas par visu, ko es zinu Rietumu literatūrā, izņemot Grieķijas salu iedzīvotāju senās dziesmas. Tās liekas sacerētas pasaules rītausmā, un rāsas svaigums uz tām ir joprojām.»⁶

Cits piemērs no mums zināmās latviešu fonogrāfiskās rakstības sākuma perioda. 17. gadsimtā sākas latviešu rakstu valodas apzināta normēšana. Kā G. Mancelis saka, «kas nopietni grib apgūt šo [latviešu] valodu, tam uzmanīgi jāklausa»

⁶ Čaterdži S. K. Balti un ārieši. R.: Zinātne, 1990, 59. lpp.

zemnieka runā un jāredz, kā veidojama izruna». Pirmie latviešu rakstu valodas veidotāji vācieši, galvenokārt vācu mācītāji, cik iespējams vērīgi ieklausās latviešu valodā. Viņi — G. Merķelis (1593—1654), K. Firekers (1615—1685), E. Gliks (1652—1705), J. Lange (1711—1777), G. F. Stenders (1714—1796) u. c. — ir tie, kas par literārās valodas pamatu izraugās vidus dialektu, pilnveido rakstību un cenšas attīstīt pašu valodu. Tā, piemēram, G. F. Stenders norāda uz vārdu trūkumu jaunu jēdzienu apzīmēšanai atsevišķās dzīves nozarēs un piebilst: «Kad jūsu tauta turpmāk atskaidrosies, tad jums arīdžan augstāki un skaidrāki gudrības vārdi rasies.»⁷

Izcilais latviešu valodas meistars V. Plūdonis, vērtējot K. Firekera valodu, atzīst, ka viņa «dziesmās — viegls ritums, dabīgas atskaņas, gleznaina un, kas tas lielākais, tīri latviska, tautiska valoda.»⁸

Uz latviešu rakstu valodas kopšanas apzinātu darbību, kas vērojama jau ar 17. gs., norāda J. Straubergs, uzteicot lielos pūliņus Bībeles tulkošanā un īpaši atzīmējot tulkotāju Jelgavas konferences nozīmi: «Šī Jelgavas konference ieilga apmēram mēnesi, un šai vēsturiskajā konferencē tika nosprausti latviešu literārās valodas pamati vairākiem gadu simtiem.»⁹

Jau šie atsevišķie piemēri rāda, kā valodas lietotāja apzinātas darbības rezultātā veidojas no-

⁷ *Stenders G. F.* Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. Jelgavā un Aizputē, 1776, 198. lpp. (Citātos izmantota mūsdienu rakstība.)

⁸ *Plūdonis V.* Latvju literatūras vēsture, sakarā ar tautas vēsturisko attīstības gaitu. Vidusskolu kurss. Jelgavā, 1909, 52. lpp.

⁹ *Straubergs J.* Kā noritēja bībeles tulkošanas darbs. — Izglītības Mēnešraksts, 1943, IX, 199. lpp.

teiktas valodas normas, kas ne tikai kodificē to lietošanu, bet vienlaicīgi attīsta, bagātina, pilnveido valodas izteiksmes līdzekļus un sekmē to diferencētu lietojumu attiecīgajās valodas lietotāja darbības sfērās. Līdz pat šai dienai valodas norma tiek uzlūkota par ideālu, pēc kā tiekties. Taču, pirmkārt, šī tieksme dažkārt tiek neprecīzi saprasta kā valodas sterilizācija. Savā laikā prof. L. Bērziņš lekcijās jau norādījis, ka gramatikas un leksikas fakti ir nepielūdzami, tos patvaļīgi nedrīkst grozīt, kaut arī tie mainās, taču stilistika bauda lielu brīvību to izmantošanā. Otrkārt, tiecoties pēc šī valodas ideāla, bieži netiek ņemta vērā valodas funkcionēšanas sfēra un ar tās specifiku saistītās runas/teksta īpatnības — arī normu sakarā.¹⁰ Visu valodas stilu pamatā ir kopēja fonētiskā, leksiskā un gramatiskā sistēma, taču katram valodas stilam ir sava specifika, līdz ar to literārajai normai ir savi fakultatīvie varianti. Tie pagaidām ir apzināti galvenokārt intuitīvi. Teiktais īpaši attiecas uz sarunvalodas un daiļliteratūras valodas stilu.

Daiļliteratūras valoda ir īpašs valodas paveids. Taču tā specifika tiek dažādi un no dažādiem viedokļiem aplūkota. Katram redzes viedoklim ir sava argumentācija, kas ar lingvistiskās domas attīstību arvien tiek papildināta un pat izmainīta.

Mūsu nolūks nav analizēt dažādos redzes viedokļus, bet ir iecerēts aplūkot būtiskākos faktorus, kas ietekmē mūsu priekšstatus par daiļliteratūras valodas (stila, apakšsistēmas, paveida) raksturu.

Tādi būtiski faktori ir: 1) valodas paveida

¹⁰ Паленис И. Об актуальности проблемы «Языковая норма и функциональные стили». — Языковая норма и функциональные стили. Вильнюс, 1984, с. 22—24.

sociālās funkcijas un 2) literārās valodas normas un daiļliteratūras valodas attieksme pret tām.

Ar valodas palīdzību realizē īstenības izziņu un komunikāciju. Šos procesus īpašā veidā veic arī daiļliteratūras valoda. Taču daiļliteratūras valodai primārā ir emocionāli estētiskā funkcija. Daiļliteratūra ir mākslas veids, un šī mākslas veida matērija un forma ir valoda, tāpat kā glezniecībā krāsas vai mūzikā skaņas.

Dažādie mākslas veidi arī atspoguļo īstenību, taču šī atspoguļošana notiek mākslas tēlu veidā. Daiļliteratūra, tāpat kā kurš katrs mākslas veids, ne tikai estētiski izzina pasauli, bet ar savām estētiskajām kategorijām un īstenības izziņas formām realizē šādu komunikāciju: īstenība — mākslas radītājs — mākslas darbs — mākslas uztvērējs jeb lasītājs — īstenība. Šīs mākslinieciskās komunikācijas spirāles galos ir īstenība. To uztver mākslinieks un rada mākslas darbu, ko saņem lasītājs, un ar lasītāja jeb mākslas uztvērēja starpniecību māksla savukārt iedarbojas uz īstenību. Šajā ziņā vārda māksla «ir kultūras realitātes pilnīgošanās, pašradišanas veids, kas mākslinieciskās komunikācijas ietekmē pati sevi arvien no jauna pārrada», kā atzīmē J. Borevs.¹¹ Taču tas viss tiek panākts ar mākslinieciskā vārda estētisko spēku.

Ir būtiskas atšķirības starp vārda jēdzienisko un estētisko funkciju. Viena un tā paša vārda abas funkcijas cilvēka apziņā diferencē, vadoties no konteksta. Teksta uztvērējs parasti jau pēc tā pirmajiem vārdiem saņem impulsu, kas signalizē, vai teksts ir mākslas darbs vai informācija zinātnē, lietišķos darījumos vai sadzīvē.

¹¹ Боров Ю. Б. Художественный стиль, методы направления. — Теория литературных стилей. Современные аспекты изучения. Москва: Наука, 1982, с. 80.

Uzskatāmības labad salīdzināsim divus teksta fragmentus:

(1) *Akmens* — ciets, ūdenī nešķīstošs nemetālisks iezis vai tā gabals.

(2) *Viņš tur gulēja aiz ciema pakalna malā, šis pelēkais akmens. Liels kā siena tupesis, nosūnojis, norepējis. Viņam visapkārt brūna sūna, siliņi zilajiem ziedīņiem, retie, panīkušie kadiķīši, pa starpām dažī zāļu kušķi un lejā tumšūdens dīķis.*

Abos teksta fragmentos viens un tas pats skaņu komplekss *akmens*. Taču pēc funkcijas tas nav viens un tas pats vārds. Pirmajā fragmentā, kas veidots pēc enciklopēdijā dotā *akmens* skaidrojuma, vārds *akmens* izsaka jēdzienu, kas norāda uz objektu vispārinātā veidā, nosauc priekšmetu pēc tā piederības noteiktai priekšmetu grupai. Otrajā fragmentā, kas ņemts no E. Birznieka-Upīša stāsta «Pelēkais akmens», vārds *akmens* izsaka ne tikai reālijas priekšmetisko piederību noteiktai grupai, bet arī māksliniecisko tēlu, vārds *akmens* ir kļuvis par īpašvārdu, kas apzīmē vienu, konkrētu akmeni no visiem akmeņiem, kurš «ir liels kā siena tupesis, nosūnojis, norepējis», kuram «visapkārt brūna sūna», «panīkuši kadiķīši» «un lejā tumšūdens dīķis».

Ar vienu un to pašu vārdu var radīt atšķirīgus individuālus tēlus. Piemēra dēļ ielūkosimies teksta fragmentos ar vārdu *bērzs*.

(1) *Lai bij jauki, kur bij jauki,*

Tēva sētā jauki bij:

Visi mūsu tirumiņi

Daugaviņas maliņā;

Apkārt auga balti bērzi

Sidrabiņa lapiņām.

Latvijas Nacionālā (Latviešu tautasdziesma.)

BIBLIOTEKA

- (2) *Lauz, māsiņ, ko lauzdama,
Nelauz bērza galotnīti!
Bērziņam daudz zariņu,
Visi raud galotnītes.*

(Latviešu tautasdziesma.)

- (3) *Bērziņ, tavu kuplumiņu
Līdz pašai zemītei;
Māmiņ, tavu jaukumiņu
Līdz mūžiņa galiņam.*

(Latviešu tautasdziesma.)

Šeit vārds *bērzs* ir ne tikai māksliniecisks tēls, bet arī simbols, kurā ietverta kāda ideja, atziņa, kuras sākotne meklējama indoeiropiešu šūpulī. Vispār koku kults ir viens no visvecākajiem kultiem. Ir bijusi ticība, ka kokam tāpat kā cilvēkam ir sava dvēsele, mežs ir svēts, un svēts ir arī bērzs. Tāpēc jau arī, caur sidraba birzi ejot, ne zariņa nenolauž. Bērzs ir visplašāk pazīstamais koks indoeiropiešiem. Baltiem un slāviem tas ir starpnieks precībās. Svētķu reizēs ar šo zaļo cērības svētumu tiek rotāta māja un sēta. Tāpēc arī (1) tēva sētā ir jauki, ka apkārt aug balti bērzi sidrabiņa lapiņām. Bērzs (arī citi koki) ir ne tikai svēts, balts, tīrs tikumā, bet arī skaists, krāšņs izskatā. Latvietim viss skaistais, daiļais ir zeltā un sudrabā — arī daba: bērzs sidrabiņa lapiņām un smildziņa ziedēja sudraba ziedus.

Koka dvēsele (kas radniecīga cilvēka dvēselei, ja pat no tās nav cēlusies, kā vēl ticēja pirms kādiem tūkstoš gadiem), tās garīgais spēks ir uzvarojies bērza (arī citu koku) galotnē (2). Tāpēc nedrīkst laužt galotnīti. Var nedabūt laba vīra, arājam var ļauni klāties, vai pat mirt: «Bērziņam daudz zariņu», tad «visi raud galotnītes».

(3) Bērzs latviešu izpratnē ir kaut kas tik labs, ka to iespējams salīdzināt ar māti — pašu labāko, augstāko, galveno, būtiskāko, kas līdzīga saulei. Šis baltais, tīrais tikumā, dvēseliskumā, cilvēciskumā joprojām ir. Un Arvīds Skalbe atgādina, ka mūsu mātes «ar lepnas darba sievas staltumu» iet pie bērziem pārbaudīt balinātās drānas baltumu:

*Un arī mēs pie bērziem ceļu zinām,
Lai kādu kurš nu cērtam līdumu —
Pie bērza tāss palaikam salīdzinām
Mēs savas sirdsapziņas spīdumu.*

Bērzi ir ne tikai pazemīgs sirdsapziņas spīdums, bet tie var būt arī lepmi un stalti, kas «augsti celtu galvu tur», kad daudz svešu vēju pāri šņāc.

Tam, ka bērzs ir visa labā, gaišā, cilvēcīgā simbols, pamatā, iespējams, ir tīri materiāla gultne. Bērzs ir ne tikai visplašāk pazīstamais koks, bet arī visplašāk izmantotais koks: pumpurus izmanto dziedniecībā, lapas krāsošanai un guļasvietai, zarus slotām un kurināšanai, sulas pārtikai, tāsi — degutam, piepes — posam, pašu koksni darbarīkiem, mēbelēm, karotēm, greznumlietām un arī kurināšanai, jo bērza malka ir stipra malka. Patiesi grūti, runājot R. Veidemanes vārdiem, izteikt neizsakāmo. Bērzs mākslā nav vairs tikai vārds, ko iespējams analizēt un skaidrot, bet tēls, pats «bērzs», kas simbolizē noteiktu informāciju, kuru šeit ar valodas palīdzību tika mēģināts skaidrot.

Vārda mākslinieks izmanto visu valodas paveidu visus resursus, — «bet savdabīgās kombinācijās un funkcionāli izmainītā veidā».¹² Taču

¹² Виноградов В. В. Итоги обслуживания вопросов стилистики. — Вопросы языкознания, 1955, № 1, с. 85.

tas nenozīmē, ka daiļliteratūras valodai pašai par sevi nav savu valodisku pazīmju. Kā jau redzējām, vārda māksla savu saturu izsaka tēlos. (Šo valodas spēju izmanto arī dažos publicistikas žanros un sarunvalodā.) Un citu valodas stilu izmantošana «funkcionāli izmainītā veidā» arī ir raksturīga daiļliteratūras valodas pazīme.

Daiļliteratūras valodas īpatnējo vietu citu valodas stilu vidū nosaka tās savdabīgā sociālā funkcija — būt par vārda mākslas matēriju un formu, kas apkalpo sabiedrību ar savām emocionāli estētiskajām vērtībām. Šajā sakarā tad arī, kā atzīmē K. Hausenblass, izveidojas opozīcija: nemākslinieciskie valodas paveidi un mākslinieciskais valodas paveids.¹³

Daiļliteratūras valoda citu valodas stilu vidū ieņem īpatnu vietu arī attieksmē pret literārās valodas normām. Šādu situāciju nosaka daiļliteratūras valodas būtība — īstenību parādīt tēlos — un arī daiļliteratūras izmaiņas attīstībā, kā arī vārda mākslinieka individuālā stila īpatnības.

Daiļliteratūra ir mākslas veids, kurā īstenību atspoguļo ar valodas palīdzību. Un šīs īstenības daļa ir arī pati valoda. Turklāt šī īstenība resp. valoda nav vienveidīga ne laikā, ne telpā. Arī tā ir īstenība. Un ne visi, un ne vienmēr, un ne visur runā un raksta literārā valodā — arī rakstnieki. Arī tā ir īstenība. Un ja vārda mākslinieks grib būt paties un godīgs, tad viņam šī īstenība arī mākslinieciski jāattēlo, kas, protams, nenozīmē burtiski kopēt. Arī valoda jāattēlo patiesi.

Daiļliteratūra un tās valoda ir atkarīga no dažādiem faktoriem, piemēram, no indoeiropiešu

¹³ Гаусенблас К. Язык художественной литературы и культура языка. — Языковая норма и функциональные стили, с. 12.

vārda mākslas tematiskā un intonatīvā pirmslāņa, no nacionālās kultūras slāņojumiem, no šo slāņojumu attiecīgajiem posmiem, no daiļliteratūras virziena un modes, no rakstnieka individuālā stila utt.

Tāpēc arī daiļliteratūras valodu nevar vērtēt ar literārās rakstu valodas mērauklu. Literārā norma ir viena no kulturālas valodas pazīmēm, un šis fakts jārespektē arī daiļliteratūras valodai; taču daiļliteratūrā primārā ir estētiskā norma, caur kuras prizmu tad arī vērtējama tās valoda.

Daiļliteratūras valodai ir savas kvalitatīvās un kvantitatīvās īpatnības un īpašības, taču katra rakstnieka talants izpaužas arī ar daiļrades individuāliem izteiksmes līdzekļiem. Šie faktori ietekmē arī literārās valodas normu respektēšanu daiļdarbos. Ir rakstnieki, kas ļoti cenšas respektēt literārās valodas normas, bet ir arī tādi, kas sevi ar šīm normām īpaši neiegrožo. Turklāt literārās valodas normu respektēšanas pakāpe un neliterārās valodas izteiksmes līdzekļu izmantošana ir atkarīga arī no daiļdarba žanra.

Skolā (un ne tikai skolā) bieži jo bieži nediiferencē tādus jēdzienus kā literārā valoda un daiļliteratūras valoda, cenšas likt vienlīdzības zīmi starp literārās valodas normām un daiļliteratūras valodas spēku, varenību, skaistumu, muzikalitāti.

Apzināta atkāpšanās no normas nav nevīžība vai literārās valodas normas ignorēšana, bet tieši otrādi — tā ir māksliniecisks izteiksmes līdzeklis. Jau akadēmiķis L. Ščerba norādījis, ka tikai tad, kad cilvēkam ir attīstīta valodas normas izjūta, viņš sāk uztvert motivētu atkāpju skaistumu.¹⁴

¹⁴ Щерба Л. Спорные вопросы русской грамматики. — Русский язык в школе, 1939. № 1, с. 8—32.

Mākslinieciskais un nemākslinieciskie valodas paveidi savstarpēji saistīti un nosacīti — viens otru bagātina.

Daiļliteratūras valoda ir valodas meistarības paraugs, pēc kā tiecas visi: savā ikdienas dzīvē attiecīgās situācijās cenšas izmantot šī valodas paveida repertuāru. Daiļliteratūras valoda, protams, ietekmē valodas attīstību vispār. Bet nedrīkst arī aizmirst, ka daiļliteratūras valodā lieto visas tautas kopīgo valodu; šajā ziņā vārda meistari ir valodas bagātinātāji, kuplinātāji, tās ska-

FP	PF	SF	N	
			LN	EN
I. Literārās valodas paveidi (stili)				
A. Literārās rakstu valodas paveidi (stili)				
1. Zinātniskās valodas stils	K+	—	+	—
2. Lietišķo rakstu valodas stils	K+	—	+	—
3. Publicistikas valodas stils	K+	E(+)	+(+)	(+)
B. Sarunvalodas stils	K+	E(+)	+?	(+)
II. Neliterārās valodas paveidi				
1. Izloksnes	K+	E(+)	—	(+)
2. Vienkāršruna	K+	E(+)	—	(+)
3. Žargoni	K+	—	—	—
III. Daiļliteratūras valodas paveids (stils)	K+	E+	(+)	+

nīguma, skaistuma un spēka meklētāji un at-
radēji.

Latviešu valodas funkcionālos paveidus (FP),
to komunikatīvo (K) un emocionāli estētisko (E)
primāro (P) un sekundāro (S) funkciju (F) at-
tieksmi pret literārās rakstu valodas (L) un emo-
cionāli estētiskām (E) normām (N) lielās līnijās
uzskatāmi ir iespējams attēlot shematiski; sekošā
tabulā + norāda uz primāru īpašību, (+) — uz
sekundāru īpašību un — — uz attiecīgas īpašības
neesamību vai uz to, ka parādība attiecīgajam va-
lodas paveidam nav būtiska.

JĀNIS ENDZELINS

ATBILDE «P. ŠMIDT»¹ KUNGAM

Negribēdams ar Dr. philos. P. Zālīša kga va-
dīto M. V. Mēnešrakstu² nekādā sakarā stāties,
lūdzu cien. Apskata³ redakciju atvēlēt telpas šā-
dam paskaidrojumam. Biju kādā krievu zināt-
niskā žurnālā ievietojis apcerējumu par latviešu
valodas akcentu⁴, kur īsi pieminēju dažas nepa-
reizības, kas sastopamas kādā P. Šmidta rak-
stā⁵ par to pašu lietu. Tagad M. V. Mēnešraksta

¹ Vēlāk P. Šmidts sava uzvārda rakstībā atmata *-d*.

² «Mājas Viesa Mēnešraksts».

³ «Apskats», sabiedriski politisks un literārs žurnāls (iz-
nāca 1902.—1905. g.).

⁴ J. Endzelina raksts «Заметки к латышской акцен-
товке» 1901. gadā publicēts izdevuma «Известия Отделения
русского языка и словесности императорской Академии
наук» 6. sēj. 4. grāmatā (140.—149. lpp.), bet 1971. gadā —
Darbu izlases 1. sējumā (196.—203. lpp.). Te un turpmāk
ar akcentu domāta intonācija.

⁵ P. Šmita raksts «Троякая долгота в латышском
языке» 1899. gadā publicēts izdevuma «Сборник Отделения
русского языка и словесности императорской Академии
наук» 67. sēj., 3. grāmatā (1.—48. lpp.).

š. g. 5. burtnīcā (330. lapp.) raksta šai lietā pret mani «P. Šmidt»⁶ (sic! vokātīva formā!). Ja nu «P. Šmidt» būtu interesējies par pašu lietu, tad viņam taču vajadzēja ievietot savu pretrakstu vai nu tai pašā organā, kur iespiests mans raksts, jeb arī kādā citā zinātniskā žurnālā; tad varētu par to arodnieki spriest, kamēr tagad tas valodnieku vairumam paliks nelasīts. Bet varbūt «P. Šmidt» gribēja iepazīstināt latviešu publiku ar šo akcenta jautājumu? Būtu bijis labs darbs, kaut bijis padarīts! Bet «P. Šmidt» nemaz nepaskaidro lietas kodolu, bet raksta tikai tūliņ pret mani tādā formā, ka droši vien neviens no M. V. Mēnešraksta lasītājiem nebūs sapratis, ap ko tad īsti visa lieta grozās. Nevaru pat par sevi teikt, ka būtu ko mācījies no P. Šmidta raksta; tur ievietotais apcerējums par līdzību starp vokāļu garumiem leišu un latviešu valodā ir tāds, uz ko ir atbildēt nav vajadzīgs; lai taču «P. Šmidt» to publicē kādā zinātniskā žurnālā: tad varēs arodnieki spriest, vai tiešām es «galu galā pats pārskatījies». Šai vietā gribu runāt tikai par lietas ētisko pusi. Savu pretrakstu M. V. Mēnešrakstā iespiežot, «P. Šmidt» pašu lietu nevarēja veicināt, bet mani diskreditēt tur, zināms, varēja. «P. Šmidt» saviem lasītājiem apgalvo, es esot viņam «uzbrucis ar ne visai smalkiem vārdiem». Kādi šie «ne visai smalkie» vārdi bijuši, to lasītāji zināt nedabū, un viņiem jādomā, ka es kādas rupjības esmu teicis. Savā rakstā ieminos par «P. Šmidt» tikai nedaudz vietās, un mani visrupjākie vārdi par viņu skan tulkojumā tā: «Ļoti dīvains (весьма странно) ir P. Šmidta apgalvojums: gestoße-

⁶ P. Smita raksts «Par J. Endzeliņa rakstu «Заметки к латышской акцентровке»» publicēts žurnāla «Mājas Viesa Mēnešraksts» 1903. gada 5. numurā (330.—331. lpp.).

ner Ton⁷ un geschliffener Ton⁸ leišu valodā, kā zināms, ir identiski ar latviešu krītošo un laužto gaŕumu⁹. Tas nav ne zināms, ne pat pareizi (ни известно, ни даже верно).» Pēc tam seko šāda sprieduma motivējums. Tālāk «P. Šmidt» raksta, es esot teicis, ka viņa izloksnē nemaz neesot tādas starpības neakcentētos¹⁰ zilbju gaŕumos, kā viņš rakstot, un ka šai jautājumā viņš neievērojot nekādas kārtības. Ar šādiem vārdiem es tam pārmetot ne vien paviršību, bet arī tišu viltojumu. Gribēdams iekonstruēt manos vārdos viltojuma pārmetumu, «P. Šmidt» nav tos gluži pareizi atstāstījis. Attiecoties uz starpību starp krītošo un stiepto gaŕumu⁹ neakcentētās¹⁰ zilbēs, biju rakstījis: «P. Šmidts šai ziņā nav konsekvents (не выказывает никакой последовательности) un raksta (nepareizi, pēc manām domām), piem., dat. viensk. galotni *-ai*, *-ei* ar krītošo un nōm. viensk. galotni *-ais* ar stiepto akcentu... Arī P. Šmidta izloksnē gan laīkam nebūs (вряд ли будет) tādos gadījumos nekādas akcenta starpības.» Kā redzams, es ar šiem vārdiem esmu tik aizdomas izteicis, ka «P. Šmidt» ir laīkam pārskatījies; un starp pārskatīšanos un viltojumu ir tik liela starpība, ka to arī «P. Šmidt» varēja zināt. — Sava raksta beigās «P. Šmidt» grib būt augstsirdīgs un saka: «Pēc polemikas paražas man nu būtu tiesība no Endzeļiņa uz mani zīmētos vārdus ar procentiem dot atpakaļ, bet es no savas puses turu par vajadzīgu

⁷ grūstā (lauztā) intonācija.

⁸ stieptā intonācija.

⁹ = intonāciju.

¹⁰ Pirmpublicējumā: neakcentuēts (daudzskaitļa lokatīvā).

atbildēt tikai par pašu lietu.» Skan ļoti jauki, tikai nevaru izprast, ko tad īsti «P. Šmidt» man varētu ar procentiem dot atpakaļ. Rupjības? Bet tādu jau manā rakstā nemaz nav. Kļūdu pārmetumus? Bet kļūdas rādīt ir taču pašas lietas labā vajadzīgs. Par vienu un otru zinātnes jautājumu rakstot, taču rūpējamies vairāk par to, lai atrastum un atzītum patiesību, nekā par to, lai paši paturētum taisnību. Lietas labā otram padarītās nepareizības rādīt nav tāpēc nekāds «uzbrukums»: amicus Plato, magis amica veritas¹¹! Nešaubos arī nemaz par to, ka manā rakstā nevarētu kļūdas atrast, jo alojāties visi un arī pats vairs par vienu un otru lietu nedomāju tā kā tad, kad sacerēju minēto rakstu. Bet gan ļoti šaubos par to, ka «P. Šmidt» varētu atrast manā rakstā kādas kļūdas. Ir iemesls domāt, ka «P. Šmidt» labi pazīst austrumu valodas, bet ar to nepietiek, lai varētu spriest par latviešu valodas teorētiskiem jautājumiem: tam nolūkam pamatīgi jāiepazīstas ar indoeiropiešu valodu salīdzināmo gramatiku, un to «P. Šmidt», kā no viņa rakstiem redzams, līdz šim nav darījis. Ar to negribu teikt, ka «P. Šmidt» pavisam nevarētu rakstīt par latviešu valodu, viņam ir nenoliedzams talants un liela novērošanas spēja, un tāpēc visiem viņa rakstiem, kuŗos tas pasniedz materiālus un novērojumus, ir liela vērtība. Tikai lai tas atūras no teorētiskiem spriedumiem, kamēr nav iepazinies ar citu indoeiropiešu valodu vēsturi, un par visām lietām, lai atmet lieku jūteliību un neuzbudinās, kad citi par to domā, ka tas varbūt vienā un otrā lietā pārskatīties.

¹¹ Platons man ir draugs, bet vēl lielāks draugs man ir patiesība.

Redakcijas lūgts un nespēdams atturēties, tātad «der Not gehorchend, nicht dem eignen Triebe»², teikšu te arī es kādus vārdus mūsu augstskolas svētku gadījumā. Pašam man lāga svētku jūtu nav; jo vispāri neesmu labs urrātājs, un patlaban Latvijā valdošā korrupcija atļauj man tikai cerēt uz labāku nākotni, bet ne līksmoties par neseno pagātņi un tagadni. Augstskolai vēl tikai viens gads aiz muguras, un to pašu gadu es vēl mitu svešumā³; varu tātad šai gadījumā vērst savas acis ne atpakaļ, bet tikai uz priekšu. Un nākotni nevaram paredzēt, bet tikai vēlēties, lai tā mums būtu laba, tikai censties pretim saviem mērķiem. Kādus mērķus tad lai nu spraužamies mēs, augstskolas darbinieki? Tas ir, bez stingri zinātniskiem, jo, ka tādiem vajaga būt, tas saprotams pats par sevi, un, kas necenšas zinātni kauču drusku uz priekšu pavirzīt, tas mūsu vidū neder. Bet neder mums arī aprobežoties un apmierināties vienīgi ar savu zinātnisko darbību. Mūsu augstskola dos turpmāk tautai, mazākais, lielāko daļu atklātības darbinieku. Un tos mums vajaga ne tikai mācīt, bet arī audzināt. Audzināsim tad nu viņos starp citu tādu garu, kas neļauj smieties par nomāktu pretinieku, neļauj par to irgāties. Jo, kā šai ziņā

¹ J. Endzelīna rakstam nav virsraksta. Laikrakstā publicētas Latvijas Augstskolas docētāju E. Felsberga, P. Dāles, J. Endzelīna, E. Bleses, P. Lejiņa un P. Šmita pārdomas, kam redakcija devusi kopēju virsrakstu «Augstskolas gada-diena».

² «ne pēc savas gribas, bet vajadzības spiests».

³ J. Endzelīns no 1909. līdz 1920. gadam dzīvoja un strādāja Harkovā. Latvijas Augstskolā J. Endzelīns tika pieņemts darbā un apstiprināts 1920. gada 1. aprīli, kaut gan no Harkovas viņš pārradās tikai 5. jūnijā.

dažkārt pie mums grēko, tas dažam labam no mums ir grūti panesams. Es te negribu izteikties par agrārjautājumu, jo tas ir tik rezglīgs, ka nav nedaudzos vārdos izšķīrāms. Ja v a j a g a atjēmt muižniekiem muižas, atjēmiet, bet atjēmuši nedižojaties par to un neirgājaties! Nav taču pie tam nūdien nekāda sevišķa varonība vajadzīga, kad mēs — kāda miljona tauta — likumdevēju ceļā atsavinām nedaudzu simtu muižnieku zemes. Soda it tos vāciešus (un latviešus!), kas savā laikā sacēlušies pret Latvijas valsti, bet bez vajadzības, bez iemesla nezobojaties par visiem Latvijas vāciešiem. Es pats labi zinu, ka daudzi no tiem senāk nelabi izturējušies pret mums, latviešiem, bet neviena tauta nav bez vainas, un es zinu arī, ka ir bijuši un ir te arī vācieši, kuŗiem neko nevar pārnest, kuŗiem Latvija ir tikpat mīļa un dārga dzimtene kā mums, latviešiem, kuŗi grib ar mums saticīgi kopā darboties Latvijas labā un kuŗu vienīgā vaina tā, ka tie nu reiz ir dzimuši vācieši un ne latvieši. Lai tad nu neatstumjam arī viņus ar savu izturēšanos!

LATVJU RAKSTNIEKU UN ŽURNĀLISTU ARODBIEDRĪBAI

Negribu un nevaru klusu secen pāiet Jūsu pret prof. P. Šmitu vērstam rakstam¹. Nevar te būt mans uzdevums izspriest, vai mans kollēga savā

¹ Informācija par Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības pilnsapulci, kas protestēja pret P. Šmita rakstu, 1923. gadā publicēta laikrakstos «Latvijas Vēstnesis» (9. maijā) un «Latvis» (16. maijā).

rakstā par ielu pārdēvēšanu² ir tā pārskatījies jeb ne. Iedomāšos, ka Jums šai lietā bija pamats uztraukties un ka prof. P. Šmits tiešām par zemu novērtējis J. Alunānu³ un Ausekli un bez pamata gribējis Suvorovam un Totlebenam atstāt viņu ielas. Bet vai tad tiešām par to būtu jārodas tādām «sašutumam», kāds par to radies Jūsu aprindās un «vispāri sabiedrībā», kas «mūsu galvaspilsētas ārējo nelatviskumu sajūt kā nacionālu pazemojumu»? «Sašutumam» taču jārodas par neģēlībām, un, ja Jūs, kungi, sašutuši jau par zināmo prof. P. Šmita rakstu, kādas jūtas tad Jums vairs atliks pret valsts naudas noblēdīšanu, pret valsts un tautas interešu pārdošanu, pret partiju un personu interešu pacelšanu pāri valsts labumam? Jeb šīs lietas jau tik parastas, ka par tām vairs nesašūt? Un vai bez ārējā nelatviskuma nav sastopams arī iekšējs nelatviskums, un vai beidzamais nav daudz ļaunāks?

Un, ja nu tiešām prof. P. Šmits savā rakstā kļūdiņies, vai šī viņa kļūda ir tik liela, ka tā apēno visu to, ko viņš līdz šim labu darījis savai tautai? Prof. P. Šmits taču nepieder pie tiem, kas, savu mūžu nodzīvojuši Krievijā, nelikdamies par latviešiem ne zinīt un audzinādami tur savus bērnus par krieviem, tikai tagad, pārbraukuši brīvajā Latvijā, ir kļuvuši par «patriotiem», bet visu laiku turējies pie savas tautas, arī tad, kad ar to savur «karjēru» nevarēja veicināt. Un ne tikai savās jūtās palicis īsts latvietis, bet arī jau daudz devis

² P. Šmita raksts «Par Rīgas ielu pārdēvēšanu» publicēts laikraksta «Latvijas Sargs» 1923. gada 26. aprīļa numurā.

³ Kā liecina valodas dotumi, pareizi būtu jārunā un jāraksta: Alūnāns. So formu lietojuši jau E. Blese un K. Egle, to aizstāv arī M. Brence.

latviešu zinātnei savos pētījumos par latviešu folkloru, mītoloģiju, kultūras vēsturi un valodu. Sos viņa nopelnus Jums, kungi, nevajadzēja it kā piemirst, pret viņu uzstājoties. Jo, ja kas daudz laba ir darījis, tam var un klājas piedot, ja tas kur būtu kļūdījies. — Bet par filoloģijas un filozofijas fakultātes turpmāko gaitu Jums nav iemesla «bažīties»: pirmkārt, fakultātes locekļi nav mazi bērni, kuņus nelabs vadītājs varētu pavest uz neceļiem, un, otrkārt, fakultāte ir prof. P. Šmitu vienbalsīgi ievēlējusi sev par dekānu⁴, jo esam pārliecināti un zinām, ka nacionālās un akadēmiskās intereses tas pārstāvēs tāpat kā mēs citi.

Tātad drikstu Jums apgalvot, ka prof. P. Šmitam ne mazāk kā Jums, kungi, rūp ir mūsu tautas nākotne vispāri, ir mūsu rakstniecības uzplaukšana. Un tāpēc man šķiet, ka būtu labi, ja Jūs revidētu savu lēmumu nepiedalīties RLB zin. komisijas vasaras sapulcēs, kamēr prof. P. Šmits viņas priekšnieks⁵. Jo šī priekšniecība nūdien nav nekāda bankas direktora amats, bet tikai uzupurēšanās, par kuņū nākas tikai pateicība.

Raksts «Atbilde «P. Šmidt» kungam» publicēts žurnāla «Apskats» 1903. gada 21. numurā (322.—323. lpp.). Bibliogrāfijās rakstīts: «P. Schmidt», bet R. Grisle lieto formu «P. Šmit».

Raksts par Latvijas Augstskolas gadadienu publicēts laikraksta «Latvijas Vēstnesis» 1920. gada 28. septembra numurā.

⁴ P. Šmits bija dekāns no 1923. līdz 1925. gadam.

⁵ P. Šmits bija Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas priekšnieks no 1920. līdz 1932. gadam. No 1932. gada, kad Zinību komisiju pārveidoja par Zinātņu komiteju, P. Šmits bija tās prezidents līdz muža beigām 1938. gadā. Latvijas padomju enciklopēdijas 5. sējuma (R., 1984, 450. lpp.) nepareizi apgalvots, ka P. Šmits bijis prezidents līdz 1937. gadam.

Latvijas Augstskola (kopš 1923. gada — Latvijas Universitāte) tika atklāta 1919. gada 28. septembrī. Sai augstskolā J. Endzelīns docēja līdz 1950. gada 3. aprīlim, kad staļinistu draudu un vajāšanas dēļ bija spiests aiziet no darba.

Raksts «Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībai» 1923. gadā publicēts laikrakstos «Latvis» (26. maijā) un «Latvijas Sargs» (30. maijā). Bibliogrāfijās «Latvijas Sarga» publikācija nav minēta.

1923. gada 29. maijā P. Šmits laikrakstā «Latvijas Sargs» ievietoja rakstu «Kāds vārds par J. Alunānu, Ausekli un krievu generāļiem», kur atkārtoti izklāstīja savu viedokli. Rīgas ielas tika pārdēvētas 1923. gada beigās, neņemot vērā P. Šmita iebildumus. Kopš tā laika Latvijas galvaspilsētā ir Jura Alunāna un Ausekļa iela. Suvorova iela tika nosaukta par Krišjāņa Barona ielu, bet Totlebena bulvāris — par Kalpaka bulvāri (1941. un 1944.—1991. gadā tas bija pārdēvēts par Komunāru bulvāri).

J. Endzelīna Darbu izlasē šie raksti nav uzņemti cenzūras pēc. Pašreizējā publikācijā saglabāta J. Endzelīna rakstība, kas nedaudz atšķiras no tagadējās oficiālās ortogrāfijas.

J. Endzelīna rakstus publicēšanai sagatavojis un komentējis *Jānis Loja*.

AINA BLINKENA

AUDIATUR ET ALTERA PARS*

Krājuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» 26. laidienā publicēts R. Grīslas raksts ««Ja sāls nederīga...», literāro valodu normējot», kurā autore vērsas pret «mūsu valodas un valodniecības vērtību drupināšanu, kas sakņota arī servilā neatbildībā un balstīta ticībā titulējumiem».

Raksta autore nosoda gandrīz visu, kas vairākus gadu desmitus darīts latviešu literārās valodas

* Lai uzklusām arī otru pusi. (Latīņu teiciens.)

kopšanā un normēšanā. Tāda doma pausta arī virknē citu viņas rakstu, uz kuriem norādīts par rindēs, ar gudru ziņu neminot, ka viņa pati ir šo rakstu autore, un tādējādi veidojot lasītājā priekšstatu par plašu atbalstu sabiedrībā. Bieži aplūkoto jautājumu analīze ir nepamatoti politizēta un vēršas nevis pret faktiem, bet pret personām.

Dažs no kritizētajiem valodniekiem jau staigā aizsaules ceļos un nevar atspēkot viņam adresētos pārmetumus, tomēr es gribētu kaut vai uz dažiem bargās kritiķes apgalvojumiem paraudzīties arī no otras puses.

1. Viens no lielākajiem «noziegumiem», ko R. Grīse inkriminē tieši man, saistīts ar literārās valodas zilbes intonācijām.

Vairākos rakstos Latvijas un trimdas presē R. Grīse izteikusi apgalvojumus, ka tieši manu ieteikumu dēļ latviešu valodā «tiek nīdēta» triju intonāciju sistēma. 1990. gadā publicētajā rakstā «Latviešu valodas glābšanas labad» R. Grīse, piemēram, raksta: «Endzelīns par etalonu atzina zinātniski un praktiski vērtīgāko izrunu ar trim intonācijām, bet A. Blinkena izvirza sev piemītošo rietumizlokšņu izrunu ar divām intonācijām» (Latviešu nācijas izredzes, 33. lpp.).

Kā ir ar R. Grīses apgalvojuma atbilstību patiesībai intonāciju normēšanas autorības ziņā?

Nevienam nav šaubu, ka latviešu valodas trīs intonāciju sistēma ir salīdzināmā valodniecībā ļoti ievērojams fakts. Pilnīgi var pievienoties R. Grīsei, ka tieši ar laužto intonāciju latviešu valoda ir neaizstājama indoeiropiešu akcentoloģijā un līdz ar to etimoloģijā. Bet tāpat šaubu nav arī par to, ka seniskā un lingvistiski tik vērtīgā trīs intonāciju sistēma latviešu valodā laika gaitā savu sākotnēji stingri nosacīto intonāciju sistē-

miskumu zaudē un intonācijās notiek pārmaiņas — intonācijas gan nivelējas, gan variējas.

J. Endzelīns «Latviešu valodas gramatikā» (1951) raksta: «Minētās trīs intonācijas (stieptā, lauztā un krītošā — A. B.) blakus atrodamas vēl tikai vienā vidus izlokšņu daļā [...] Pārējās Kurzemes lezjemnieku izloksnēs un Rietumvidzemē atšķirība starp krītošo un lauzto intonāciju ir zudusi: vienā šo izlokšņu daļā krītošā intonācija ir pārvērtusies par lauzto, citur dzird runājam ko vidēju starp lauzto un krītošo intonāciju. [...] Stendē ir pavisam piecas intonācijas. [...] Turpretim augšzemnieku dialektā atšķirība starp krītošo un stiepto intonāciju ir zudusi; gandrīz visur tur krītošo intonāciju runā arī stieptās vietā un tikai dažās latgaļu izloksnēs otrādi — stiepto intonāciju arī krītošās vietā.» (39.—40. lpp.)

Jau vairāk nekā simt gadu tiek risināts intonāciju jautājums arī normatīvā aspektā: O. Rozenbergers (1848), A. Bīlenšteins (1863), A. Stērste (1880), J. Duburs, J. Endzelīns (1912), A. Laua (1961, 1969₂), H. Bendiks (1965) u. c.

Nepieciešamība normēt literārās valodas intonācijas asāk izvirzās skatuves runā. Recenzējot J. Dubura «Latviešu fonētikas ābeci», 1912. gadā J. Endzelīns raksta: «Triju intonāciju sistēma tāpat ir vecāka par divu intonāciju sistēmu un valodniecībai daudz vērtīgāka. Bet tomēr nekādā reizā nevar prasīt, lai nu visi latvieši rakstībā apzīmē visas šīs trīs intonācijas, jo viņas tagad pazīstamas vairs tikai mazākai daļai (labi, ja ceturtaī daļai) visu latviešu.» (Darbu izlase, II, 688.) Pareizas intonācijas varētu iemācīt pēc vārdnīcas. «Bet Dubura kungs kā dramatisku kursu direktors nevar gaidīt, kamēr iznāks tāda fonētiska vārdnīca, jo viņam jānāca pareiza izruna jau tagad.

Ja tas šai lietā pie manis grieztos, es dotu padomu atstāt mierā visus triju intonāciju runātājus un nemācīt tos, lai tie, piem., vārdu *draugs* runā ar tādu pašu *au* kā *raugs*. Starpība starp krītošo un laužto intonāciju palaikam nemēdz būt visai liela, tā ka tikai smalka auss to var sadzirdēt, un tāpēc šī starpība uz skatuves nevar būt par piedauzību.» (Turpat, 690.) Šos J. Endzelīna vārdus tiku citējusi intonāciju problēmas sakarā, bet R. Grīse atzīst, ka «Endzelīns te par līdzvainīgu tika iesaisītīts nepienācīgi, jo citēts netika metodoloģiski pareizi un korekti: tika ignorēts konkrēto apstākļu spaidis, kādā viņš citēto padomu devis, un noklusēts pārējais.» Proti, vajadzējis citēt vēlāk, 1931. gadā publicēto rezumējumu, kurā viņš tieši runā par intonāciju apzīmēšanu resp. normēšanu. Šis metodoloģiski pareizais citāts, pēc R. Grīses domām, ir šis: «Būtu rakstības pamatā jāliek Vidzemes vidienas trīs intonācijas, un rietumu un austrumu izlokšņu runātāji tās neprastu pareizi šķirt (retinājumi mani — A. B.)». Grūti izprast metodoloģiskā pareizuma kritērijus, ja par metodoloģiski pareizāku uzskatīts citāts, kas attiecas uz intonācijas apzīmēšanu rakstībā, bet ir runa par intonāciju lietošanu literārajā runā. R. Grīses minētais citāts attiecas uz Endzelīna attieksmi pret Pārstrautu Jāņa mēģinājumu rakstos šķirt «stieptus» garumus no «grūstiem» garumiem, un J. Endzelīns secina, ka šis rakstības jauninājums ir ikdienas rakstībā gluži neiespējams. Vai R. Grīses piedāvātais citāts balsta viņas stingri pieprasīto triju intonāciju lietošanu un saskan ar paša J. Endzelīna reālo valodas vērtējumu? Un vai lasītājam būtu jādomā, ka kādā «konkrēto apstākļu spaidā» J. Endzelīns varētu būt devis nepareizu padomu?

Plašas uzziņas par zilbes intonācijām izloksnēs gūstam no K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas, bet «Vienota, dialektiem pāri stāvoša literārās valodas intonāciju sistēma vēl nav izkristalizējusies» (A. Laua. Latviešu literārās valodas fonētika, 1969, 110). Pēc eksperimentāliem pētījumiem un faktu analīzes A. Laua 50. gados secina: «Par literārās valodas intonāciju sistēmas paraugu uzskatāmas vidus dialekta intonācijas, jo uz vidus dialekta pamata veidojusies latviešu literārā valoda. Par literāru atzīstama tiklab triju intonāciju sistēma, kā divu intonāciju sistēma. Reālajā izrunā jau tagad dominē divu intonāciju sistēma, un nākotnē tās lietošana vēl paplašināsies, jo triju intonāciju sistēma pamazām atmirst. Par literārās valodas pamatu kļūst vidus dialekta divu intonāciju sistēma.» (114. lpp.)

Uz šiem secinājumiem balstīti atzinumi par literārās valodas intonācijām «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» un skolu mācībgrāmatās, bet tos nebūt nav izvirzījusi A. Blinkena. Kā redzams, šie atzinumi nav arī pretrunā ar J. Endzelīna valodas vērojumiem latviešu valodas izloksnēs un literārās valodas attīstības gaitā. Lai kā mēs cienītu un vērtētu mūsu valodas vēsturiskās vērtības, nav noliedzams, ka valodā pastāvīgi notiek kādas pārmaiņas, kas ir arī valodas dzīvības apliecinājums. Visās pasaules valodās pazīstams jēdziens «valodas vēsture», un sava vēsture ir arī latviešu valodai un tās literārajai formai. Taču pret visu, kas valodā mainās mūsu dienās, daži valodas vērtētāji izturas tikai noliedzoši. To saskatījusi arī E. Hauzenberga-Šturma, vērtējot emigrācijas avīzi «Laiks» un tās rakstus par valodu: «Bet trakākais, ka neviens nepieļauj iespēju, ka valodā kādas tendences nāk no jauna klāt,

attīstās, zūd utt. — it kā viss stāvētu uz vietas!» (Vēstules J. Rudzītim, 1991, 87. lpp.)

Interesants ir E. Hauzenbergas-Šturmas izteikums: «Daudzi cilvēki nemaz nav spējīgi sadzirdēt svešas intonācijas, kur nu vēl atdarināt. Ne no viena nevar prasīt runāt ar trīs intonācijām: ja kāds to arī mākslīgi iemācīsies, tad atkal tikai ierobežotā vārdu krājumā. [...] Mums Latvijā ir ap 10 zināmu dažādu intonāciju attieksmju variantu! Triju inton[āciju] apgabals taču ir relatīvi mazs un strauji mainās, un tikai no valodas vēstures viedokļa tas ir vērtīgais!» (Vēstules J. Rudzītim, 1991, 35.)

2. Pirms gadiem 10 sākās «karš» ap vārda *sāls* dzimti, kad J. Liepiņš sev piemītošā kategoriskumā izteica iebildumus pret ZA Terminoloģijas komisijas lēmumu atzīt šo vārdu par vīriešu dzimtes vārdu. Šo vārdu tad nu J. Liepiņš un R. Grīse piemin vai ik runā un rakstā, šādu lēmumu dēvējot par milzu aplamību, valodas vērtību nepazīšanu un nīcināšanu, vainu piedēvējot g. k. A. Blinkenai.

Cik liels ir šis «grēks»? Nav noslēpums, ka lielā daļā izlokšņu vārds *sāls* ir vīriešu dzimtes vārds, kā to liecina arī Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīca (ME III, 802), kur dota norāde «fem. vai masc.» un vīriešu dzimtes forma minēta no Lizuma, Drustiem, Gulbenes, Ērgemes, Sausnējas, Meirāniem, Saikavas. Te ir arī piemēri no Ulmaņa vārdnīcas *kramains sāls, ledains sāls, baltais sāls, sarkanais sāls, mālains sāls* u. c. Arī šķirkli *sālīgs* dots piemērs ar *sāls* vīriešu dzimtē. Vārdnīcas Papildinājumos (EH II, 470) dota virkne Latgales izlokšņu, kurās lieto vīriešu dzimtes formu *sālis*. Pazīstams arī *ē*-celms *sāle*.

Visā rakstu valodas gaitā minētais lietvārds lietots abu dzimšu un arī dažādās celmu formās, piem., .. *ja nu tas sāls nelietis*.. (1689, Mat. ev. 5, 13); .. *jādod vajadzīgais sāls*.. (Austrums, 1896, 4. 280); *Vēl labdarīgāks sāls pie lopu barošanas* (Mājas Viesis, 1867, 19. apr.); *Kāds svars sālim (sālei) pie lopu barošanas?* (Baltijas Zemkopis, 1876, 46); *Asinis ir .. vāramā sāls* (turpat, 1876, 3).

Vecākajās gramatikās lielākoties lietvārds *sāls* atzīts par sieviešu dzimtes vārdu (Heselbergs 1841, 28; Bilenšteins 1863, 76; Stērste 1880, 20), turpretim vārdnīcās tas galvenokārt atspoguļots vīriešu dzimtē (Langijs 1685, 229; Mancela Fraz. 1638, 393; Ulmanis 1872, 244).

J. Endzelīna un K. Milenbaha «Latviešu gramatikā» vārds *sāls* minēts pie *i*-celma vārdiem, tādējādi šī forma ieguvusi vairāk normatīvu raksturu, tomēr visu laiku līdz pat mūsu dienām pastāvējis formu paralēlisms, turklāt pazīstama arī *iļo*-celma forma *sālis*, ģen. *sāļa*.

V. Ramāna «Pareizrakstības vārdnīcā» (1934) ieteikta tikai *i*-celma forma, bet E. Bleses un A. Pētersona Latviešu pareizrakstības vārdnīcā atrodam abas formas šķirtās nozīmēs: *sālis*, parasti: *sāļi* (ķīmijā) un *sāls*, -s, f. Tāpat šķirtas nozīmes 1939. gada E. Bleses Pareizrakstības vārdnīcā: *sāls* (*i*-c.) un *sālis* (*ja*-c.) ķīmijā, parasti dsk. *sāļi*. 1942. gada pareizrakstības vārdnīcā gan iesaka tikai *i*-celma sieviešu dzimtes formu. Tomēr praksē joprojām vai nu šķir dzimtes un celma formas pēc diferencētām nozīmēm, vai vispārīna vīriešu vai sieviešu dzimti abos skaitļos, vai uzturā lietojamo sāli loka kā sieviešu dzimtes *i*-celma vārdu, bet ķīmijā to lieto un loka kā vīriešu dzimtes vārdu pēc līdzskaņu celma

parauga *sāls* (ne *sālis*) — *sāļi* (kā *akmens*, *ūdens*). No lietojuma izzudusi *iĶo*-celma forma *sālis*.

Protams, nav noliedzams arī tradīcijas spēks. Ilgus gadus dominējusī vārda *sāls* sieviešu dzimtes formas norma atstājusi dziļu ietekmi, tāpēc te diskusija radusies nevis lingvistisku, bet sociolingvistisku faktoru dēļ. Lingvistiski varētu būt pareizas abas formas, bet sabiedrības lielākās (vismaz aktīvākās) daļas simpātijas pieder vārda *sāls* sieviešu dzimtes formai. Tas liecina, ka pirms kādas normas maiņām ir nepieciešamas arī sociolingvistiskas aptaujas.

Tā kā terminoloģijā formu paralēlisms ir nevēlams, ZA Terminoloģijas komisija 1965. gadā pieņēma lēmumu ķīmijas terminoloģijā vārdu *sāls* arī vienskaitlī lietot kā vīriešu dzimtes vārdu, un tā tas lietots Ķīmijas terminu vārdnīcā (1969) un citās publikācijās; šo praksi pamazām kā ērtu pārņēma arī vispārlietojamā valodā — vai nu nātrija hlorīds lai mainītu sava nosaukuma formu atkarībā no tā, vai to ber zupā vai laboratorijas kolbā. Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā vispārināta vīriešu dzimtes forma (1981), bet Latviešu literārās valodas vārdnīca atbilstoši aptvertā laikposma praksei uzrāda abas formas (1989).

Tas, ka līdzskaņu celma un *i*-celma vārdi var savstarpēji mainīt gramatisko piederību, nav vienīgais gadījums, to min arī J. Endzelīns, rādot, ka, piem., vārdi *ūdens*, *akmens*, arī *kamols*, *sīpols* u. c. dažādās izloksnēs lietoti kā sieviešu dzimtes vārdi (Latv. val. gramatika, 439).

Latviešu literārās valodas vēsturē atrodam daudz piemēru, kad laika gaitā dažādu faktoru ietekmē mainās lietvārdu dzimtes un celma formas, pat terminoloģijā, piem., *atlaidis* (1922) — *atlaide* (1944), *krāvs* (1922) — *krava* (1944) u. c.

Tāpēc daudzkārt atkārtotie pārmetumi par vārda *sāls* normatīvu ietveršanu vīriešu dzimtes paradigmā nav pamatojami ar zinātniskiem un vēl mazāk ar ētisku kategoriju argumentiem, inkriminējot citādu domu aizstāvjiem valodas sistēmas graušānu.

R. Grīse uzskata, ka *sāls* dzimtes problēmu nevajadzīgi radījusi un risinājusi A. Blinkena, «kaili apgalvojot un diktējot». Fakti tomēr liecina, ka šī problēma valodā pastāv, turklāt jau ilgi. Pret pārmetumiem šai jautājumā vajadzēja aizstāvēties J. Endzelīnam jau 1930. gadā: «Bet, ja E. M[azūra] kgs grib mani mācīt arī par valodas jautājumiem, tad nodoms varbūt tam ir bijis labs, bet nevaru teikt, ka arī izdevies. Prasa (taču laikam retoriski!) E. M. kgs, vai esot pareizi teikt *izgaistošs sālis*; *sāls* vārds esot taču pazīstams kā siev. kārtas *i*-celms, ko arī derētu (pēc E. M. kga domām) visur ievērot. No Latv. valodas vārdnīcas katrs var izzināt, ka *sāls* vārds var būt (kā *i*-celms) arī vīr. kārtas, un *sāļus* ķīmijā nav ievēdis E. Ozoliņš, bet citi jau sen priekš viņa to izdarījuši.» (Darbu izlase, III₁, 501.) Lemjot par *sāls* vārda gramatisko formu, tikuši meklēti risinājumi, nevis diktējot un apgalvojot, bet gan iepazīstoties ar vēsturi, analizējot iespējas un speciālistu kolektīvā nopietnā diskusijā pieņemot lēmumu Terminoloģijas komisijas sēdē, ko vadīja tāds autoritatīvs valodnieks kā Rūdolfs Grabis. Šo Terminoloģijas lēmumu es ne tikvien atzīstu par respektējamu, bet man arī nav tiesību vienpersoniski to atcelt. Nedomāju, ka izteikums, ka kādam būs jāpiekāpjas, nozīmē tuvredzīgu un aplamu diktātu. Pareizrakstības jautājumos vienmēr kādam ir jāpiekāpjas, ja vairums nolēmis citādi; pretējā gadījumā rakstībā valdītu haoss. Tieši uz

savstarpēju piekāpšanos aicināja J. Endzelīns, runājot par grūtībām svešvārdu rakstības normēšanā: «... šos vārdus rakstot, mums nav iespējams visnotaļ turēties pie kāda viena principa, un subjektīvā izjūta, kā kurš svešvārds rakstāms, mums nav visiem vienāda. Te nu tad citam pret citu jāpiekāpjas, ja gribam panākt arī šai ziņā kādu vienošanos.» (Darbu izlase, III₂, 369—370.) Jānozēlo, ka tagad šis lingvistiskais jautājums par kādu gramatisku formu ticis izvērsts par mērauklu cita valodnieka kompetences un pat ētikas vērtēšanai, patiešām uzspiežot savu viedokli par vienīgi pareizo.

Krājumā «Latviešu valodas kultūras jautājumi» apjoma pēc nav iespējams aplūkot visus R. Grīšles izteiktos nopēlumus un izteikt argumentus, kas tos atspēko, tas varētu būt speciālu atsevišķu rakstu uzdevums. Tā kā vaina par *r* mīkstinājuma atcelšanu arī tiek uzvelta galvenokārt man, kaut gan 50. gados tikko sākās mana darbība valodniecībā un pareizrakstības jautājumu izlemšanā pat nepiedalījos, savu viedokli par mīkstināto *r* esmu izteikusi rakstā «Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis» (1992, 12), vēl daži citi diskutējamie jautājumi aplūkoti «Literatūras un Mākslas» 1992. g. 4. decembra numurā.

R. Grīšles daudzo «atklātās kritikas» rakstu intonācijai un man veltītajiem epitetiem cenšos stāvēt pāri («Vai lai es jūs nīstu? To nu gan jūs nepanāksit. Es negribu būt jums līdzīgs» — Rainis); tas mazāk attiecas uz lingvistiku kā uzvedības kultūru un ētiku.

Līdzīga kritika gan latviešiem nav nekas jauns, un pie tās laikam jāpieder. Ļaunākais ir vienīgi tas, ka šādā veidā ar darvu tiek aplietas ne vien personas, kas kādu iemeslu dēļ nav pa prātam

kritiķim, bet arī visa latviešu valoda un viss labais, kas tajā sasniegts, strādājot tās labā arī tad, kad valsts vara nebūt nebija ieinteresēta tās pastāvēšanā.

Bet paraudzīsimies, ko par kritiku savulaik rakstījis Juris Alunāns — varbūt pasmaidīsim: «Sesto šķiru izpilda nāvīgi spriedumi. Še spriedējs savu upuru, nabaga grāmatu rakstītāju, no dusmām sagrābts, bez žēlastības nokauj. Šie spriedumi pielīdzināmi sudmalām, kur sudmalnieks nelaimīgus rakstītājus, kas viņam rokās iedoti, iemet, saskrāmbā, sagrūž un samaļ smalkos gabalos. Ko tad nu ļaudis dara, šādus spriedumus par jaunām grāmatām avīzēs lasīdami? Nu viņi lustējas un priecājas un smejas, redzēdami, ka grāmatu rakstītāji cits citu savā starpā apkarojas, un, ja kādam ribas ielauž un ja kāds ievainots pie zemes pakrīt, tad viņi plaukstās sit un vinnētāju slavēdami līdz debesīm paceļ. Tā iet pasaulē!»

Vai tā ies ilgi?

STILS, NO KĀ ATSAKĀMIES

Ir vairāki valodas pētnieki, kas centušies noskaidrot, kādas pārmaiņas diktatūras apstākļos XX gadsimtā notikušas Eiropas valodās. Par vācu valodu šādi pētījumi ir E. Klempereram, par krievu valodu — A. Seļiščevam, par latviešu valodu — U. Ģermanim (Zviedrijā). Ārzemēs šim jautājumam daudz vērības veltījuši vēl citi zinātnieki. Daži pētījumi ir Latvijā.

Arī latviešu tauta pusgadsimtu dzīvojusi diktatūras apstākļos. Un arī latviešu valodā ir tīši ievazāts daudz kas tāds, ko tagad sākam uzskatīt par nevēlamu. Diemžēl Latvijā ir vairāki valodas pētnieki, kas joprojām atklāti pauž uzskatu, ka latviešu valoda pēdējā pusgadsimtā diktatūras apstākļos esot attīstījusies dabiski un likumsakarīgi gan runas, gan rakstu formā. Varētu gan atzīt, ka «attīstība» notikusi atbilstoši diktatūras «likumsakarībām». Bet saukt šo attīstību par dabisku nešķiet iespējams. Šoreiz pievērsīsimies tādai parādībai, ko A. Seļiščevs sauc par partijisma valodu (sk.: «Jaunās Grāmatas», 1989. g. 11. nr., 30.—32. lpp.), bet U. Ģermanis par padvalodu (sk. Ulža Ģermaņa grāmatu «Zināšanai / Raksti par mūsu un padomju lietām» Stokholmā 1985. g., 159.—178. lpp.). Minētie autori runā par īpaši radītu valodas veidu, kas domāts nepamatotai pa-

domju iekārtas cildināšanai, cilvēku apziņas pakļaušanai.

Seit minētie valodas piemēri savākti no astoņdesmito gadu pirmās puses Latvijas periodikas, bet citāti teikumos (kas rakstīti pēdējās) ir no viena vienīga laikraksta «Cīņa» 1984. gada 26. septembra numura.

Mums tika iegalvots, ka toreizējā Padomju Savienībā viss esot bijis dižens. Padomju — tas ir labākais pasaulē. Padomijā — vislabākie cilvēki, viscentīgākie komunisma cēlāji, vislielākās rūpnīcas, visspēcīgākie traktori un lokomotīves, visjaudīgākie raķešu dzinēji, vislielākie izslaukumi, visdižākā kultūra. Padomju zinātne visur ir pirmajā līnijās, to veido vislielākie zinātnes korifeji. Arī māksla ir visprogresīvākā, un literatūru ir apaugļojis sociālistiskais reālisms — vienīgais literatūras virziens. «Nesaraujamā saistība ar padomju tautas diženajiem jauncelsmes plāniem ir tā augsne, kurā izaug Krievijas literātu daiļdarbi.» Viss ir visvisvislabākais. Šo *visvisvis-* tā iecienījuši daudzi runātāji, ka vēl tagad tas skan pat radiatoraidījumos un televīzijā, un netiekam no tā vaļā.

Zinām, ka Padomijā tika īstenota klaja rusifikācija, mazo tautu un valodu iznīcināšana un ap 100 mazo tautu padomju gados ir gājušas bojā. Bet visu laiku ir bijis jādzird, ka vienīgi krievu valoda esot bezgala bagāta, dziļi tautiska, visur no sirds mīlēta, tā apaugļojusi mazās valodas, kuras vienīgi no krievu valodas smēlušas nebeidzamas izaugsmes rezerves. Padomju mazo tautu literatūras savstarpēji bagātinājušās un ietekmējušās. «To vienotību veicina draudzības un brālības valoda, kas patiešām izplatīta un atzīta visā

pasaulē. Krievu valodai mums jāpateicas par to, ka mazo tautu literatūra izgājusi starptautiskā arēnā.»

Padomju kultūra tika tēlota kā diža, augšup-ejoša, tā ir pasaules kultūras avangardā un ir ar skatu gaišajā komunistiskajā rītdienā. Turpretim buržuāziskajā Latvijā un kapitālistiskajos Rietumos viss ir atpalicis, atmirstošs, iznīkstošs, trūdošs, sapuvis un smirdošs. «Jā, biedri, rietumvalstīs ir uzrakstīts un sarunāts daudz nejēdzību un klaju blēņu, lai pamatos sagrozītu partijas pieeju mākslai.» «Padomju kultūra tagad ir visu mūsu zemes nāciju un tautību radīto garīgo vērtību organisks sakausējums.»

Tika rakstīts, ka visu dzīvi likumsakarīgi vada komunistu partija, kas nekad nekļūdās, tā pieņem lēmumus lielā vienprātībā un kļūst aizvien monolītāka. «K. Čerņenko runa .. parāda mums partijas diženos nodomus tuvākajiem gadiem un katra kultūras darbinieka neaptverami plašās iespējas aktīvi piedalīties tālākā jauncelsmes darbā mūsu Dzimtenes komunistiskajā pārveidošanā.» «Ar sevišķu saviļņojumu plēnuma dalībnieki runās atzīmē partijas tēvišķīgo gādību par daudz nacionālās padomju kultūras attīstību, kas iespaidīgi izpaudās biedra K. Čerņenko spilgtajā un saturīgajā runā.»

Partijas direktīvas izraisa tautā milzīgu, neizsakāmu sajūsmu, vēl nebijušu darba prieku, neapturamu sparū vēl vairāk strādāt mīļotās partijas norādītajā virzienā. «Vienotas saimes izjūtas saliedēti, mērķu un uzdevumu diženuma iedvesmoti, viņi (= rakstnieki) tagad rada mūsu laika grandiozo veikumu hroniku.» Partijas 26. kongresa idejām «.. ir milzīga iedvesmojoša nozīme mūsu literatūras un mākslas darbinieku dzīvē».

Direktīvu pieņemšana notiek ar lielu aizrautību, milzīgā pacilātībā un ar vētraiņiem aplausiem, kas nēgrib beigties. Plēnuma sākumā «lielā pacilātībā goda prezidijā tika ievēlēts PSKP CK Politbirojs ar biedru K. Čerņenko priekšgalā». Bet beigās «plēnuma dalībnieki lielā pacilātībā nosūtīja apsveikuma vēstuli PSKP Centrālajai Komitejai, PSRS Augstākās Padomes Prezidijam un PSRS Ministru Padomei». «Vētraiņiem ilgiem aplausiem, kājās piecēlušies, plēnuma dalībnieki sveica biedrus K. Čerņenko, H. Alijevu» un citus. «Klātesošie sveica Konstantīnu Čerņenko ar ilgām ovācijām.»

Tāds pārspīlēts, līdz nejēdzībai izcildināts stils bija raksturīgs, runājot par Padomijas īstenību.

Partija savus plānus īstenoja, balstoties uz īpašu valsts drošības sistēmu un militāru spēku, kas tika glorificēts. Partijas un militārie darbinieki (pēc dienesta armijā) visur kļuva par vadītājiem un savu iecienīto militāro izteiksmes veidu ieviesa it visās dzīves jomās, arī tādās, kas nav tieši saistītas ar armiju. Militārās leksikas lietošana, runājot par nemilitārām lietām, ir ļoti raksturīga partijiskās padvalodas īpašība, kas diemžēl ļoti dziļi iesakņojusies arī latviešu valodā, un no tās joprojām netiekam vaļā.

Turpmākie piemēri ar militāro leksiku ir no Latvijas preses publikācijām deviņdesmitajos gados. Labi šo stilu ir raksturojis A. Čepānis: «Mēs vairs neprotam strādāt, mēs cīnāmies. Mums ir prioritāri uzbrukuma virzieni, visādas frontes, brīnums, ka vēl nerokam ierakumus.» Ja kaut kas nav, kā vajag, mēs rībinām trauksmes bungas, laužam šķēpus, asinām šķēpus, apšaudām savus pretiniekus ar kritikas lādiņiem, bombardējam ar vēstulēm, bruņojamies ar cīņas pieredzi,

pārciešam dažādus bumbas sprādziena efektus un eksplozijas, iekarojam jaunas virsotnes, izsaucam uguni uz sevi, veidojam karojošas nometnes, mobilizējam spēkus, pieteicam karu nezālēm, trāpām desmitniekā, uzspridzinām lauksaimniecību un ieceļam ganāmpulka virspavēlniekus. Tālāk vēl citi piemēri teikumos.

«Pēc īsas pauzes atsāktā apšaude starp Jeļcinu un Gorbačovu, kad uguns tiek raidīta no augstākajām parlamenta tribīnēm, nerūpējoties par ētikas normām, sāk izskatīties pēc labi inscenēta un meistarīgi nospēlēta teātra gabala,» raksta «Neatkarīgā Cīņa» 1990. g. 28. IX. «Tiks uzspridzināta bumba ar laika degli, kas Latvijas ekonomikā tika ielikta jau pirmajos pēckara gados,» apgalvo laikraksts «Neatkarība» 1991. g. 20.—26. III. «Notika Baltijas neatkarības kodolsprādziens,» informē žurnāls «Zvaigzne» 1991. g. 11. numurā. «Nākamnedēļ uz pirmo piešaudi aicinām mūsu Preses nama redaktorus,» ziņo «Neatkarīgā Cīņa» 1990. g. 19. X. Diriģentam «koncerts ir sprādziens, pēc kura iestājas tukšums», stāsta «Sestdiena» 1991. g. 5. X. «Uzspridzināt kartupeļu audzēšanu ir tīrais nieks — vajag vienīgi monopolistiem palikt pie savām cenām,» konstatē «Neatkarīgā Cīņa» 1991. g. 15. VIII.

Šādus teikumus joprojām lasām mūsu mierlaika izdevumos. *Darba riku* vietā sakām «apbruņojums», *gatavoties* vietā — «bruņoties», *darbinieku grupas* vietā — «desants», *notikuma vieta* tiek dēvēta par «fronti», izteikuma *uzkāpt augstā virsotnē* vietā lietojam «iekarot virsotni», *neizpaužamu faktu* saucam par «kara noslēpumu», *grūtības* dēvējam par «mīnu lauku», *novietoties* vietā sakām «okupēt», ja kāds ir apvainots, satriekts, sakām, ka viņš ir «sašauts», ja gadās liela veik-

smē, priecājamies, ka «trāpīts pat simtniekā», lai gan, mērķi šaujot, var būt tikai desmitnieks. Tāds ir mantojums latviešu valodā no padomju diktatūras gadiem. Šī nevietā lietotā militārā terminoloģija ir galīgi nodrāzta. Pavisam vienkārši vārdi tagad liekas daudz iespaidīgāki. Un tomēr gadu desmitos kultivētā un uzspiestā militārā terminoloģija turpina bojāt valodu. Pret to vajadzētu vērsties darbiniekiem, kas atbild par valodas pareizību. Arī pašiem autoriem vajadzētu būt miermīlīgākiem.

Ir pienācis laiks sākt tīrīt latviešu valodu gan no uzpūstajiem pārcildinājumiem, gan no nevietā lietotiem militārismiem. Labā stilā tos vajadzētu lietot daudz daudz mazāk, nekā to esam parādūši.

DZINTRA PAEGLE

PARTIJISKĀ STILA PĒDAS LATVIEŠU VALODĀ

Kā zināms, valodu pārmantojam no iepriekšējām paaudzēm un tajā atspoguļojas tautas pieredze, zināšanas un vēsture. Ko esam mantojuši no PSRS pēdējos četrdesmit piecdesmit gados? Komunistiskajai partijai raksturīgo stilu. Sajā rakstā komunistiskās partijas darbinieku stila savdabību sauksim par «partijisko stilu». Kaut arī esam atteikušies no partijas «vadošajiem» norādījumiem, tomēr partijiskā stila pēdas vēl labi redzamas arī latviešu valodā.

Savulaik, 1928. gadā, krievu valodnieks A. Seliščevs ir izvērtējis partijiskā stila ietekmi uz krievu literāro valodu. (Viņa rakstu tulkojis Aivars Ozoliņš, tas publicēts «Jauno Grāmatu» 1989. gada 11. numurā.) A. Seliščeva raksta

ietekmē pievērsīšos šā stila izpausmēm latviešu valodā.

Partijiskajā stilā militārās dzīves, ierindas un režīma jēdzienus attiecina uz citām dzīves sfērām. Tā mūsu presē visai bieži uz ikdienas dzīves norisēm attiecina vārdus *karš, iekarot, ierakumi, cietokšņi, cīnītāji, fronte, iznīcināt, nogremdēt* u. tml. Lūk, daži nevēlami valodas piemēri:

Piesaku karu arodbiedrības līderiem! (Liesma, Valmieras aprīņa laikraksts, 1992. g. 26. jūn.) *Sai mūžīgajā karā starp sievišķo un vīrišķo viņai jāatkaro kaut kas savs, — lai nezaudētu pašcienu un vīrieša interesi.* (Sieviete, 1992. g. 9. nr.) *Īstas vienlīdzības nebūs tik ilgi, kamēr netiks noārdīti visi cietokšņi, ko ieņēmuši vīrieši.* (Rīgas Balss, 1992. g. 7. sept.) *Kaut gan nav garantijas, ka cīnītāji par savu ipašumu atteiksies no savas taktikas ..* (Diena, 1992. g. 17. sept.) *.. kuru krūtīs šobrīd mājō lielas ilgas — beigt vidusskolu un doties iekarot augstskolu.* (Latvijas Jaunatne, 1991. g. 13. maijs.) *Nodokļi, tā ir cīņu arēna.* (Diena, 1992. g. okt.) *Latvijas lielāko rūpniecības uzņēmumu vadītāji šodien apspriedē Rīgā nolēma «iznākt no ierakumiem» un atklāti cīnīties pret spēkiem, kas vēloties iznīcināt ražošanu. .. pret rūpniekiem opozīcijā esošie deputāti «lietu nogremdējot» ..* (Diena, 1992. g. 17. sept.) *Tātad divkauja Vācija — pārējās valstis noslēdzās [labāk: beidzās] neizšķirti.* (Diena, 1992. g. 19. sept.) *Pavisam nesen šim ligumam triecienu deva Dānija, kuras iedzīvotāji nobalsoja pret.* (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g. 22. sept.) *Un nu parlamenta deputāti grib ļoti ātri — triecientempā veikt privatizāciju ..* (Latvijas Jaunatne, 1992. g. 9. sept.) *Kaut kas*

tāds šaha frontē vēl nebija pieredzēts. (Rīgas Balss, 1992. g. 14. sept.)

Iecienīti ir tādi militārās dzīves vārdi kā *uzsprāgt, sprādziens*, kurus attiecina uz cilvēka iekšējiem pārdzīvojumiem, attēlojot strauju rīcību vai reakciju, kā arī asu domāšanu. Lūk, daži piemēri:

Tad, kad atskanēja tiesneša finālsvilpe, nedaudzie 6220 skatītāji Daugavas stadionā «uzsprāga». (Diena, 1992. g. 24. sept.) *Viņa bija kā vulkāns, kas nevar apturēt izverdumu, gluži vienkārši tāpēc, ka bija iekšēja nepieciešamība pēc sprādziena, ko redzētu vismaz tuvējais ciemats.* (Latvijas Jaunatne, 1992. g. 11. sept.) *Ceram uz lielu domu eksploziju un sprādzienu smadzenēs.* (Televīzijā, 1989.) *Ievērojot nepieciešamību šo lietu politiski pabeigt un vienlaikus izvairīties no emociju sprādziena, nepieciešams Polijas prezidenta padoms.* (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g. 21. okt.)

Sporta aprakstos nevajadzīgi sāk lietot vārdu *leģionārs* ar nozīmi 'ārzemju spēlētājs, citzemju algoņis': *.. te vairāk par trim leģionāriem vienā mačā.* (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g. 1. okt.)

Karā, arī karaspēka daļās tiek saņemti un pārraidīti dažādi signāli. Vārdu *signāls* mūsu prese attiecina arī uz civilās sabiedrības dzīvi: *Un tas viss — neņemot vērā brīdinājuma signālus, kurus ilgāk neievērot nedrīkst.* (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g. 22. sept.) Šajā teikumā vārdi *brīdinājuma signāls* nav vēlami un doma būtu izsakāma citādi.

Vārdā *pavēle* ietverts stingrs kategoriskums un līdz ar to šim vārdam ir militārs raksturs. Bet mūsu ikdienā *pavēles dod* un *pavēl* arī skolu direktori, augstskolu rektori, ministri un citi

vadītāji, kaut gan miera apstākļos labāk iederētos dot rīkojumus, rīkot, noteikt.

Partijiskā stila ietekme izpaužas arī vārdos, kas izceļ kādas lietas, priekšmeta īpašu kvalitāti, piemēram, *dzelžains, tēraudciets, cementēts, gigantisks, graujošs*. Un šādi izsakās arī sporta komentētāji: *Spānijas izlases aizsardzība nebūt nebija un nav cementēta, kā tādai augstas klases komandai pieklātos.. Spēles rezultāts.. graujošs*. (Diena, 1992. g. 25. sept.)

Bieži darbs tiek uztverts kā slogs, un, ja kādu no darba atlaiž, tad saka — *no darba atbrīvo* (tāpat kā cietumnieku pēc soda izciešanas).

Darbs ir cīņa, ar darāmo jācinās kā ar nāvīgu ienaidnieku, un tāpēc ļoti bieži, rakstot par darbu, žurnālisti lieto vārdus *cinīties*, arī *pieveikt, uzveikt*, kuru pamatnozīme ir 'pārspēt ar spēku, padarīt nekaitīgu, iznīcināt'. Piemēri: *Tikai pusi lauku pieveikuši Jelgavas rajona «Lielupē» [kartupeļus vācot]. Pēdējā piektdaļa šo darbu jāuzveic limbažniekiem, alūksniešiem. No rudens aruma vidēji Latvijā pieveikti 16 procenti platību*. (Cīņa, 1989. g. 20. sept.)

Partijiskajam stilam raksturīgs revolucionārs patoss. To bieži izsaka lozungos, kas sākas ar vārdiem *lai dzīvo* .. vai kā citādi. Mūsdienās lozungu saukšana, plakātu izkāršana mazinājusies, tomēr inerces pēc šur tur tos vēl lieto: *Lai dzīvo regbijs! Lai dzīvo RAF!* (Rīgas Balss, 1992. g. 14. sept.)

Slēptā veidā revolucionārais patoss izpaužas frāzēs *aizvadītā diena, aizvadītā nedēļa, aizvadītais gads* u. tml., jo katra diena esot jā sagaida un jā aizvada kā lieli svētki, mīļi ciemiņi (ar maršu un lozungiem). Ikdienā labāk iederētos neitrāli vārdi, piemēram, *pagājušā piektdienā, pagājušajā*

gadā u. tml. Bet, ja patiešām ir kādi svētki, tad, protams, tos gaidām un aizvadām, un vārdi *sagaidīt*, *aizvadīt* labi iederas šādos tekstos:

*Kas tos Jāņus sagaidīja,
Kas tos Jāņus pavadīja?
Ligodami sagaidīja,
Ligodami aizvadīja.* (Tautasdziesma.)

Latviešu valodā ieviesušies vēl citi partijiskajam stilam raksturīgi vārdi un izteicieni. Par to runāts valodnieka J. Kušķa rakstā «Stils, no kā atsakāties». (Sk. šā krāj. 42. lpp.)

Materiālu rakstam palīdzēja vākt
1992. g. I kursa žurnālisti.

VĀRDA *JUTOŅA* LIETOŠANAS IESPĒJAS

Cilvēka izjūtas uztveres brīdī latviešu valodā apraksta ar vārdiem *sajūta*, *noskaņa*, *noskaņojums*, *jutoņa*. Šie vārdi nav termini, taču tie iekļaujas un var iekļauties filozofiskajā leksikā. Potences kļūt par filozofiskās literatūras terminu piemīt vārdam *jutoņa*.

Mūsdienu filozofijas leksikā vārds *jutoņa* netiek lietots, bet 20.—30. gadu filozofiskajā literatūrā tas sastopams. To izmantoja, lai pasvītrotu sajūtu subjektivitāti. Piemēram: «Avenārijs, piem., domāja, ka jutekliskās sajūtas stāv sakarā kā ar ārpasauli, tā arī ar dvēseli, pirmā gadījumā tās ir fizikas lieta, otrā — psiholoģijas. No šejienes var iet tālāk un definēt psihisko un psiholoģisko vēl noteiktāki, bet līdz ar to arī vienpusīgāki, proti, sevišķi pasvītrojot subjektīvo sajūtās un domu saturos . . Tiklīdz «es» mainās, saka Kilpe, var arī mainīties uzmanības virziens: *jutoņa* mainās, var iestāties nogurums, rodas jauni nodomi, — viss tas var arī izsaukt pārmaiņas mūsu objektīvās domās. Ja tas tā notiek, tad šīs šķietami objektīvās domas pieder psiholoģijai» (Frosts, Maldonis, 1928, 58).¹

¹ Citējumā ievērota mūsdienu ortogrāfija.

Vārds *jutoņa* ar atbilstmēm *настроение* (krievu), *Stimmung* (vācu) ir arī ietverts P. Dāles sastādītajā terminu sarakstā², kā arī Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā.³ Domājams, ka šāda vārda lietojums termina funkcijā rada jaunas iespējas izteiksmes precizēšanai, it īpaši tur, kur ir runa par individuālu patību un individuālas uztveres subjektivitāti.

Vārda *jutoņa* skaidrojums LLVV⁴ ir 'garastāvoklis, noskaņojums' un ilustrācijai piemērs no R. Sēja romāna «Burši un zeļļi» (1951): *Savāda smaga jutoņa mani māc. Varbūt tas tāpēc, ka šovakar sanīdos ar savu tēvoci.*

Gandrīz tāpat šis vārds skaidrots viensējuma latviešu valodas skaidrojošajā vārdnīcā⁵ — 'noskaņojums, garastāvoklis; pašsajūta'. Piemēri: *Viņš ir labā jutoņā. Pēc neveiksmes viņam nebija laba jutoņa.*

Ja salīdzinām abus skaidrojumus, tad redzam, ka Latviešu valodas vārdnīcā vārda semantika tiek papildināta ar sēmu 'pašsajūta'. Tādējādi fikseta mūsdienu latviešu valodā pastāvošā nianse — tendence vārdu *jutoņa* attiecināt uz subjektu un individuālu uztveri.

Tātad, apskatot vārda *jutoņa* skaidrojumus, jākonstatē, ka tas ir neitrālās leksikas vārds. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc šim vārdam ir iespējams ar laiku pāriet zinātniskajā terminoloģijā.

Daiļliteratūrā konstatējamas arī citas šī vārda nozīmes nianse. Vārds *jutoņa* var apzīmēt ne

² Dāle P. Ievads filozofijā. R., 1928, 6. lpp.

³ Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. R., 1922, 3. lpp.
Vārds šajā vārdnīcā rakstīts ar *ū*.

⁴ Latviešu literārās valodas vārdnīca. 4. sēj. R., 1980, 65. lpp.

⁵ Latviešu valodas vārdnīca. R., 1987, 347. lpp.

tikai noskaņojumu ('noteikts garastāvoklis'), bet arī noskaņu ('noteikta emocionālā stāvokļa kvalitāte, arī intensitātes pakāpe'), kaut arī pagaidām skaidrojošās vārdnīcas šādu nozīmes niansi vārdā neatspoguļo.

Daiļliteratūrā sastopami arī vārda *jutoņa* lietojumi ar nozīmi 'sajūta, izjūta'. Piemēram, šādos kontekstos:

Un, paklausot neredzama režisora mājienam, katrs nākamais [gulbju] četrinieks peldēja aizvien klātāk, kāpinot tuva brīnuma sajūtu (viņu gludās spalviņas rieta saulē vizēja rožainas kā sārtajiem flamingiem!). Viss bija dabiski — un viss bija pārdabiski. Un visu laiku netiku vaļā no jutoņas, ka tas nav pašas dabas, bet lielas mākslas mainīgais un dievišķais dabiskums. (R. Ezera. Nodevība, 1984, 177. lpp.)

Brīžiem mani pārņēma divaina jutoņa. Ziniet, šķita, ka viņa [Zita] nemaz nevadās pēc redzes, bet sazin kādas miklainas iekšējas nojautas. Tā varētu atgriezties mājās kaķe, kas aizvesta projām maisā. (R. Ezera. Pie klusiem ūdeņiem, 1987, 36. lpp.)

Tomēr jau pirmajās rindkopās [I. Kalnāres stāstā «Ieva Rubene»] ienāk kāda būtiska atšķirība: ja «Straumēnos» cilvēciskās kaislibas nomāc kāda bezkaisles jutoņa, tad A. Niedra šajā rāmajā jutoņā ienes miera un saskaņas jaucēju. (A. Cimdiņa. Par karjerām mītos un jaundievos. — Lit. un Māksla, 1991. g. 27. sept.)

Un viņas — jauno, sārto posminieka Antonu ciešā lokā ielenkušas — dodas uz nopļauto auzu lauku gandrīz vai dziedādamas un dancodamas. Viena otra pa ceļam jau velk nost jaciņu, blūzi un sāk rādīt saulītei Rīgas jūrmalā nobrūninātos plecus. Mēs abi... sekojam savām jaunkundzēm

pavisam negribīgi, tādas neērtas jutoņas pārņemti. (J. Plotnieks. Pērkonu rātais, 1992, 42. lpp.)

Var šaubīties par to, vai sajūtas intensitāte vārdā *jutoņa* jaušama pēdējā piemērā, tomēr, šķiet, trīs pirmie liecina par tādas esamību. Ja skaidrojošā vārdnīca ekspresivitātes konotāciju vārdā nav fiksējusi, tad tas nozīmē, ka parādība nav kļuvusi par valodas faktu un vārda konotācijas klātbūtni vārdā var konstatēt tikai kontekstā.

Tāpēc sakarā ar šī vārda semantiku ir jārunā par tādām valodā pastāvošām parādībām kā vārdu individuālu sapratni un interpretāciju, ar ko pašlaik sastopamies rakstnieku daiļradē. Papildus vārdu objektīvajam saturam, kas tiem piemīt visas sabiedrības apziņā un ir atspoguļots skaidrojošās vārdnīcās, katra cilvēka apziņā šiem vārdiem ir arī individuālais saturs, ko nosaka indivīda pieredze, garīgais apvārsnis, kultūras un izglītības līmenis, sociālā vide un citi ārpusvalodnieciski apstākļi. Vārda individuālais saturs var attiekties tiklab uz vārda nozīmes denotatīvo, kā konotatīvo aspektu.

Ja vārda lietotājs ir tautā atzīts rakstnieks, tad viņš spēj ne vien radīt gluži jaunus vārdus, bet arī ietekmēt kāda vārda semantikas līdzšinējo izpratni un attīstību. Tādā gadījumā vārda īpatnējā izpratne un savdabīgais traktējums laika gaitā var kļūt par visas sabiedrības valodiskās apziņas faktu, t. i., par valodas faktu.

Vārda nozīmes individuālas izpratnes iespējāmību un cēloņus zinātnieki pamato un skaidro arī no psiholoģijas un filozofijas viedokļa. Tā, piemēram, filozofijā pastāv vairākas pieejas vārda nozīmes interpretācijai. Tādas ir nozīmes asociatīvā teorija (Dž. Loks), stimula-atbilžu teorija (Č. Morriss), pragmatiskā (Č. Pīrss), ope-

racionālā (L. Vitgenšteins, M. Šliks, R. Kārnaps, K. Ajdukevičs), fenomenoloģiskā (E. Huserls, R. Ingārdens, F. Brentano) un referenciālā teorija (G. Frēge, Dž. Mills, A. Meinongs).

Viena no filozofiskajām pieejām vārda nozīmes interpretācijā ir nozīmes asociatīvā teorija (*associationist theory of meaning*). Tā izturējusi vairāku gadsimtu pārbaudi. Šīs teorijas klasisko formulējumu devis Džons Loks grāmatā «Eseja par cilvēka sapratni» (1690).

Dž. Loks uzskatīja, ka vārdi ir cilvēku prātos esošas ideju zīmes. Turklāt, kā viņš uzskatīja, pastāv divējādu veidu zīmes, proti, idejas un vārdi. Cilvēka domāšana sastāv no idejām. Ideja, kuru vārds apzīmē, ir vārda īstais un tiešais saturs, t. i., nozīme. Vārda nozīme ir ideja, kas atrodas runātāja prātā, kad viņš šo ideju izsaka vārdos: «Vārdi to sākotnējās un tiešajās nozīmēs nenozīmē neko citu kā idejas tā cilvēka prātā, kurš lieto šos vārdus...»⁶

Pret nozīmes asociatīvo teoriju tikuši izvirzīti nopietni iebildumi, piemēram, šajā teorijā neesot drošticami definēts pats asociācijas jēdziens, šī teorija neizskaidrojot, kā simetriskā asociācijas attiecība pārvēršas par asimetrisku attiecību starp vārdu un tā nozīmi. Tomēr 20. gadsimtā šī pieeja ir atdzimusi — tā plaši izplatīta psiholingvistikā, vēl jo vairāk tāpēc, ka šādu pieeju balsta mūsdienu neirofizioloģiskie pētījumi smadzeņu aktivitātes jomā. Nozīmes asociatīvā teorija cenšas rast objektīvu izskaidrojumu parādībai, kāpēc atsevišķu vārdu saturs var atšķirties no vispārpieņemtā un vārdnīcās fiksētā: ideju saturs runātāju

⁶ Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. — В кн.: Дж. Локк. Сочинения в трех томах. Т. 1. М., 1958, с. 462.

prātos var būt atšķirīgs un ar vieniem un tiem pašiem vārdiem palaikam tiek apzīmētas dažādas idejas.

Tāds gadījums, piemēram, ir apskatāmais vārds *jutoņa* rakstnieka Jāņa Liepiņa traktējumā. Viņa skatījumā vārds izsaka nevis parastu garastāvokli un omu, bet gan labu omu — labsajūtu. Tāda veida semantikas izpratne vērojama šādā kontekstā: *Pašķiras mākoņi, un ar zvērojošu spilgtumu istabā ielēkšo saule. Apspidētais grīdas laukums ir pavisam mazs, bet es jūtu tā svēlo duonoņu līdz telpas visdziļākajam kaktam. Ir tāda sajūta, kā nepārskatāma tiruma malā stāvēt. Svētīga atbrīvotības jutoņa! Un nu tik man ienāk prātā paši vārdi, kam sakars ar labu omu. Milenbaha un Endzelīna vārdnīcas pamatsējumos labsajūtas vārda nemaz nav, tas parādās tikai papildinājumos. Bet kā tad labsajūtas mirkļus izteica mani tēvtēvi? . . . Blaumanis ilgi meklēja adekvātu vārdu vācu «štimmungam», un labi, ka viņam līdzās pagadījās vārdu reģis Endzelīns, tā mēs tikām pie jutoņas. (J. Liepiņš. Vasarlaiks, 1977, 75. lpp.)*

Tātad šīnī gadījumā rakstnieks vārdu uztvēris kā tādu, kura leksiskās nozīmes denotatīvajā aspektā (kas izsakāms ar vārdiem *garastāvoklis*, *noskaņojums*) ietilpst diferencējoša pazīme — 'labs', 'patīkams'. Tāda vārda nozīmes izpratne jaušama arī rakstnieka astoņdesmito gadu daiļradē: *Bijusi lasītāja druscīņ jaunāka, nu, kaut vai manos gados, vieglāk būtu uzsākt sarunu par «Romās elēģijām» un tur kvēli paustajām mīlas alkām. . . Es elēģiski šķiru grāmatā jaunu lapu. Krāšņi, patiešām krāšņi skan Gētes pants un uz elēģisku jutoņu noskaņo arī lasītāju, kam tāpat sirds nav no koka! (J. Liepiņš. Smalki ļaudis, 1990, 54. lpp.)*

Tomēr rakstnieka daiļradē vārds *jutoņa* ne vienmēr sastopams tieši ar šādu nozīmes papildkomponentu. Sajūtas intensitātes uzsvērumu vārdā, kaut gan bez labsajūtas noskaņas, var uztvert šādā kontekstā: *Viņa [Jāņa Mauliņa] izpratnē ikviens, kas racionālisma vārdā peļot sentimentālu jutoņu, esot savā būtībā sauss un emocionāli tukšs cilvēks.* (J. Liepiņš. Mirgojoši apļi, 1985, 22. lpp.)

Iespējams, ka var apgalvot, ka tā ir rakstnieku un dzejnieku privilēģija, viņu esībā iesētā dievišķā dzirksts, kas viņiem dod pārliecību un tiesības lietot vārdus saskaņā ar savu īpatno valodas pieredzi, savu pasaules skatījumu, vienīgi individuālai patībai piemītošo vārdu pasaules izjūtu, jo «izzinošā subjektivitāte ir visu jēgpilno veidojumu rašanās avots.»⁷

Vārda *jutoņa* gadījumā rakstnieka individuālā interpretācija nav kļuvusi par valodas faktu. Vārdu pārsvarā lieto bez papildus nozīmes elementa par kaut ko labu, patīkamu. Vārds var izteikt tiklab labsajūtu, kā arī drūmu noskaņojumu. Tādu vārda nozīmes izpratni uztur spēkā arī Latviešu konversācijas vārdnīcā atrodamais skaidrojums: «*Jutoņa* (vāc. *Stimmung*), hronisks gara resp. jūtu stāvoklis, kas no afekta... atšķiras ar to, ka vājāks un ilgāks. *Jutoņā* bieži neapzināmie jūtu stāvokļa cēloni, kāpēc to var saukt arī par afektu bez priekšmeta. *Jutoņa* cieši saistīta ar vispārīgo organisma kopsajūtu, t. s. kenestēziju.. *Jutoņas* mēdz šķirt jautrās un drūmās. Pie jautrām pieder, piem., miesas un gara labsajūta, kas

⁷ Šis teiciens pieder filozofam E. Huserlam, kurš vārda nozīmi traktē fenomenoloģiskajā teorētiskās domāšanas manierē. Sk.: *Kāle M.* Jēgas un saprašanas ontoloģiskie pamati. — LZA Vēstis, 1992, Nr. 1, 7. lpp.

rada t. s. jautro prātu. Drūmā jutoņā cilvēks sevišķi jūtīgs pret nepatīkšanām, ko viņš tad uzņem no [aunās puses].⁸

Kāda būs vārda *jutoņa* semantikas attīstība turpmākos latviešu literatūras ceļos, to parādīs laiks. Ja vārds iegūs papildus ekspresīvu konotāciju, tad mazākas ir tā iespējas kļūt par zinātniskās leksikas sastāvdaļu. Kā jau minēts, tad viens no šī vārda semantikas attīstības virzieniem var būt subjektivitātes kategorijas ('pašsajūta') nostiprināšanās, valodai attīstoties, kā arī pilnveidojoties teorētisko zināšanu valodiskajiem izteiksmes līdzekļiem.

Prasmīgu lietotāju rokās vārdi var uzdzirkstīt no jauna vai, neiegūdami īstenu skaņu, apklust. Latviešu valodas (viena no senākajām indoeiropiešu valodām) vārdu sistēmā bieži vien guļ neapjaustas iespējas.

DORISA SNE

VAI MUMS IR VAJADZĪGS ETAPS?

Mūsu dzīvē ir ne mazums lietu un parādību, kuru apzīmēšanai nav latvisku vārdu, un tāpēc gribot negribot jālieto no citām valodām aizgūtie nosaukumi. Taču ir gadījumi, kad šie svešvārdi tiek lietoti bez kādas vajadzības, pilnīgi novārtā atstājot mūsu pašu valodas labskanīgus lietu un parādību apzīmējumus.

Pie šādiem gadījumiem varētu pieskaitīt vārda *etaps* lietojumu latviešu valodā pēdējos gadu desmitos. Piemēram, *Pirmajā etapā Piritas trasē*

⁸ Latviešu konversācijas vārdnīca. 8. sēj. R., 1932—1933, 14817. sl.

(100 km) no 12 komandām vissekmīgāk cīnījās «Vārpas» ritenbraucēji. (Padomju Jaunatne, 1963, 100. nr., 4. lpp.); Agrāk šāda prakse [uz burukuģiem] bija viens no galvenajiem etapiem nākamajam kapteiņu un stūrmaņu sagatavošanā.. (Cīņa, 1985, 98. nr., 3. lpp.) Vai jaunāks izdevums: Sākoties reprodiktīvajam [dārza dzērveņu] attīstības etapam jūlijā, vispirms augšanas konuss vertikālā dzinuma galotnē izaug lielāks. (Ābele, 1992, 9./10. nr., 7. lpp.)

Cik ļoti šajos izteikumos vārda *etaps* vietā iederētos mūsu pašu latviskais un labskanīgais vārds *posms*! Vai tad neskanētu daudz labāk, ja teiktu: pirmajā posmā Piritas trasē; viens no galvenajiem posmiem kapteiņu un stūrmaņu sagatavošanā; dzērveņu attīstības posms. Bet, kā redzam pēc citātiem, *etaps* stingri turas savās pozīcijās vairāku desmitu gadu garumā.

Latviešu konversācijas vārdnīcā (4. sēj., 7791.—7792. sleja, R., 1929—1930) par franču valodas cilmes vārdu *etaps* (*étape*) teikts, ka tas apzīmē tirgus vai noliktavas vietu. Bet, runājot par karaspēku, šis vārds «apzīmē dienas pārgājiena posmu un atpūtas vietu pēc pārgājiena».

Kā tālāk šajā vārdnīcā paskaidrots, 19. gadsimtā *etapa* jēdziens paplašinājies un vārds ieguvis daudzpusīgu nozīmi. Tad ar to izteica ne tikai pārgājiena posmu un atpūtas vietu, bet arī «karalauka sadalījumu, karaspēka darbības zonas un karaspēka apgādi». Bija pat īpašas *etapa* zonas frontes aizmugurē, *etapa* punkti un *etapa* komandants.

Kā redzam, konversācijas vārdnīcā ar vārdu *etaps* ir apzīmēta gan vieta, gan attālums.

Svešvārdu vārdnīcā (R., 1978) vārds *etaps* skaidrots kā «punkts, kurā karaspēks vai atsevišķ-

ķas militāras personas var saņemt ēdienu, naktsmitni, medicīnisko palīdzību». Otrā nozīme: «kādu grupu vai vienību apstāšanās vieta ceļā, kā arī atstatums starp divām tādām apstāšanās vietām». Bet trešajai nozīmei dota piebilde — «pirmsrevolūcijas Krievijā» un vārds *etaps* skaidrots kā «punkts arestantu grupu pārnakšņošanai ceļā, kā arī pats šo grupu pārvietošanās veids un pati šī grupa, kuru apsargāja speciāls konvojs». Un tikai ceturtajā, pārnestajā nozīmē dots skaidrojums «posms kādā procesā».

Ņemot vērā, ka šī svešvārdu vārdnīca ir tulkojums no krievu valodas, varētu pieņemt, ka šāds vārda skaidrojums latviešu valodā ir tiešs tulkojums no krievu valodas. Arī Svešvārdu vārdnīcā pirmajās trijās nozīmēs ir runāts par vārdu *etaps* kā vietas un attāluma apzīmējumu.

Latvijas padomju enciklopēdijā šis vārds nav dots. Bet pēdējos gadu desmitos iznākušajās latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās skaidrojums ir vienāds (sk.: Latviešu literārās valodas vārdnīca. 2. sēj., R.: Zinātne, 1973; Latviešu valodas vārdnīca. R.: Avots, 1987): «posms (kādā norisē, procesā); noteikta distances daļa (sporta sacensībās)». Senā nozīme dota tikai otrajā vietā ar norādi, ka tā ir vēsturiska nozīme: «frontes aizmugure (ar rezerves daļām, noliktavām, ceļiem u. tml.)». Latviešu literārās valodas vārdnīcā vēl skaidrota arī vārdkopa *nosūtīt pa etapu* — «nosūtīt karagūstekņus vai arestantus karavīru pavadībā».

Krievu-latviešu vārdnīcā (R., 1959) vārds *этап* tulkots latviski ar vārdiem *posms*; *etaps*. Bet Latviešu-krievu vārdnīcā *etaps* tulkots krieviski ar vārdu *этап* (R., 1974).

Tā tad pamatvārds krievu valodas vārda *этан* latviskajā tulkojumā ir *posms*, kam iekavās vai aiz semikola pievienots sinonīms *etaps*. Vārda *etaps* vēsturiskā nozīme šķiet aizmirsta. Varbūt tāpēc, ka tālā vēsturē aizgājusi pati parādība, ko apzīmē ar šo vārdu? Mūsu dienās vairs nav šādu arestantu grupu pārsūtīšanas vairāku dienu vai pat nedēļu garumā, kad bija vajadzīgas naktsmītnes un apstāšanās vietas — etapi. Taču to vecākās paaudzes lasītāju un runātāju apziņā, kuri paši pieredzējuši vai vismaz no saviem tuviniekiem dzirdējuši par arestantu grupu sūtīšanu uz Sibīriju pa etapu, vārds *etaps* ir saglabājis savu vēsturisko nozīmi. Parasti šie cilvēki nelieto vārdu *etaps* laika vai attāluma apzīmēšanai. Turpretī vidējā un jaunākā paaudze, liekas, krievu valodas ietekmē ir pārņēmusi šo vārdu laikposma un attāluma apzīmēšanai. Tā, piemēram, sporta sacensībās runā par *pirmo etapu*, *otro etapu*; arī augiem esot vairāki *attīstības etapi*, pat vēsturnieki neiztiek bez *etapiem sabiedrības vai tautas dzīvē*.

Pavisam neiederīgs vārds *etaps* ir šādā izteikumā: *Lai runātu par dekoratora isto vietu teātri, atcerēsimes kaut dažus etapus no latviešu teātra vēstures*. (Māksla, 1959, 2. nr., 13. lpp.)

Pat šogad iznākušajā grāmatā par lietišķajiem rakstiem «Palīgs lietvedības kārtošanā valsts valodā» ir runāts par *liguma etapu saturu, ieplānotajiem darba etapiem* u. tml. (R., 1992, 39.—40. lpp.)

Etaps kā vēsturisks nosaukums, kas saistīts gan ar karadarbību, gan cilvēku arestu un izsūtīšanu no dzimtajām vietām, ir saglabājams. Jau pats vārds *etaps* ietver sevī priekšstatu par varas rīcību pret sev nevēlamiem cilvēkiem. Tā, piemēram, izlasot Andreja Upīša noveles fragmentu,

uzreiz gūstam priekšstatu par likteni, kāds gaida arestēto: *Vecākais uzraugs stāvēja padevīgā pozā. trīs soļi no galda un gaidīja, kamēr priekšniecība beigs rakstīt. Aiz viņa divi konvojieri, kaskām galvās, šauteņu resgaļus klonā atspieduši. . . Komandanta palīgs bija galā. Nikni nosausināja papīru un pasvieda pār galdu, uzraugā neskatīdamies. — Uz etapa cietumu! (A. Upīts. Noveles. R., 1960, 301. lpp.)*

Taču vārds *etaps* kā laika vai garuma posma apzīmējums mūsu valodā nav vajadzīgs. Šim nolūkam pilnīgi pietiek ar latviešu valodas vārdu *posms*, kas būtu jālieto ikvienam, runājot par atīstības posmiem, vēstures posmiem, kādas norises vai darbības daļām, kā arī laika intervāliem.

DZINTRA PAEGLE

PAR KARALISKS

Ipašības vārdu ar izskaņu *-isks* lietošanas likumības valodnieciskajā literatūrā jau aplūkotas vairākkārt. Un tomēr... Kad lietot vārdu *karalisks*?

1992. gada rudenī dažādos preses izdevumos, televīzijā un radio bieži tika lietots vārds *karalisks*. Bet kas ir *karalisks*?

1. *Karalisks* ir tāds, kas raksturīgs karalim, piemēram, *ministra karaliskā izturēšanās mulsināja namamāti; Tas bija karalisks žests, sagaidot ienācēju.*

2. Ar vārdu *karalisks* var apzīmēt ko ļoti skaistu, bagātu: *karalisks dārzs, karalisks tērps, karalisks dzīvoklis.*

3. Dažkārt *karalisks* lieto šķirņu, šķirņu grupu, sugu u. tml. nosaukumos, tā izsakot, ka attiecīgo augu vai dzīvnieku kategorija ir ļoti izcila, pārāka par citām: *karaliskā lilija*, *karaliskā siļķe*. (Pēc Latviešu literārās valodas vārdnīcas, 4. sēj., 153. lpp.)

Vārds *karalisks* neiederas tekstā, kur ir runa par piederību karalim jeb karaļa īpašumu. Lūk, teikumi, kuros vārds *karalisks* lietots nepareizi: *Dānijas karalisko jahtu Irbes jūras šaurumā sagaidīs mūsu karakuģītis*. (Radio.) Labāk: *Dānijas karalienes jahtu jeb karaļjahtu*..

Kāds pārmēru izklaidīgs sulainis aizmirsā aizgriezt *Bakingemas pils karaliskās vannas istabas ūdenskrānu*. Pārplūdusi vannas istaba atrodas *Elizabetes jaunākā dēla prinča Edvarda apartamentos*. (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g. 1. okt.) Labāk: .. *karalienes vannas istabas ūdenskrānu* vai precīzāk — *prinča vannas istabas ūdenskrānu*. Ja ar ūdeni mūs applūdina kaimiņš, tad ūdens tek no *kaimiņa vannas istabas*, nevis «kaimiņiskās» vannas istabas.

DZINTRA PAEGLE

PAR MAZSKAITLIGS UN DAUDZSKAITLIGS

Īpašības vārdi *mazskaitlīgs* un *daudzskaitlīgs* nav latviešu valodas vārdnīcās, bet krievu valodas vārdnīcās ir tiem atbilstīgi *малочисленный* un *многочисленный*. Nepārcelsim šos vārdus burtiski no krievu valodas, jo latviešu valodā ir citi vārdi šā nojēguma izteikšanai: *Laukumā redzēju lielu pircēju pūli* jeb *daudz pircēju*, nevis «*daudzskaitlīgu*» pūli. *Daudzie tirdzniecības*

*pārkāpumi netiek reģistrēti, nevis «daudzskait-
ligie» pārkāpumi netiek reģistrēti. Neliels spe-
ciāldienests bruņojas tikai ar intelektu, nevis
«mazskaitlīgs» speciāldienests.*

Lūk, vēl daži labojami teikumi. *Partija nav
daudzskaitlīga .. (Neatkarīgā Cīņa, 1992. g.
20. okt.) Labāk: partija .. nav liela jeb ir ne-
liela. .. interese par čigānu tematiku .. neap-
rims arī turpmāk, kamēr pastāvēs šī samērā maz-
skaitlīgā etniskā kopa. (Rīgas Balss, 1992. g.
23. okt.) Labāk: .. samērā nelielā etniskā kopa.*

Tātad latviešu valodā ir vārdi *liels, mazs,
neliels*, bet vārdi *daudzskaitlīgs* un *mazskait-
līgs* ir kalkojumi no krievu valodas un uzlūkojami
par neliterāriem.

VINETA ERNSTSONE

METAFORISKAIS VĀRDA NOZĪMES PĀRNESUMS MŪSDIENU JAUNIEŠU SARUNVALODĀ

Šā raksta uzdevums un mērķis ir metaforiskā
vārda nozīmes pārnese raksturojums ar jau-
niešu sarunvalodā lietotās leksikas piemēriem.
Raksta nolūks nav jauniešu sarunvalodas neglu-
dumu nosodījums, nedz arī atzīšana. Šajā publi-
kācijā autores attieksme pret dažādiem valodas
stiliem un valodas sublīterārajām apakšsistēmām
ir neitrāla, jo galvenais uzdevums ir analizēt me-
taforu kā vienu no sarunvalodas lingvistiskajām
pazīmēm.

Rakstā viennozīmīgi lietoti termini: sarunva-
loda, žargons un tā leksika, ar to apzīmējot jau-
niešu mutvārdu komunikācijā lietoto īpatnējo, no
kodificētās literārās valodas atšķirīgo leksiku.

Daudzi šajā rakstā minētie un jauniešu sarunvalodā lietotie semantiskie nozīmes pārnēsumi ir aktuāli visu paaudžu sarunvalodā. Autore nav īpaši izcēlusi vai izdalījusi to metaforisko leksiku, ko lieto visas paaudzes (arī jaunieši), un leksiku, kas raksturīga tikai jaunatnei. Iespējams, ka daudzi semantiskie pārnēsumi jaunākajā paaudzē tiek lietoti ar vienu nozīmi, bet cita paaudze tos savā jaunībā lietojusi (vai vēl tagad sarunvalodā lieto) ar atšķirīgu vai pat gluži pretēju nozīmi. Laika gaitā, paaudzēm nomainoties, daudzu semantisko pārnēsumu nozīmes nianses ir izmainījušās, diferencējušās, paplašinot vai sašaurinot vārda nozīmi, metaforiski lietotajam vārdam vēl aizvien atrodoties aktīvajā valodas vārdu krājumā. Piemēram, vārds *bumbierenes*. Agrāk šā vārda nozīme bija 'siltas, biezas flaneļa apakšbikses'. Tagad jaunieši ar vārdu *bumbierenes* apzīmē jebkuras bikses (tās var būt gan siltas un biezas apakšbikses, gan plānas un pavisam modernas, kvalitatīvas apakšbikses, gan arī jebkuras garās vai īsās virsbikses (gan sieviešu, gan vīriešu)). Vārdā *bumbierenes* vērojama šāda nozīmes maiņas, atīstības gaita: 'siltas, biezas flaneļa apakšbikses' → 'apakšbikses (arī plānās) ar garām starām jeb «kājiņām»' → 'jebkuras bikses'. Līdzīgi ir ar vārda *tanki* lietošanu: agrāk šis vārds tika lietots ar nozīmi 'smagi saišzābaki ar biežām zolēm', bet tagad jaunieši ar šo vārdu apzīmē jebkurus zābakus, arī smagos armijas tipa saišzābakus.

Sarunvalodas vārdu nozīmju skaidrojumu apgrūtina tas, ka latviešu sarunvaloda (žargons) ir maz pētīta un trūkst lingvistiskā faktu materiāla par sarunvalodas leksiku, piem., 30., 50., 70.—80. gados. Nav arī latviešu sarunvalodas vārdnīcas, sarunvalodas vārdu biežuma vārdnīcas. Šā

pētījuma autore var uzrādīt tikai šobrīd vai pirms nedaudziem gadiem lietoto pārnestās nozīmes vārdu skaidrojumu. Semantisko pārnesumu etimoloģijas noskaidrošanu apgrūtina jau minētais lingvistisko faktu materiāla trūkums, kā arī tas, ka nav īstas teorētiskas nostādnes attiecībā uz sarunvalodu un tās terminoloģiju.

Raksta autore daudzviet balstījusies uz savu lingvistisko izjūtu, ņemot vērā attiecīgo vārdu lietojumu tagadējās jaunās paaudzes un vecāka gadagājuma cilvēku runā. No dažādu paaudžu puses var rasties iebildumi pret jebkura sarunvalodas vārda nozīmes skaidrojumu, jo, pirmkārt, katrai paaudzei ir savi un tikai savi sarunvalodas vārdi (arī metaforiskie pārnesumi), otrkārt, katras paaudzes sarunvalodā ir vārdi, kurus tikai tā paaudze lieto ar tai zināmo pārnesto nozīmi, treškārt, ir arī tādi semantiskie nozīmes pārnesumi, kas ir vienādi visu paaudžu sarunvalodā.

Jaunatnei žargons ir visvairāk raksturīgs, un nebaidos teikt, ka jaunatne ir tā, kas ienes jaunas vēsmas sarunvalodā. Sarunvalodas leksika ir ļoti mainīga, tās izpētē svarīgs ir faktu materiāls, lingvistiskās licības par leksikas maiņu, ko nosaka daudzi un dažādi faktori, piemēram, politika. Līdz ar Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu mūsu ikdienā atgriezies vārds *policists* agrākā *miliča* vietā. Sagaidāmas arī izmaiņas sarunvalodā un pārnestās nozīmes vārdos, piem., jauniešu sarunvalodā vārds *pelēcis* ar nozīmi 'milicis' vairs nav aktuāls, jo nav ne miliču, ne arī pelēkās krāsas formastērpu. Uz ielām vairs neredzam *citroniņu* 'milicijas mašīnu', jo policisti milicijas dzeltenās automašīnas ir pārkrāsojuši. Nav arī cilvēku, kas slepeni un par naudu rāda videofilmas. *Menedžeris* tagad ir ikdienā

lietojams vārds un līdz ar to vairs nešķiet eksotisks un žargonam piemērots.

Sarunvalodā funkcionējošo vārdu vidū ir daudz tādu leksisko vienību, kuras pēc formas sakrīt ar kodificētās literārās valodas vienībām. Salīdzinot šos vārdus ar kodificēto literāro valodu, vērojamas šo vārdu semantikas pārvirzes. Semantiskās pārvirzes ir īpaši raksturīgas mūsdienu jauniešu runai, kurā, piemēram, vārdiem *vecītis*, *veči* ir cita nozīme nekā kodificētajā literārajā valodā (jaunieši šos vārdus savā runā izmanto kā savstarpējās uzrunas formu).

Jaunas vārdu nozīmes sarunvalodā nereti rodas nosaukuma pārnesuma rezultātā. Tāpat kā visai sarunvalodai jauniešu žargonam ir trīs nominācijas avoti: valodas gatavo leksisko vienību izmantošana, jaunu leksisku vienību radīšana un aizgūšana no citām valodām. Galvenais nosaukumu avots jauniešu sarunvalodā ir valodā esošo gatavo leksisko vienību izmantošana, proti, gatavo leksisko vienību nozīmes pārnesumi (metaforiskie un metonīmiskie). Jauniešu žargons, būdams sociāls latviešu valodas dialekts, izmanto visus vispārlietojamās valodas nominācijas avotus un paņēmienus. Tomēr skaidri izteikta priekšroka tiek dota literārās valodas leksisko vienību metaforiskam nozīmes pārnesumam.¹

¹ Piemēram, franču argo 80% nozīmes pārnesumu ir metaforiskie pārnesumi. Metafora plaši tiek izmantota tādu ķermeņa daļu nosaukumos kā galva, seja, vēders. Cilvēka galva, seja, vēders, ausis, acis, kājas bieži ir argo lietotāju izsmiekla objekti, kas arī atspoguļojas to nosaukumos. Tie iegūst dažādu sadzīves priekšmetu, dzīvnieku atbilstošo ķermeņa daļu, augļu un dārzeņu nosaukumus. Sk.: Войнова Г. С. К вопросу о номинации в современном французском аргю. — В кн.: Номинация и контекст. Кемерово, 1985, с. 64.

Terminu «metafora» lieto kā valodniecībā, tā arī literatūrzinātnē. Bet valodas metaforas jēdziens un literatūras metafora nav viens un tas pats. Literatūrzinātniekam metafora ir trops — pārnestā nozīmē lietots vārds vai vārdu savienojums, kas kāda priekšmeta būtisku īpatnību izceļ spilgtāk un precīzāk nekā jebkurš tiešs tā apzīmējums. Literatūrā metafora ir viens no mākslinieciskās izteiksmes paņēmieniem. «Sausās» metaforas literatūrzinātnē netiek uzskatītas par māksliniecisku izteiksmes līdzekli, t. i., par metaforu. Valodniekam metafora ir jebkurš nosaukuma pārnesums uz līdzības pamata, neatkarīgi no tā, vai šāds pārnesums tiek izmantots kā māksliniecisks paņēmieni vai ne.

Pārnesto nozīmju izpratne ir cieši saistīta (bet ne identiska) ar vārda metaforiskā lietojuma izpratni. Metaforiskais vārda nozīmes pārnesums ir viens no pastarpinātās jeb netiešās nominācijas avotiem jauniešu žargonā. Pastarpinātajai nominācijai raksturīga divu priekšmetu vai jēdzienu savstarpēja saistība ar kādām līdzīgām pazīmēm. Daudzos gadījumos grūti pat noteikt divu priekšmetu kopīgās pazīmes, «vienkārši, skatoties uz vienu priekšmetu, rodas cita priekšmeta tēls». ² Netiešajā nominācijā norāde uz izcelto pazīmi ir izteikta ar salīdzinājumu vai sastatījumu ar kādu citu priekšmetu, kam piemīt tā pati pazīme. Tā, piemēram, galva jauniešu žargonā tiek nosaukta par *ķirbi*, *ķobi*, *podu*, *trumuli*, *kāpostu* u. c., nosaukums tiek pārnesti no citas reālijas, kurai tāpat kā galvai ir apaļa forma.

² Paegle Dz. Motivācijas aspekts nominācijā. R., 1980, 10. lpp.

Tēlaini apzīmējot kādu denotātu, mūsu apziņā vienlaicīgi rodas divas nozīmes — pamatnozīme un papildu nozīme. Starp šīm nozīmēm veidojas attieksmes, kas paplašina vārda nozīmi, to emocionāli bagātinot. Tādā gadījumā runājam par metaforisko pārnese vai par nosaukšanu, kas balstīta uz analogiju. Metaforiskais pārnesums ir kāda priekšmeta vai parādības nosaukuma pārnesšana uz kādu citu priekšmetu, ko ierosina formas, ārējā izskata, stāvokļa vai kādu citu pazīmju līdzība.³ Metaforiski lietots vārds izceļ apzīmējamā parādībā kādu raksturīgu pazīmi un uz apslēpta salīdzinājuma pamata ļauj uztvert netiešā apzīmējuma jauno saturu.⁴ Piemēram, jauniešu žargonā lietotais vārds *pelēcis* ar nozīmi 'miličis' — apslēptā salīdzinājuma pamatā ir pelēkās krāsas kā raksturīgas miliča formastērpa pazīmes metaforisks lietojums, kas mums ļauj uztvert netiešā apzīmējuma saturu un zināmu zemtekstu, tas ir, asociācijas, kādas mums var radīt pelēcis 'vilks' ar tā īpašībām.

Metaforiskā tēlainība nodrošina pietiekoši dzīvu un spilgtu priekšstatu par priekšmetu vai parādību, kuras pazīmes tiek pārnestas uz citu parādību. Denotācijas izmaiņām pārnesuma gadījumā seko nosacīts denotatīvā komponenta «dzēsums» un konotatīvā (emocionāli vērtējošā) un tēlainā nozīmes komponenta aktualizācija.⁵ Metafora rodas, ja vārdu lieto jaunā neparastā kontekstā, tās būtība ir tēlainībā un emocionālajā iedarbīgumā. Tomēr metaforiskā nozīme veic ne tikai vērtējuma,

³ *Paegle Dz.* Motivācijas aspekts nominācijā, 10. lpp.

⁴ *Laua A.* Latviešu leksikoloģija. R., 1981, 37. lpp.

⁵ *Загоровская О. В.* О семантических различиях и экспрессивных единиц языка. — В кн.: Экспрессивность на разных уровнях языка. Новосибирск, 1984, с. 75—76.

bet arī nominatīvo funkciju, — nosaucot jauno jēdzienu vai parādību ar veco, zināmo vārdu. Metaforizācija ir galvenais jaunu nozīmju rašanās veids valodā. Tai ir svarīga vieta leksikas jaunradē un bagātināšanā. Metaforizācija sarunvalodā veicina latviešu valodas vārda daudznozīmības un homonīmijas attīstību.

Kā jau iepriekš minēts, metafora ir nozīmes pārnesums uz līdzības pamata. Visbiežāk par metaforas pamatu ir ārējā līdzība. Visizplatītākais un vienkāršākais metaforiskā pārnesuma veids šai grupā ir līdzība pēc formas. Interesanti, ka tāda pati īpatnība raksturīga franču argo, kurā par metaforas pamatu cilvēka ķermeņa daļu apzīmēšanai visbiežāk ir līdzība pēc formas. Arī latviešu valodā jaunatnes žargonā cilvēka ķermeņa daļu apzīmēšanai metaforas pamatā var būt formas līdzība, piemēram, apaļā forma kā metaforas pamats 'galvas' nominācijai: *ķobis*, *ķirbis*, *kastrolis*, *kāposts*. Apaļā forma ir arī šādu reāliju nominācijas pamatā: 'tablete' — *ripiņa*, 'acs' — *šķīvītis*, 'vēders' — *bumba*, *citrons*, *kāposts*, 'kotlete' — *šaiba*.

Formas līdzība kā metaforiskā pārnesuma pamats saskatāma šādās nominācijās: *bumba* 'vīna pudele 0,8 l', *puļķis* 'alus pudele 0,33 l', *siļķe* 'kakla saite', *bibele*, *ķieģelis* 'bieza grāmata', *slieka*, *tārps* 'divdaļīgais autobuss', *āķis*, *gulbis* 'atzīme 2', *banāns*, *irbulis*, *štoks* 'atzīme 1', *sile* 'motorollers', *kaste* 'automašīna, autobuss', *ķieģelis* 'ceļa zīme «iebraukt aizliegts»', *slieka*, *desa* 'Rīgas dzelzceļa stacijas kafejnīca', *riteņi*, *ripas*, *ripiņas*, *plates* 'tabletes'.

Formu līdzībā bāzējas daudzi vārdi, kas apzīmē cilvēku, cilvēka ķermeņa daļas u. tml., piemēram, žargonismi: *cērme*, *makarons*, *skaliņš*, *slieka* 'tievs

cilvēks', *bekons* 'resns cilvēks', *makaroni* 'taisni mati', *redeles*, *ilķņi* 'zobi', *gurķis*, *knābis* 'deguns', *šķīvītis* 'acs', *mēnesnīca* 'plīks pakauss, bez matiem', *perēklis* 'mati', *bumbas* 'sievietes krūtis', *dilītes* 'sīkas matu šķipsniņas uz pieres'.

Ārējā līdzība var būt arī kāda kvantitatīva pazīme (lielums, izmērs, apjoms, pazīmes intensitāte). Uz šādu kvantitatīvu pazīmju pamata veidojušies samērā daudzi semantiskie pārnēsumi, piemēram, *piparbode* 'mazs veikals, sīks darījums', *kuģis* 'liela automašīna', *sālīts* 'dārgs', *graujoši* 'labi, pamatīgi', *grāvējs* 'populāra filma, dziesma', *briesmīgi*, *baīgi*, *totāli*, *šausmīgi*, *nāvīgi* 'ļoti', *pārākais* 'labs, lielisks', *krateklis* 'satiksmes līdzeklis'.

Ārējā līdzība var būt arī kāda atsevišķa detaļa, pēc kuras veidojies metaforiskais pārnēsums. Šo vārdu grupai pieder žargonismi *režģis* 'kaste alus' (pēc iesaiņojuma veida radies semantiskais pārnēsums), *salāts* 'ziens' (pēc piederības augu valstij), *lukturis* 'acs' (pēc spīdēšanas), *kroplītis* 'alus pudele 0,33 l' (atšķirība no standartlieluma 0,5 l), *vienacis* 'automašīna ar vienu lukturi', *ciklops* 'vilciens tumsā', *tonna* '1000 rbļ.', *krāsotais* 'panks', *knupis* 'bērns', *kreklis* 'zēns', *pogainie* 'milči', *hipijs* 'garmatis', *svitrainais* 'cietumnieks'.

Metaforiskā pārnēsuma pamatā var būt krāsu līdzība, piemēram, *vijolite*, *plūmite* 'zilums', *Baltais nams* 'skola', *biele* 'kautrīga meitene', 'nosarcis cilvēks', *citrons* 'milicijas mašīna', *biezpienģimis*, *mannāģimis* 'bāls cilvēks', *sarkanais* 'padomju 10 rbļ. naudaszīme', *zaļais* 'dolārs', '50 rbļ. naudaszīme', *melnais* 'dienvīdu iedzīvotājs', *baltais*, *dzidrais*, *ūdens* 'degvīns', *zilitis* 'dzērājs', *sārtulis* 'autobuss ar maršruta numuru uz sarkana fona'.

Bez iepriekšminētajiem metaforiskajiem pārnesumiem var būt vēl citi, kas radušies uz ārējās līdzības pamata, tie veido skaitliski mazas grupas. Pie tiem pieder žargonismi, kuru nozīmes pārnesums jauniešu runā radies: 1) pēc skaņas līdzības: *skanīgais*, *skanošais*, *grabošais* 'nauda', *zāgēt* 'krākt', *grabeklis*, *grabažkaste* 'veca mašīna', *paukšņošais* 'šampanietis', *mēmais* 'pulkstenis', *grabināt* 'spēlēt mūzikas instrumentu', *blautuve* 'opera', *metāls* 'nedabiski, samāksloti smieklī'; 2) pēc materiāla līdzības: *lapiņas* 'kārtis', *papīriši* 'nauda', *skaliņš* 'sērkokciņš', *ādiņa*, *āda*, *gumiņa* 'prezervatīvs', *zamšs* 'samts'; 3) pēc garšas: *traukūdens* 'slikta tēja', *samazgas* 'neparšīgs, nekvalitatīvs ēdiens'; 4) uz apstākļu līdzības pamata (novietojuma, izmēru, apjoma, vides līdzība): *celle* 'kopmītnes istabiņa', *buferi* 'krūtis', *šahta* 'Kauguru picērija', *caurvējš* 'vaļējā, t. s. ielas kafejnīca', *putnu dārzs* 'vaļējā kafejnīca, kurā ir daudz baložu, zvirbuļu'; 5) pēc konsistences: *sula* 'asinis', *zupa* 'asinis', 'šķidrums'; 6) citu kvalitatīvu pazīmju sakrišanas rezultātā: *firmīgs* 'labs, lielisks', *zaļš* 'nekvalitatīvs', *lukturis*, *prožektors* 'cilvēka acis'.

Par pazīmi, kas saista vārdu ar nominācijas avotu, var būt ar darbības vārdu apzīmēto funkciju līdzība. Pie šīs grupas pieder vārdi *nospieš* 'norakstīt', *diriģēt* 'vadīt', *izsisties* 'izvirzīties', *sadragāt* 'sabojāt', *izslaukt* 'izspieš naudu', *izplaut* 'izdzert', *aptīrīt* 'apzagt', *izlādēties* 'dusmoties', 'atbrīvoties, atpūsties, izklaidēties', *ieziepēt*, *iesmērēt* 'iedot kukuli', *nokristīt*, *nosvētīt*, *pātarot*, *spreidīt*, *svētīt* 'bārt, rāt, audzināt, pamācīt', *norakt* 'nolemt aizmirstībai', *maigoties* 'izrādīt mīlestību', *pielakties*, *piesūkties* 'piedzerties', *savākt* 'aizturēt', 'paņemt', *uzost* 'uzzināt, izdibināt', *savākties*

'sanākt, sapulcēties', *stūrēt* 'iet, virzīties', *šefot* 'tēlot nozīmīgu personu', *piešūt* 'apvainot noziegumā', *pumpēt* 'dzert'.

Par metaforiskā pārnese veidu var uzskatīt arī priekšmetu sekundāros nosaukumus, kuri radušies to funkciju līdzības rezultātā. Tie ir semantiskie pārnese, kas radušies uz galvenās priekšmeta pazīmes — funkciju līdzības vai kopības — pamata. Priekšmeti vienādi tiek nosaukti tāpēc, ka tie veic vienu un to pašu uzdevumu. Šie vārdi ir tā dēvētie funkcionālie pārnese: *kantoris* 'piesavināšanās', *šefs* 'priekšnieks, ietekmīga persona', 'grupas, klases vecākais', *dūzis* 'milicis', *karburators* 'cigaretes filtrs', *dirigents* 'direktors', *instrumenti* 'galda piederumi: nazis, dakšiņa, karote', *dimedrols* 'garlaicīgi stāstošs skolotājs', *āda* 'apgērba gabals', *baznīca* 'skola', *vampīrs* 'skolotājs', *uradņiks* 'milicis, sile, šķīvis', *valūta* 'alkoholiska dzēriena pudele', *veikals* 'nelikumīgs, netīrs darījums', *bumbvedēji* 'krūšturis', *ādiņas* 'tukšas pudeles'. Samērā daudz šāda pārnese gadījumu ir, apzīmējot atsevišķas cilvēka ķermeņa daļas: *ķepas* 'rokas', *plezmas* 'kājas', *rikle*, *žaunas* 'mute', *ilkņi* 'zobi', *knābis* 'deguns', *plēšas* 'plaušas', *tausteklis* 'roka', *snuķis* 'deguns', *pedāļi* 'kājas', *lokators* 'acs'.

Iespējami arī tādi vārda leksiskās nozīmes metaforiskie pārnese, kuru pamatā ir formas un funkciju līdzība vienlaikus, piemēram, *kāti* 'kājas', *lokatori* 'ausis', *grābeklis* 'roka' u. c.

Atsevišķu grupu jauniešu žargonā veido darbības vārdi, kuru nozīme radusies metaforiskā pārnese rezultātā uz darbību līdzības pamata (galvenokārt pēc ārējās līdzības), piemēram, *atstiepties* 'nomirt', *zīsties*, *sūkties* 'skūpstīties', *pampt*, *sust* 'gulēt', *piegriezt* 'piezvanīt', *ievadīt*

'ieēst, iedzert', *noenkuroties* 'apsēsties, apmesties', *salekties* 'sastrīdēties'.

Metaforiskais pārnesums var rasties arī uz iekšēju asociāciju pamata. Šo žargonismu vidū ir t. s. zoomorfismi — cilvēku apzīmējumi un raksturojums ar dzīvnieku pasaules nosaukumiem, piemēram, *čūska* 'ļauns cilvēks', *mērkaķis* 'āksts', *papagailis* 'cilvēks, kas atkārtu citu teikto', *āzis* 'lielbnieks', *lapsa* 'viltīgs cilvēks'.

Samērā bieži izplatīts un jauniešiem īpaši raksturīgs nominācijas paņēmieni ir nosaukšana, izējot no pretējā, piemēram, *daiļš* 'neglīts', *havaja* 'tualetes', *draugs* 'milicis' u. c.

Jauniešu žargonā vērojama zināma tendence kādu lietu, priekšmetu vai parādību apzināti noliecināt (vai arī kādas lietas mazvērtību pacelt), piemēram, *tupeles* 'apavi', *mice* 'cepure', *sūds* 'nieks, sīkums', *zamšs* 'samts', *muldēt* 'runāt', *kaukt* 'dziedāt', *lupatas* 'drēbes', *lindraciņi* 'kandža', *vecene*, *žurka* 'meitene', *svētki* 'menstruācijas', *bumbierenes* 'bikses', *plauša* 'audekla soma' u. tml.

Iekšēju asociāciju izraisītie metaforiskie pārnesumi nosauc dažādas reālijas — gan priekšmetus, gan dažādas parādības, stāvokļus un personas. Uz iekšēju asociāciju bāzes ir radušies žargonismi, kas apzīmē tautību, cilvēka ķermeņa daļas un funkcijas, alkoholu, dzeršanu, emocionālo noskaņojumu, cilvēku savstarpējās attiecības, pozitīvo un negatīvo cilvēkā, mācību reālijas, sabiedriskās vietas, pārvietošanos, satiksmes līdzekļus utt.

Sarunvalodas izpēte un lingvistiskā analīze ir tikpat nozīmīga un svarīga kā kodificētās literārās valodas pētījumi. Valoda ir viens no indivīda kultūras, pilsoniskās stājas un radošā intelekta

rādītājiem. Svarīgi, lai ikviens latviešu valodas lietotājs apgūtu prasmi runāt dažādos komunikatīvajos līmeņos, lai žargons nebūtu vienīgais izteiksmes veids komunikācijā ar jebkuru līdzcilvēku. Tikpat svarīgi, lai sarunvaloda nešķīstu kaut kas nepiedienīgs ģimenes locekļu, kolēģu vai draugu saskarsmē. Šā raksta autore uzskata, ka nevar kritizēt kādu lingvistisku parādību, kas ir kādu cēloņsakarību virknes galarezultāts jeb sekas, nenoskaidrojot un neuzrādot pamatcēloni. Šo cēloņu uzrādīšanā paveras plašs darbalauks ne tikai valodniekiem, bet arī psihologiem, literātiem un ikvienam, kuram rūp latviešu valodas liktenis.

OJARS BUSS

PRŪŠU MOTĪVI LATVIEŠU ANTROPONIMIJĀ

Latviešu, tāpat kā citu Eiropas tautu, mūsdienu personvārdu sistēmas izveidi visradikālākajā veidā ir ietekmējusi baznīca. Pirmskristietības laika latviešu personvārdi nav saglabājušies, vismaz ne ar nepārtrauktu tradīciju. Nav līdz mūsdienām saglabājušies lietošanā arī tie prūšu cilmes vai netieši ar prūšu valodu etimoloģiski saistāmie personvārdi, kas fiksēti dokumentos vēl 16. gadsimtā.

Tomēr prūšu motīvi latviešu antroponimijā skan. Tie skan vēl arī šodien, taču attiecīgie personvārdi iekļāvušies latviešu antroponimiskajā sistēmā vairākus gadsimtus pēc pēdējā prūša nāves. Tādējādi savdabīgā kārtā mūsdienās lietoto prūšu cilmes personvārdu nelielā grupiņa pieder pie latviešu antroponimijas jaunākā slāņa.

Tie ir seši personvārdi¹ (kopā ar variantiem un iespējamiem variantiem 10): *Anšlavs*, *Galinda* (var. *Galinta*), *Muntis*, *Namēda*, *Vaidelotis*, *Vidvuds* (varbūtēji varianti *Vidvedis*, *Vidruds*, *Vidis*). Savdabīgākā vēsture ir vārdam *Anšlavs*. Tas zināmā mērā ir pārpratuma jeb, precīzāk sakot, nepareiza lasījuma rezultāts. 1530. gada rakstu avotā šī prūšu mitoloģijas tēla (ārstniecības dieva) vārds rakstīts kā *Auschauts*, kādā citā viduslaiku avotā — *Auschlouis*, bet vēlāku tā lasījumu *Auzlavs* J. Alunāns savukārt pārveidojis par *Anšlavs*. Tieši šis pārpratuma resp. nepareiza lasījuma rezultāts (līdz ar otru daļēji mitoloģiskas cilmes vārdu *Vidvuds*) ir vispopulārākais no prūšu cilmes latviešu personvārdiem (tiesa, K. Siliņš ir fiksējis tikai vienu vārdlietojumu, taču pieredze liecina ko citu). *Anšlavu* varbūt balstīja savulaik visai populārais personvārds *Ansis*, jo varēja domāt, ka *Anšlavs* ir tā variants. Pašos pēdējos gados zināmu iespaidu droši vien radījusi arī Anšlava Eglīša atgriešanās Latvijas kultūrā. Literatūra ir ietekmējusi arī personvārda *Vidvuds* izmantojumu. Tas kļuva plašāk lietots, pateicoties dzejnieka un valodnieka Jēkaba Lautenbaha-Jūsmiņa savulaik visai populārajam dzejojumam par latviešu teiku tēmām «Niedrišu Vidvuds» (1891), kura autors šo vārdu aizguvis no teikām par prūšu senatni. Divus gadus pēc minētā dzejojuma iznākšanas Rīgas baznīcgrāmatās pamanīts pirmais gadījums, kad vārds *Vidvuds* dots kādam jaundzimušajam.

Četri pārējie no pieminētajiem prūšu cilmes personvārdiem lietoti tikai dažas vai vienu reizi

¹ Sajā rakstā izmantotais personvārdu materiāls (ieskaitot datus par to izplatību un daļēji par etimoloģiju) ņemts no K. Siliņa «Latviešu personvārdu vārdnīcas» (R., 1990).

katrs. Tikai diviem no tiem ir zināmas tiešas paralēles prūšu antroponīsmiskajā sistēmā. Tie ir *Muntis* (pr. *Munte*) un *Namēda* (pr. *Nameda*). Šo personvārdu okazionālais izmantojums acīmredzot saistīts ar bērnu vecāku profesionālu vai romantisku interesi par senajiem prūšiem. Vārdam *Galinda* pamatā acīmredzot ir prūšu vietvārds (novada nosaukums) *Galindo*, ar kuru saistīts arī baltu cilts nosaukums *galindi*. Savukārt vārdu *Vaidelotis*, tāpat kā jau minēto *Vidvudu*, var uzskatīt par literāras cilmes personvārdu, jo jādodomā, ka tas ieviesies, lielā mērā pateicoties Aspazijas «Vaidelotei» (kaut arī bez atbildmes dzimtē); rakstu pieminekļos ir pamanīts prūšu valodas vārds *waidelotte*, tā esot saukti prūšu priesteri.

Daudz vairāk senprūšu motīvu var atrast starp viduslaiku dokumentos fiksētajiem personvārdiem, īpaši Kurzemē (kā galveno šāda antroponīsmiskā materiāla avotu K. Siliņš ir izmantojis dažu 16. gadsimta dokumentu publikācijas «Filologu biedrības rakstos», kuras sagatavojis L. Arbuзовs). Divdesmit trijiem 13.—16. gadsimta personvārdiem² (ieskaitot variantus) senprūšu cilme K. Siliņa vārdnīcā minēta kā vienīgais piedāvātais etimoloģijas skaidrojums. Un nedaudz lielākam skaitam — divdesmit pieciem latviešu personvārdiem, no kuriem arī lielais vairums fiksēti tikai vēsturiskos dokumentos, saistījums ar senprūšu valodu ir viena no vairākām cilmes skaidrojuma iespējām.

Protams, pat tajos gadījumos, kad norāde uz prūšu valodas sugasvārdiem vai īpašvārdiem ir vienīgā, ne vienmēr var uzskatīt, ka šis saisti-

² Viduslaiku baltiskās cilmes personvārdi gan K. Siliņa vārdnīcā, gan šajā rakstā iekļauti, ne vienmēr nošķirot priekšvārdus no uzvārdiem.

jums ir pilnīgi drošs (tīri tehniski par to liecina arī šādiem saistījumiem pievienotās jautājumzīmes). Tā, piem., 16. gadsimtā Jamaikos (resp. Kurzemē) fiksētais personvārds *Ape* salīdzināts ar pr. *ape* 'upe', *apus* 'avots'. Starp citu, minēto personvārdu visrūpīgāk analizējis Ernsts Blese savā monogrāfijā par senajiem latviešu personvārdiem; arī E. Blese šī vārda cilmi saista ar jau pieminētajiem prūšu valodas vārdiem. Šāds saistījums, bez šaubām, ir iespējams, tomēr neko nevar apgalvot kategoriski, fonētisko (vai grafisko) segmentu no tikai trim skaņām (vai burtiem) var traktēt dažādā veidā. Tomēr daudzos gadījumos prūšu motīvi ir patiešām pilnīgi nepārprotami, piem., *Bukants*, *Butils*, *Dargute*, *Jatils*, *Surkante*, *Vargale* u. c. Visi šie vārdi fiksēti Kurzemē (14.—16. gs.), un visiem šiem kurzemnieku personvārdiem ir ļoti tiešas atbildmes senprūšu antroponīmiknā.

Ir vismaz trīs iespējas, kā izskaidrot šādu vārdu parādīšanos Kurzemē. Pirmā no tām saistās ar prūšu etnosa pārstāvju tiešas klātbūtnes varbūtību. Jau Valentīns Kiparskis 1939. g. izdotajā monogrāfijā «Die Kurenfrage», balstoties uz senās Kursas vietvārdu un personvārdu analīzi, nonāk pie secinājuma par prūšu etnosa pārstāvētību šajā novadā. Nedaudz citādā pavērsienā šo domu tālāk attīsta Anatolijs Nepokupnijs. 1980. g. starptautiskajā baltistu konferencē Rīgā viņš referēja par jātvingiem Latvijā, turklāt viss viņa minētais konkrētais vietvārdu un personvārdu materiāls bija lokalizēts Kurzemē.³ A. Nepokupnija argumentācijā nozīmīgāko vietu ieņem tieši antroponīmi,

³ Neiedziļinoties jātvingu prūsiskuma vai patstāvīguma problēmā, šoreiz gluži nosacīti netiek nošķirti jātvingu motīvi no prūšu motīviem latviešu un Latvijas antroponīmijā.

jo viņa analizētajiem toponīmiem ar sakni *Sūd-* cilme tomēr it labi var būt arī vietēja. Tiesa, šie antroponīmi savukārt it kā netieši liecina par ekonīma (t. i., apdzīvotas vietas nosaukuma) «*Suden*» (tagad *Sūde* Dundagas apkārtņē) jātvingiskumu, jo fiksēti 16. gadsimtā tieši šajā ciemā. Tomēr gribētos apgalvot, ka šai argumentācijai ir arī savas vājās vietas. Pirmkārt, neviens no šiem *Sūdē* fiksētajiem antroponīmiem nebūtu ietilpināms tikai «prūsiski» skaidrojamo grupā. Otrkārt un galvenokārt, pat tādi personvārdi, kuriem paralēles ar prūšu valodu ir vienīgās un acīmredzamas, varētu būt ienākuši Kurzemē daudz plašāk nekā tieši etniskie prūšu migranti. Personvārdu mobilitāte taču nevienam nav jāpierāda, jo mēs skaidri redzam mūsdienu situāciju, kad ļoti daudzām tautām priekšvārdu sistēmas lielāko daļu — bieži vien pāri par 90% — veido aizgūti elementi. Protams, viduslaikos dažādu impulsu apmaiņa starp atstatu dzīvojošām tautām nebūt nebija tik zibenīga kā satelīttelevīzijas laikmetā. Taču kurši un prūši dzīvoja līdzās, šur tur arī jaukti, un droši vien aizguva viens no otra gan apelatīvo leksiku, gan — vēl jo vieglāk — antroponīmisko. Tātad iespējams, ka tādi Kursas personvārdi kā jau minētie *Jatils* (kuram, starp citu, ir trīs reģistrējumi — Tārgalē, Piltenē un Dundagā), *Surkante* u. c. vai arī, piem., *Goudin(s)*, *Malduts*, *Meldis*, *Meldiķis*, *Nousads* u. c. uzskatāmi par antroponīmiskiem aizguvumiem no prūšu valodas kuršu valodā. Šādas aizgūšanas varbūtība ir otra iespēja, kā izskaidrot prūsisku vai it kā prūsisku personvārdu parādīšanos Kurzemē.

Visbeidzot, trešā iespēja balstās uz hipotēzi, ka kuršu valodā neatkarīgi no prūšu valodas varēja no analogiskiem sugasvārdiem veidoties prūsisk-

kajiem analogiski personvārdi. Gadījumos, kad šādu apelatīvu atbilstes ir arī latviešu valodā, šī hipotēze ir gluži ticama. Te var minēt tādus piemērus kā *Lobelis*, ko K. Siliņš salīdzina gan ar jātvingu personvārdu *Lobell*, gan latviešu sugasvārdu *labelis* (ne K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā, ne arī Latviešu literārās valodas vārdnīcā šāds vārds gan nav ievietots, iespējams, ka K. Siliņš to darinājis pats no neapšaubāmi latviskas saknes un izskaņas); vai arī *Valdune*, ko iespējams salīdzināt gan ar prūšu *waldūns* 'mantinieks', gan latviešu *valdonis*. No senajā antroponimiskajā sistēmā plaši izplatītajiem divkomponentu personvārdiem visraksturīgākais piemērs ir *Dravdots*, kas acīmredzot veidots no *drava* + *dot*; šādi sugasvārdi ir latviešu valodā, taču arī senprūšu valodā ir precīza atbilstme antroponimijā — *Drawdot*. Turklāt arī tad, kad reālu pierādījumu par attiecīgu sugasvārdu kuršu valodā nav, paliek tomēr neliela varbūtība, ka tas varētu būt bijis, un šo varbūtību balsta šobrīd jau izveidojies (kaut arī ne vispārāzīts) priekšstats par kuršu valodas samērā ciešo tuvību prūšu valodai. Tātad pat tad, kad kāda Kurzemē fiksēta personvārda cilmi, pamatojoties uz rakstu avotos atrodamo leksiku, iespējams skaidrot tikai ar prūsisku atbilstmi, saglabājas arī vismaz neliela varbūtība, ka tas tomēr varētu būt radīts turpat uz vietas, Kurzemē.

Tuvāk aplūkojot to personvārdu grupu, kam prūšu atbilstme ir tikai viena no vairākām iespējamām, vispirms jāmin tie, kam prūsiska cilme šķiet visticamākā. Tādu nav sevišķi daudz, varētu minēt trīs — *Kantrams*, *Sange* (variants *Sangus*), *Trumpeke*. Un arī šajos gadījumos pietiekami nopietnas ir šaubas, vai vārdu *Kantrams* un *Trum-*

peke cilme nav lietuviska. Bet varbūt tomēr tieši kursiska? Kas attiecas uz *Sange*, tad, kaut arī var norādīt pilnīgi precīzu prūsisku atbilstmi (*Sange*), mulsina tomēr lokalizācija un arī laikmets, proti, šis vārds pirmoreiz pamanīts 1712. gadā Allažos (tātad Vidzemē). Tiesa, tas nebūt nenozīmē, ka pamanītais ir pirmais reālais lietojums, jo K. Siliņš, protams, nevarēja apsekot un nav apsekojis visus iespējamus avotus (nemaz nerunājot par to acīmredzamo faktu, ka rakstu avotos ir saglabājušās tikai gauži fragmentāras liecības par personvārdu lietojumu viduslaikos). Starp citu, K. Siliņa vārdnīcā nav atrodami arī tie iespējami jātvīngiskie vārdi, kurus min A. Nepokupnijs. Tie ir *Jedate*, *Claweke*, *Steineke*. Te gan arī jāpiebilst, ka sastatījums ar prūšu antroponīmiem *Clawicke* un *Steynicke* nav īsti uzskatāms par prūsiskuma pierādījumu, jo abiem sastatīto vārdu pāriem iespējama rietumeiropiska cilme (no lejasvācu *stein* un personvārda **Claws* < *Nicolaus*).

Atgriežoties pie nedrošajiem jeb hipotētiskajiem «varbūt prūsismiem», jāmin daži piemēri ar vairākiem iespējamiem skaidrojumiem. Arvils varētu būt veidots no lietuviešu *ar* + *viltis* 'cerība' (tā atbilstošais lietuviešu personvārds skaidrots K. Kuzavina un B. Savukīna vārdnīcā), iespējams arī sastatījums ar senaugšvācu *aro* 'ērglis' + *willo* 'griba', un eksistē arī senprūšu personvārds *Arwil* (kas gan pats varētu izrādīties aizguvums). *Gailis* — šo personvārdu var sastatīt gan ar latviešu, gan ar lietuviešu, gan ar prūšu valodu, taču interesanti tas, ka varbūtējā semantika katrā no šīm valodām ir atšķirīga (sal. lietuviešu *gālis* 'vaivariņi', *gailūs* 'žēls', prūšu *gaylis* 'balts'). *Klusīte* — šāds vārds ievietots 1782. gada kalendārā un varētu būt darināts no latv. *kluss*,

taču eksistē arī precīza prūšu atbilsme *Clusite. Masze, Maszick, Maszune* — visi lietoti 16. gadsimtā dažādos Kurzemes pagastos — bez problēmām sastatāmi ar latviešu *mazs*, taču atkal ir precīzas atbilsmes starp prūšu personvārdiem: *Mase, Masicke, Masune*. Šai pašā grupā iekļauti arī tādi vārdi, kuru sastatījums ar prūšu valodas materiālu liekas jau pavisam formāls. Visspilgtākais piemērs te ir *Tuna*, kas salīdzināts arī ar senprūšu personvārdu *Tune*. Taču *Tune* ir sieviešu personvārds, kas pamanīts vienu reizi 20. gadsimta otrajā ceturksnī Rīgā. Acīmredzot daudz ticamāks ir skaidrojums, ko arī K. Siliņš min kā pirmo, proti, ka tas varētu būt atvasinājums jeb fonētiskais variants no vārda *Antonija*. Varētu rezumēt, ka tikko aplūkotajā personvārdu grupā prūšu motīvi lielākoties skan «piano» un brīžiem pat «pianissimo».

K. Siliņa vārdnīcā iekļauti arī daudzi Kurzemē viduslaikos fiksēti personvārdi, kam autors nav devis nekādu cilmes skaidrojumu, aprobežodamies ar jautājumzīmi (ņemot vērā, ka K. Siliņš nebija profesionāls filologs, nebūtu arī taisnīgi gaidīt no viņa sarežģītus etimoloģiskus pētījumus). Daudzos no šiem kurzemnieku personvārdiem prūšu motīvi skan vismaz fonētiskajā vai morfoloģiskajā līmenī, piem., *Allune, Burkunde, Datils, Datune, Drave-neude, Grende, Lantune, Levenaude, Pundicke, Radune, Rangebeldte* (dažkārt gan šie motīvi galu galā acīmredzot izrādīsies kursiski). Šo personvārdu etimoloģijas vēl jāpēta detalizētāk, taču jau šobrīd, raksturojot prūšu motīvus latviešu un Latvijas antroponīmijā, var teikt, ka 14.—16. gadsimtā tie bijuši skaidri sadzirdami, vēlāk pilnīgi pieklusuši, bet 19.—20. gadsimtā atkal kļuvuši pamanāmi, tomēr mūsdienās ir visai sporādiski.

Dialekts un literārā valoda

ILGA JANSONE, ELGA KAGAINĒ

PAR DAŽĀM DIALEKTĀLĀS LEKSIKAS FUNKCIJĀM LITERĀRAJĀ VALODĀ

Runājot par latviešu valodas izloksnēm, šķiet, par aksiomu ir uzlūkojama gan valodnieciskajās publikācijās, gan referātos un lekcijās ne reizi vien izteiktā doma, ka izloksnes ir mūsu valodas saknes, uz kuru pamata ir veidojusies latviešu literārā valoda; arī joprojām tās tiek atzītas par attīstības avotu un bagātinātāju, it sevišķi daiļliteratūras valodai. Šajā sakarā īpaši atzīmējama ir izlokšņu leksika; leksiskās īpatnības arī vieglāk pamanāmas citu — gramatisko, semantisko — īpatnību starpā. Dialektālo leksēmu prasmīga lietošana vienmēr ir tikusi pozitīvi vērtēta gan valodas speciālistu, gan pašu rakstnieku publikācijās¹, bet mūsdienās līdz ar novadu kultūrvēsturisko tradīciju atdzimšanu dialektālās leksikas ieviešana literārās valodas sistēmā varētu kļūt vēl plašāka un daudzpusīgāka.

Pievēršoties latviešu valodas izloksnēm kā lite-

¹ Sk., piemēram: *Rudzīte M.* Dialekts daiļliteratūrā. — R. krāj.: Valodas aktualitātes 1987. R., 1988, 12.—20. lpp.; *Rāge S.* Par izlokšņu leksikas izmantojumu latviešu pēdējo gadu prozā. — *Karogs*, 1973, 3; *Svīre M.* Novecojis...? — R. krāj. Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1986, 22. laid. 24.—30. lpp.

rārās valodas attīstības un papildinājuma avotam, lietderīgi šķiet īsumā raksturot šo abu valodas sistēmu kopīgās un atšķirīgās iezīmes. Izlokšņu un literārās valodas sistēmas nav pretstatāmas viena otrai, kaut arī to funkcionēšanā un lietojumā ir vairākas atšķirības; izloksni nevar uzlūkot kā kaut ko nepareizu attiecībā pret literāro valodu — tā ir vēsturiski izveidojusies teritoriāli ierobežota valodas vienība un tai ir savs vārdu krājums, vienota fonētiskā, gramatiskā un semantiskā struktūra. Literārā valoda ir apzināti kopta, kodificēta, runas un rakstu formā eksistējoša nacionālās valodas forma, kas tiek lietota visdažādākajās sabiedriskās dzīves sfērās — zinātnē, daiļliteratūrā, presē, ikdienas sarunās u. tml.; izloksne turpretim kā viena no valodas apakšsistēmām eksistē galvenokārt (bet ne tikai!) mutvārdu formā un līdz ar to ir brīvāka izteiksmes līdzekļu izvēles ziņā. Izloksnes, salīdzinot ar literāro valodu, nav apzināti normētas, un, par tām runājot, jēdzienu *norma* nevar lietot tādā izpratnē, kā tas ir pieņemts literārajā valodā, taču tas nenozīmē, ka normas izloksnē nebūtu vispār; tā nefiksētā veidā eksistē izlokšņu pārstāvju valodas izjūtā, intuīcijā, valodas tradīcijās un izpaužas runas procesā konkrētā lietojumā. Netiešā veidā šī normas izpratne sastopama arī pašu izlokšņu pārstāvju sniegtajos paskaidrojumos par to, ko lieto vai nelieto izloksnē, kas tai ir vai nav raksturīgs. Piemēram, diezgan bieži informantu runā var dzirdēt teikumu: «vecie cilvēki tā nesacīja; mēs, zemnieki, tā nerunājām», tādā veidā norādot, ka arī izloksnē eksistē tradicionālas, runātāju akceptētas izteiksmes formas. Protams, ne visa izlokšņu leksika ir vienlīdz nozīmīga literārās valodas bagātināšanai; izloksnes vārdu krājumā, tāpat kā

literārajā valodā, ir dažādi leksikas slāņi², kuriem ir atšķirīgs stāvoklis gan pašā izlokšnes sistēmā, gan attieksmē pret literāro valodu. Piemēram, izlokšnēs ir sastopami dažādi barbarismi, tautas etimoloģijas ietekmē pārveidoti aizgūvumi u. tml., kuri nekādā gadījumā nevar kuplināt literāro valodu, vienīgi var tikt izmantoti personāža valodas raksturošanai.

Atšķirīgs no literārās valodas ir arī izlokšnes funkcionālais un tematiskais diapazons — izlokšne visbiežāk tiek lietota ikdienas sarunās un aptver lauku dzīves tematiku, floru, faunu, tās dzīves un darba nozares, ar kurām saistīta izlokšnes pārstāvju nodarbošanās, arī novadam raksturīgās materiālās un garīgās kultūras sfēras. Šajās nozarēs sastopamā leksika un vārdu semantiskais sazarojums niansētāks nereti ir tieši izlokšnēs, un tiem piemīt izlokšnēm raksturīgā konkrētība. Bieži vienai un tai pašai parādībai, priekšmetam vai objektam atkarā no lieluma, veida un citām pazīmēm vai īpašībām izlokšnēs ir atšķirīgi nosaukumi, lai iespējami konkrēti un detalizēti raksturotu attiecīgo parādību. Tieši šī jēdzienu, parādību, priekšmetu konkretizācija un diferenciacija, kas atspoguļojas izlokšņu leksikā, veido vienu no dialektālās leksikas funkcijām literārās valodas sistēmā, un šo tematisko grupu leksika daudzos gadījumos var būt tas avots, kur smelties ierosmes dažādiem terminiem, kā arī papildināt un kuplināt literārās valodas vārdu krājumu. Lai raksturotu šo nosaukumu daudzveidību, kā arī pazīmes, kas var būt nosaukumu diferenciacijas pa-

² Par leksikas slāņiem, kas atrodas ārpus kodificētās literārās valodas, sk.: *Bušs O.* Latviešu valodas nedialektālā neliterārā leksika jeb slengs. — LPSR ZA Vēstis, 1979, 2, 68.—77. lpp.

matā, ilustrācijai minēsim dažus piemērus no leksikas grupas, kas saistās ar floru un reljefu.

Līdztekus visā latviešu valodā sastopamajiem vispārinātajiem mežu un reljefu nosaukumiem *mežs, sils, birzs, purvs, purvājs, mukulājs, sliksnājs* u. c. dažādās latviešu valodas izloksnēs atkarā no meža sastāva, lieluma, vecuma, augsnes īpatnībām u. c. faktoriem sastopami daudzi — gan mantoti, gan aizgūti — mežu nosaukumi. Tā daudzās augšzemnieku dialekta izloksnēs — Nautrēnos, Šķilbēnos, Galgauskā, Kalupē u. c. — alkšņu meža (arī vietas, kur aug šie koki) apzīmēšanai lieto vārdu *alksna* (*alksna* — *elkšņu mežs vai vieta mežā, kur aug tikai elkšņi*³ Nautrēnos), ošu birzs apzīmēšanai — *uosa* (*uosa* — *kur daudz uošu kuopā. maz jau tie tā aug. pie Laigalas vienu vietu pat sauc Uosa* Nautrēnos), bet lapu koku mežu (vai arī lazdu birzi) Vidzemes sēliskajās izloksnēs sauc par *skaldu*⁴ (*skaldā lielākie kuoki izcirsti Bērzaunē; [bērni] tepat uz skaldu aizgāja riekstuot Praulienā*). Savukārt neliela meža vai koku pudura apzīmēšanai (bieži neatkarīgi no tā, kādi koki tur aug) iepriekš minētajās izloksnēs sastop vārdus *kupsa, kupss, kupsna, kupsis* un *skupsna, skupsnis* (*gar šituo skupsniņu auga spradzenes — tādas pašas kā zemenes Mārcienā; tai skupsniņā ir mana māja Meirānos; kupsnā pielasīju gruožu baraviku Viļānos*). Blakus

³ Seit un turpmāk fonētiskajā transkripcijā pierakstītie izlokšņu piemēri pārcelti literārās valodas formā.

⁴ K. Milēnbahs. Latviešu valodas vārdnīcā (Red., papild., turp. J. Endzelīns. III sēj. R., 1927—1929, 868. lpp.) vārdam *skalds* reģistrētas nozīmes '[bērzu] birzs ar labu atbalsi' no Bērzaunes un 'lapu koku mežs'. Par *skalds* reģistrējumiem toponīmijā sk.: *Hirša Dz.* Ieskats bij. Sarkanmuižas (resp. Ventas) pagasta toponīmijā. — R. krāj. Onomastikas apcerējumi. R., 1987, 95.—96. lpp.

minētajai nozīmei latgaliskajās izloksnēs vārdu *kupsna* lieto arī ar nozīmi 'bieza jaunaudze' (*kupsniņa* — *bieza meža jaunaudze, lapu kuoku vairāk Nautrēnos*). Daļā izlokšņu nozīme 'bieza jaunaudze' tiek vēl sīkāk konkretizēta. Šajā pašā izlokšņu grupā biezas skujkoku (sevišķi egļu) jaunaudzes apzīmēšanai tiek lietots vārds *skuts*⁵ (*skuts* — *skuju kuoku, sevišķi egļu jaunaudzes biezuoknis Nautrēnos*), bet lapu koku jaunaudzes apzīmēšanai sēliskajās izloksnēs — *smalksne* (*apšu smalksnē apšu beciņas pa apakšu Praulienā*), daļā nedziļo augšzemnieku izlokšņu — *smalcīte* (*smalcīte* — *jauns mežiņš, kā krūmi vēl Sinolē*).

Daudz īpatnēju ar floru un reljefu saistītu apvidvārdu ir Lejaskurzemē: *kuits* '(skujkoku) meža smalkaudze' un atvasinājumi no šī vārda — *kuitenis, kuitelis, kuitiens, skuitala, skuikala; bignas, bignes* 'briķšņi; ar bieziem krūmiem apaugusi vieta'⁶, arī 'bieza jaunaudze, biezs jauns mežs' (*bignes* — *tas ir tā: mežā tāda biezi pieaugusi vieta ar jaunkuociņiem, ka nevar cauri iziet Kazdangā*), *brukslas, bruksliens* 'mežs ar biezu pamežu' (*bruksliens ir ar krūmiem pieaudzis meža gabals Nīcā*) u. c.

Teritoriāli ierobežoti nosaukumi mežiem reģistrēti arī Vidzemē. Ziemeļrietumvidzemes lībiskajās izloksnēs (un arī Kurzemes lībisko izlokšņu

⁵ *K. Milenbaha* Latviešu valodas vārdnīcā, III sēj., 907. lpp. *skuta, skuts* reģistrēts ar nozīmēm: *skuts* 'neliels jauns biezs egļu mežs' no Saikavas, Zasās, Bērzaunes, *skuta* — no Ļaudonas un Gulbenes: 'jauns, biezs mežs vispār'; *skuts* 'meža biežoknis' no Alūksnes, Tirzas un Saikavas.

⁶ Par šiem un citiem Lejaskurzemes nosaukumiem, to cilmi un izplatību sk.: *Laumane B.* Lejaskurzemes fiziogēogrāfiskie apelatīvi (kuršu-prūšu paralēles). — R. krāj. Onomastikas apcerējumi. R., 1987, 170.—214. lpp.

daļā) liela, bieza meža apzīmēšanai sastop no Baltijas somu valodām aizgūto vārdu *lānis* (vai tā variantu *lāns*)⁷ (*lielu biezu mežu jau sauc pa lāni, kur ir lieli lāni, tur jau ir lieli kriteļi* [nolūzuši koki] *arī, ka cilvēks nemaz pāri nevar tikt Svētcimā*), nelielu priežu puduri sauc par *stāgi* vai *stāgi* (*stāgis ir tāds siliņš, tāds cekuls, tīras priedes Vainižos*), bet Vidzemes ziemeļdaļā nelielu birzi — par *augalu* (*tādas mazas birzītes sauca pa augalinām Ērgemē*). Zināmā mērā literārajā valodā jau ir iekļāvies Ziemeļvidzemē labi pazīstamais nosaukums *vēris*⁸, kas apzīmē lielu, jauktu (pārsvārā lapu koku) mežu (*uz Uomuļu vēri gāja lūkuos un pina vizes Ērgemē*). Vārds izloksnēs tiek lietots arī salīdzinājumos, runājot par labību vai dārzeniem, kas labi, kupli aug (*vai dienī, kādi burkāni bija! viss jau auga kā vēris Ērgemē*).

Seit minēta tikai neliela daļa no izloksnēs reģistrētiem mežu nosaukumiem, kas ieskicē gan to teritoriālo diferenciaciju un semantisko niansētību, gan arī parāda tās pazīmes, kas var būt šīs semantiskās diferenciacijas pamatā. Šī leksiko-semantiskā mikrogrupa pieder pie viena no relatīvi senākajiem leksikas slāņiem⁹, un to sīkāks apskats daudzos gadījumos saistās ar diahronisku un salīdzināmi vēsturisku analīzi.

⁷ Par vārda *lānis* cilmi un izplatību sīkāk sk.: *Boiko K.* Fiziogēogrāfiskie apelatīvi Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniecību vietvārdos. — R. krāj. *Onomastica Lettica*. R., 1990, 71.—72. lpp.

⁸ Vārds ir reģistrēts viensējuma Latviešu valodas vārdnīcā (R., 1987) ar nozīmi 'egļu mežs vai egļu un lapu koku mežs'.

⁹ Par to sk.: piemēram, *Hirša Dz.* Koku, mežu un krūmu nosaukumi Sarkanmuižas (Ventas) vietvārdos. — R. krāj. *Onomastica Lettica*. R., 1990, 102.—104. lpp.

Bez jau minētās parādību, jēdzienu, priekšmetu konkretizācijas un diferenciacijas viena no būtiskām dialektālās leksikas funkcijām literārās valodas sistēmā ir novadam raksturīga kolorīta radīšana literārā darbā. Daudzi apvidvārdi literārajā valodā ir ienākuši ar noteikta novada rakstnieku darbiem, kuru daiļrade lielākā vai mazākā mērā ir saistīta ar kultūrvēsturisku kāda novada dzīves un ļaužu tēlojumu. Pirmām kārtām te minami latviešu literatūras klasiķu (R. Blaumaņa, A. Austriņa, J. Jaunsudrabiņa u. c.) daiļdarbi, taču šī tradīcija turpinās arī vēlākos laikos un mūsdienās (M. Kalndruvas, D. Zigmontes, I. Indrānes, S. Andersones, A. Pelēča u. c. darbi). Kultūrvēsturisks tēlojums prasa no rakstnieka labu novada valodas, materiālās un garīgās kultūras, darba un sadzīves tradīciju pārzināšanu.¹⁰ Daudzu etnogrāfisko reāliju — dažādu lauksaimniecības, amatniecības un mājsaimniecības darbāriku, darba procesu, darba veidu u. c. apzīmējumi dažādos Latvijas kultūrvēsturiskajos novados ir atšķirīgi¹¹ un (vismaz reālistiski rakstītā) literārā darbā šiem objektīvajiem faktoriem vajadzētu būt

¹⁰ Veiksmīgs izlokšņu un literārās valodas savijums kultūrvēsturiskā tēlojumā ir, piemēram, septiņdesmitajos gados publicētais S. Andersones darbs «Smaržīgās pēdas», jo pats tēlojuma objekts — lauku mājas, saimniecības darbi, svētki u. c. ir pateicīga viela izlokšņu leksikas izmantojumam šādā aspektā.

¹¹ Piemēram, dažādi ir senāko labības apstrādes darbāriku nosaukumi. Tā labības vētijamo rijas sietu Ziemeļvidzemē Igaunijas pierobežā sauc par *sarvi*, lielā Vidzemes izlokšņu daļā tam reģistrēti nosaukumi *riešķis*, *rickšs*, *režģis*, *reksnis*, *reklis*, *vanga* (*viens riešķis bi smalkāks*, *viens rupāks*, *retākām acīm*, *lieluo riešķi*, *reto riešķi sauca par vangu ar Kūdumā*), Kurzemē — *krētulis*; šajā aspektā sk. arī krājumā ievietoto E. Lipartes rakstu «Par sprēslicas nosaukumiem latviešu valodas izlokšnēs».

patiesi atspoguļotiem. Protams, daiļliteratūrai atšķirībā no zinātniska apraksta ir sava specifika, te ir iespējamās atkāpes no vēsturiski konkrētā materiāla dažādu stilistisku, saturisku vai citu mērķu labad, tomēr attiecīgā žanra darbos šai objektīvajai realitātei pamatos būtu jābūt saglabātai (piemēram, nevajadzētu likt īstam kurzemniekam, kas dzīvo un darbojas kurzemnieciskā vidē, lietot Vidzemes vai Latgales apvidvārdus, ja tas nav mākslinieciski vai stilistiski pamatots). Tāpat dialektālās leksikas kultūrvēsturiskās funkcijas varētu neaprobežoties tikai ar novada kolorīta radīšanu literārā darbā. Mūsdienās, ņemot vērā interesi par novada kultūrvēsturi un etniskajām tradīcijām, izlokšņu leksika literārās valodas sistēmā varētu atspoguļoties arī rajonu presē; mērķtiecīgs un prasmīgs apvidvārdu lietojums attiecīgā novada publicistikā būtu visādā ziņā pozitīvi vērtējams.

Dialektālā leksika ir ne tikai līdzeklis kultūrvēsturiskā fona radīšanai literārā darbā, bet arī faktu avots izteiksmes dažādošanai, papildināšanai, kuplināšanai, kā arī materiāla un ierosmes devējs parādību un priekšmetu nosaukumu meklējumos. Kā zināms, izloksnes ir bagātas ar daudziem sinonīmiem, salīdzinājumiem, frazeoloģismiem, kas ir funkcionāli daudzveidīgi un daudzos gadījumos arī ļoti ekspresīvi¹² un kas, prasmīgi lietoti, var pakāpeniski pāriet no izloksnes literārajā valodā. Tā, piemēram, līdztekus literārās valodas vārdam *cīruļputenis*, kas apzīmē īslaicīgu puteni parasti vēlā pavasarī, izloksnēs lieto arī sinonīmisku izteiksmi *putnu ziema*, *putnu sniegs*

¹² Par šo jautājumu sk. arī krājumā ievietoto A. Timuškas rakstu «Nelēksim palmā, kāpsim apsē!».

(putnu ziema — ir jau silts, bet uzreiz uznāk sniegs. ka tik neuznāk vēl kāda putnu ziema Ērģemē; tas jau nu tāds putnu sniegs — strazdi jau atnākuši un uznāk sniegs Kārķos), līdz ar literārās valodas atvasaru sastop arī antonīmu atziema (kad jau sniegs nuokusis, ir pavasars un tad uzkrit sniegs, tad tuo sauc pa atziemu Vainižos), kas labi varētu iederēties arī literārās valodas sistēmā. Tāpat izlokšnes ir neizsmeļams faktu avots arī priekšmetu un parādību nominācijā¹³, nosaukumu veidošanā, it īpaši tām parādībām un priekšmetiem, kuriem literārajā valodā nav atsevišķa apzīmējuma un kuru nosaukšanai jāizsakās aprakstoši.

Lai šo leksikas materiālu iegūtu un varētu izmantot visdažādākajiem mērķiem, nepieciešams turpināt tā vākšanu, sistematizēšanu un izlokšņu vārdnīcu veidošanu, jo tieši vārdnīcas ir viens no visracionālākajiem informācijas iegūšanas veidiem. Latviešu izlokšņu leksika vēl nav pilnībā apgūta, izpētīta, tāpēc ir jāturpina pierakstīt tās valodas bagātības, kas saglabājušās izlokšņu pārstāvju atmiņā, lai pēc tam ar leksikogrāfisko avotu starpniecību tās varētu nonākt atpakaļ tautā.

BRIGITA BUŠMANE

DRADŽI, PAKŠŅI, IESŅAVA...

Viena no svarīgākajām tautas materiālās kultūras sastāvdaļām ir uzturs. Tāpēc ēdienu un pār-

¹³ Par dialektālo leksiku kā priekšmetu nominācijas avotu sk. šajā krājumā ievietoto B. Bušmanes rakstu «Dradži, pākšņi, iešņava...», kur sniegts ļoti bagāts izlokšņu leksikas materiāls terminu izvēlei kulinārijas nozarē.

tikas produktu nosaukumi ir ļoti plaša izlokšņu leksikas tematiska grupa. Tie ir bagāts avots tautas sadzīves, paradumu, vēstures izziņai, kā arī vairāku valodniecisku jautājumu risināšanai.

Daudziem ēdienu un produktu apzīmējumiem izloksnēs ir raksturīga liela dažādība kā satura, tā formas ziņā.

Daļā nosaukumu ir ietverta norāde uz izejproduktu, piemēram, *uolu putriņa* 'olu kultenis' vairākās vietās Vidzemē, *grauzdīnu zupa* Jaunpiebalgā, *grauzdu zupa* Ābeļos un *kripatu zupa* Launkalnē, Vaivē 'zupa ar sagrieztu saceptu gaļas (speķa) gabaliņu aizdaru' (sal. *grauzdīni, grauzdi, kripatas* 'sagriezti sacepti gaļas (speķa) gabaliņi'), *ūdensmaize* 'nevārīts maizes ēdiens — ūdenī iedrupināta maize' Glūdā, *rāciņplinkšķens* 'kartupeļu pankūka' Puzē (*plinkšķens* 'pankūka'), *buļviņica* 'kartupeļu desa' Gaigalavā (*buļvis* 'kartupelis').

Daudzi nosaukumi sniedz ziņas par ēdiena vai produkta dažādām pazīmēm — krāsu, garšu, konsistenci, lielumu u. c., piemēram, *baltā biezputra* 'kartupeļu biezenis' Dienvidkurzemē un Ziemeļaustrumkurzemē, *baltie tauki* 'kausēti tauki' vietumis Kurzemē, *sarkanā putra* 'dzērveņu ķīselis' Sinolē, *baltspiens* 'biezpiens' Grašos, Odzienā, Sinolē, *skābā putra* vai *skābputra* 'putra ar rūgušpiena aizdaru' Kurzemē, *skābums* 'raudzēts, saputots dzēriens no (karstā) ūdenī iejauktiem rudzu miltiem' galvenokārt Ziemeļvidzemē, *šķīstā putra* 'putraimu putra' Vidzemē, *saltie batviņi* 'biešu lapu zupa, ko ēd aukstu' Aknīstes apkārtnē, *siltais grūdiens* 'kartupeļu biezenis' Kurzemē, *karstā putra* 'putraimu un kartupeļu pašķidra biezputra' dažviet Dienvidrietumzemgalē, *mazais*

kukulītis 'abrkasis' vairākās izloksnēs Ziemeļvidzemē, *mazputriņa* 'šķidra smalko miltu biezputra' ap Cēsīm, *lielais sviests* 'no paniņām neatdalījis sviests' Vidzemē, *trakā biezputra* 'putraimu vai miltu un kartupeļu biezputra' Rudbāržos, Ugālē.

Vairākos nosaukumos ietverta norāde uz darbību vai procesu, kas raksturīgs ēdienam resp. produktam, to gatavojot vai lietojot, piemēram, dradžu apzīmējumos *cikstalas*, *čikstalas* ap Smiltēni, *čiepstalas* Ziemeļaustrumvidzemē, *čurksteles*, *čurkstes*, *čurkstiņi* Austrumlatvijā, *kriukši*, *kriukšķi* vietumis Vidzemē, *rūgušnieks* 'rūgušpiens' Dienvidlatgalē, *drebene* 'galerts' ap Alsungu.

Lielu grupu veido nosaukumi, kas atvasināti no verba, kurš apzīmē darbību, ko veic, gatavojot ēdienu vai produktu, piemēram, *mīcīti buļbi* un *mīcītas guļbas* 'kartupeļu biezenis' dažviet Latgalē, *tecināti tauki* 'kausēti tauki' Ziemeļvidzemē, *kultene* vai *kultenis* 'raudzēts, saputots dzēriens no (karstā) ūdenī iejauktiem rudzu miltiem' Ziemeļvidzemē, *drupenis* 'nevārīts maizes ēdiens — pienā vai ūdenī iedrupināta maize' vietām Kurzemē, *šķaideknis* 'kartupeļu biezenis' Gulbenes apkārtnē, *rīvenis* 'rīvētu kartupeļu sacepums' ap Neretu.

Izplatīti ir apzīmējumi, kas, pamatojoties uz ēdiena vai produkta līdzību vai sakaru ar kādu citu reāliju, ir darināti ar metaforisku vai metonīmisku pārneseņu, piemēram, ar saceptu gaļas (speķa) gabaliņu aizdaru vārītas zupas nosaukumi *circeņu zupa* vai *circenišu zupa* Vidzemē, Austrumzemgalē un Latgales ziemeļu un rietumu daļā, *prusaku zupa* Rietumvidzemē, *cāļu zupa* Krimuldā; *cērpuota biezputra* 'kartupeļu biezenis ar rīvētu kartupeļu klimpiņām' Nīcā (sal. *cērps* 'ar

zāli apaudzis neliels zemes izcilnis, cinis'), *buļļu sviests* 'kartupeļu biezenis' Pālē, *žuograis* 'sklandrausis' Ziemeļkurzemē.

Par nosaukumu dažādību liecina daudzu ēdienu un produktu apzīmējumi izloksnēs. Ilustrācijai putraimu vai miltu un kartupeļu biežputras nosaukumi (neminot lielu daļu variantu, kā arī atsevišķā izloksnē pierakstītus apzīmējumus): *bokmole*, *bruokastu putra*, *bruokašputriņa*, *bukstinputra*, *bukstiņbiežputra*, *bukstiņš*, *cimbuļu putra*, *dubultniece*, *graudnieku putra*, *igauņu putra*, *jauktenis*, *kratene*, *kratinbiežputra*, *kuopbiežputra*, *kuopenica*, *ķilišbiežputra*, *maisītā biežputra*, *mietinbiežputra*, *nātnā biežputra*, *nātnene*, *pabiezputra*, *papļepene*, *paputriņa*, *pļepene*, *pļepenica*, *pūreniece*, *pusbiežputra*, *pusdamašķa biežputra*, *pusnātnā biežputra*, *puspļepene*, *puspūsis*, *pusvadmala*, *putraimaiņais pencis*, *ripinbiežputra*, *stabinputra*, *šķeterene*, *šķetinātā biežputra*, *šļepene*, *trinišputra*, *trīnītis*, *vanadzene*.

Liela daudzveidība izloksnēs ēdienu un produktu nosaukumos vērojama arī vārddarināšanas un fonētiskā skatījumā. Piemēram, Rietumlatvijas izloksnēs reģistrēti dradžu apzīmējumi *grunciši*, *grunči*, *gruņči*, *gruncumi*, *grunčumi*, *gruņčumi*, *grundziši*, *grundži*, Ziemeļvidzemē — *grauzdas*, *grauzdes*, *grauzdi*, *grauzdēji*, *grauzdeniši*, *grauzdīni*, *grauzdiņi*, *grauzdiši*, *grauzduliši*, *grauzduļi*, *grauzdumi*, *grauzdumīni*, *grauzdumiņi*.

Plašais ēdienu un produktu izloksņu nosaukumu klāsts neapšaubāmi ir rosinošs avots terminoloģijai. No šī viedokļa ielūkosimies dažu ēdienu resp. produktu apzīmējumos.

Terminoloģijā no izloksnēm ir pārņemts mantotais vārds *dradži* (sal. lietuviešu *dragės*, prūšu

*dragios*¹), kas ir izplatīts gabaliņos sagrieztu kaušētu dzīvnieku iekšu (senāk parasti apzarņu) tauku pārpalikumu nosaukums Kurzemē un dažviet Rietumzemgalē. Šis produkts, kā liecina izlokšņu leksikas pieraksti, ir viena no reālijām, kam izloksnēs zināms ļoti daudz apzīmējumu — kopā ar variantiem to skaits sniedzas pāri četriem simtiem.² Plašākā apkārtnē bez vārda *dradži* tiek lietoti arī, piemēram, nosaukumi *gruzdumi*, *grauzduļi* vai *grauzdiņi* (galvenokārt Ziemeļvidzemē), *čuras* vai *čuriņas* (Dienvidaustrumvidzemē, Austrumzemgalē, vietumis Rietumlatgalē), *skrandži* vai tā varianti (Rietumzemgalē), *škvarkas* vai tā varianti (Latgalē), *grības* vai *gribiņas* (pārsvarā Rietumvidzemē, kā arī ap Tukumu). Literārajā valodā bez nosaukuma *dradži* sastopami arī apzīmējumi *gruzdumi*, *grības*, *skrandži* un citi.³

Ļoti līdzīgs produkts dradžiem ir sagriezti sacepti gaļas (speķa) gabaliņi. Izloksnēs nereti tiem tiek lietots kopīgs apzīmējums, piemēram, *čiepšķi* Rugājos, *čuras*, *čuriņas* Odzienā, *dradži* Popē, *grauzas* Rēznā, *grēmsuļi* Jeros, *ķipsnas* Bliedenē, *skvarkas* Asūnē. Liela daļa sacepto gaļas (speķa) gabaliņu nosaukumu pagaidām ir reģistrēta tikai vienā izloksnē, piemēram, *actiņas*, *ziles actiņas*, *ziles galviņas* Sinolē, *ciniši* Planīcā, *dambiši* Trikatā, *kridziši* Mārsnēnos, *skripsteliši* Ilzenē. Izplatītākais šī gaļas produkta nosaukums

¹ K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīca. I. R., 1923—1925, 488. lpp.

² Dradžu apzīmējumi ir kartografēti «Latviešu valodas dialektu atlanta» manuskriptā. (Manuskripts atrodas izdevniecībā «Zinātne».)

³ Par to sk.: *Zemzare D.* Kurš nosaukums labāks — *dradži*, *grības*, *grīmsļi*, *skrandži*? — Rakstu krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. 6. laid. R., 1970, 98.—103. lpp.

ir *circeniši* vai tā variants *circeņi* — tas sastopams Austrumlatvijas izloksnēs, retumis citos apvidos. Jāpiezīmē, ka Austrumzemgalē un Dienvidlatgalē vārdu *circeņi* (*circiņi*) palaikam lieto arī dradžu apzīmēšanai.

Pēc jaunāko skaidrojošo vārdnīcu dotumiem, literārajā valodā dradžu un sacepto gaļas (speķa) gabaliņu nosaukumi parasti netiek šķirti: Latviešu literārās valodas vārdnīcā ar nozīmi 'pārpalikumi pēc dzīvnieku iekšu tauku vai speķa izkausēšanas' minēti vārdi *dradži* un *gruzdumi*⁴, Latviešu valodas vārdnīcā ar skaidrojumu 'pārpalikumi pēc gabaliņos sagrieztu iekšu tauku vai speķa izkausēšanas; grības' dots vārds *dradži*⁵, bet vārdam *grības* (lai arī tas tiek saistīts ar *dradži*) minēta tikai nozīme 'atliekas pēc dzīvnieku iekšu tauku iztecinašanas'.⁶

Kulinārijas literatūrā saceptajiem gaļas (speķa) gabaliņiem atsevišķa termina nav. Taču ir liecības, ka šo tukšumu varētu aizpildīt vārds *circeniši*. Tā žurnālā «Atpūta» (1992, № 6, 2. lpp.) kulinārijas entuziaste Laimdota Rone, rosinot dažādot kartupeļu izmantošanu uzturā, piebilst: «Kartupeļu pankūkas, pildītas ar olu, . . . pasniedz divas vienā porcijā, ar speķa «circenišiem».»

Nosaukuma *circeniši* samērā plašais lietojums izloksnēs, īsums (pretstatā aprakstošajiem produkta apzīmējumiem), kā arī pastarpinātā norāde uz būtiskām pazīmēm (tāpat kā kukainis sagrieztie saceptie speķa gabaliņi ir sīki, turklāt gatavošanas procesā cepot tie «lēkā» līdzīgi *circenim*), liekas, ir pietiekami nosacījumi, lai ar

⁴ Latviešu literārās valodas vārdnīca. 2. sēj. R., 1973, 385. lpp.; 3. sēj. R., 1975, 164. lpp.

⁵ Latviešu valodas vārdnīca. R., 1987, 192. lpp.

⁶ Turpat, 242. lpp.

metaforisko pārnesumu darināto produkta nosaukumu ietvertu kulinārijas terminoloģijā.

Zupai, kuras galvenais aizdars ir sagriezti un apcepti dūmotas, svaigas vai sālītas cūkgaļas gabaliņi, kulinārijas literatūrā pēdējā gadu desmitā pamanīts nosaukums *zemnieku zupa*.⁷ Izloksnēs šis apzīmējums reti dzirdēts — tikai no atsevišķiem teicējiem Jumurdā, Skultē, Tūjā, Vecumniekos. Tā kā šī zupa zināmas lauku ļaužu daļas uzturā tiek gatavota, tad ēdiena saistījumam ar zemniekiem varētu būt reāls pamats. Tomēr ticamāk liekas, ka šis nosaukums izloksnēs ir relatīvi jauns un ienācis no kulinārijas literatūras. Izloksnēs gan ir sastopami citi semantiskā ziņā līdzīgi darināti minētā ēdiena nosaukumi, tas ir, saistīti ar dažādām noteiktām sociālām vai etniskām ļaužu grupām, piemēram, *nabagu zupa* vietām Vidzemē, Kurzemē, reti Zemgalē, *pluostenieku putra* Ābeļos, *pluosteniece* Bejā, *laivenieku zupa* Dolē, *zāģeru zupa* Viesienā, *krievu zupa* Engurē, Krustpīlī, Ritē, Ropažos, Vidrižos, *puoļu zupa* Madlienā, Skultē. Bet arī šie apzīmējumi (izņemot nosaukumu *nabagu zupa*), kā liecina apvidvārdu vākumi, tiek lietoti samērā reti. Toties izplatīts ir vārdkopnosaukums *ātrā zupa* — tas plaši sastopams Vidzemē, paretam citos Latvijas novados. Turklāt šajā nosaukumā ietverta norāde uz būtisku ēdiena pazīmi, proti, zupa ar sagrieztu saceptu gaļas gabaliņu aizdaru ir ātrāk pagatavojama nekā, piemēram, vārītas gaļas zupa. Tādējādi termina funkciju pārlicinošāk varētu pildīt nosaukums *ātrā zupa*, nevis *zemnieku zupa*.

⁷ Sk., piemēram, *Masiļūne N., Pasopa A.* Latviešu ēdieni. R., 1987, 61. lpp.

Ar pākstīm vārītajām pupām izloksnēs biežāk sastopami salikti nosaukumi, kas parasti apzīmē arī nevārītās pupas, piemēram, *pupu pākstes* vai *puppākstes* galvenokārt Vidzemes ziemeļdaļā, *pākšu pupas* vietām Vidzemē, *pākšaiņās*, arī *pākstainās*, *pākstaiņās pupas* Ērgemē⁸, *pākstainās pupas* arī Kārķos, *pākšaiņās pupas* — Rencēnos. Semantiskā skatījumā motivēts ir arī ar pākstīm vārīto pupu nosaukums *zaļbriedes*, kas reģistrēts Grobiņā⁹, un *zaļbriedenes* Virgā — to otrais komponents ir atvasināts no darbības vārda *briest*. Nelielā areālā Dienvidrietumkurzemē izplatīts lituānisms *brandži*, retāk tā varianti *brandžas*, *brandis*. Bet terminoloģiskā aspektā lielāko interesi, šķiet, var izraisīt pagaidām tikai no Naudītes zināmais nosaukums *pākšņi*, kas minēts 19. gs. beigu rakstu avotā¹⁰ ar skaidrojumu: «Pākšņi ir ēdiens no zaļiem pākšķu zirņiem, ko sevišķi vāra zirņu šķinamā laikā un svētvakaros ēd, pākstes sviestā vai siļķu sālijumā mērcējot un skābputru klāt piestrebjot.»

Lai gan uzturā ievērojami ilgāk nekā citās materiālās kultūras nozarēs saglabājas senās tradīcijas, paražas, tomēr laika gaitā arī tautas uzturā vērojamas pārmaiņas. Mūsdienās, piemēram, netiek vairs lietots kaņepju piens un īpaši sagatavoti dzīvnieku iekšu tauki. Līdz ar ēdiena vai produkta izžušanu tautā tiek aizmirsti arī tā apzīmējumi. Tomēr speciālajā literatūrā tie būtu jā saglabā.

⁸ *Kagine E.* Ērgemes izloksnes vārdnīca. R., 1983, 3. sēj., 151. lpp.

⁹ *Endzelins J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. II sēj., R., 1946, 801. lpp.

¹⁰ Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1. R., 1891, 41. lpp.

Uzskatāms piemērs, kā aizmirstībai tiek nodots savā laikā izloksnēs iesakņojies vārds, ir eļļainā masā sagrūstu kaņepju nosaukums *staks*.

Kaņepes gadusimtiem ir bijis iecienīts aizdars Latvijas austrumdaļā.¹¹ Un aptuveni pusē šīs teritorijas — tas ir, Dienvidvidzemē, Austrumzemgalē un Rietumlatgalē, eļļainā masā sagrūstajām kaņepēm ir sastopams nosaukums *staks* (retāk tā varianti, piemēram, *stakans*, *stakanis*, *štakans*, *štaks*). Dažkārt apvidū līdzās tiek lietots arī verbs ar šo sakni, piemēram, *staknīt* 'grūst', *stakņāt* 'mīcīt; mīt, mīdīt', *štakāt* 'grūst'. Tātad izloksnēs acīmredzot šī produkta apzīmējums darināts no verba, kas apzīmē darbību, ko veic, produktu gatavojot.

Tā kā pēdējos gadu desmitos kaņepju sēklas uzturā lieto ļoti reti, nosaukums *staks* no aktīvā vārdu krājuma ir izzudis, to atceras tikai vecākās, retāk vidējās paaudzes pārstāvji.

Kulinārijas literatūrā eļļainā masā sagrūstajām kaņepēm ir atrodams relatīvi jauns nosaukums *kaņepju sviests*¹², kas izloksnēs retumis sa-

¹¹ Kaņepes Latvijā audzētas jau sen — pašreiz senākie kaņepju sēklu atradumi arheologu izrakumos attiecas uz 12.—13. gs. (sk.: *Расиньш А. П.* Культурные и сорные растения в материалах археологических раскопок на территории Латвийской ССР. — Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. М., 1959, стр. 324). Uz kaņepju izmantošanu uzturā 17. gs. ir norādījis vēsturnieks P. Einhorn (Einhorn P. *Historia Lettica*. Dorp[a]t, 1649, 592. lpp.) un G. Felkerzāms (*Rozentāle M.* Vāciski vērojumi par Kurzemes zemnieku dzīves parašām 17. gs. 2. pusē. — Ceļi. 8. sēj. R., 1937, 123. lpp.).

¹² Receptēs nereti ir norādīts, ka, gatavojot kaņepju sviestu, kaņepēm pievieno nedaudz sviesta vai cūku tauku (sk., piemēram, *Masiļūne N., Pasopa A.* ... 46. lpp.). Uz šo produktu nelielajām piedevām pie sagrūstajām kaņepēm ir norādījuši arī vairāki teicēji dažādos apvidos.

stopams un, domājams, ir pārņemts no literārās valodas.

Latviešu literārās valodas vārdnīcā ar norādi «novec.» ir ietverts droši vien lielai lasītāju daļai nezināms vārds *iešņava* 'nesālīti kausēti tauki; plēvē ietīti (īpaši sagatavoti) cūku tauki'¹³. Ilustratīvais materiāls šajā šķirklī ir visai skops: no K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcas Papildinājumiem ir pārņemtas vārdkopas *iešņavu grūst* un *taukus sasiť iešņavās*. Plašākas ziņas par vārda *iešņava* semantiku un izplatību sniedz apvidvārdu vākumi. Taču jāpiebilst, ka pēdējos gadu desmitos informācija par to gūta galvenokārt no vecākās paaudzes teicējiem.

Izloksnēs ar vārdu *iešņava* visbiežāk apzīmē mūsdienās jau vairs nepazīstamu produktu — sastampātus, tauku plēvē satītus (nereti arī žāvētus) cūkas, liellopa vai aitas nieru taukus.¹⁴ Ar šo nozīmi vārds *iešņava* reģistrēts Zemgalē, Dienvidrietumlatgalē, retāk Kurzemē un Vidzemē. Vairākās izloksnēs, piemēram, Ziemeļvidzemē, vārdam *iešņava* fiksēta arī nozīme 'dzīvnieku taukaudi, kas atrodas nieru apvidū'. Vārdnīcās šī nozīme ietverta jau kopš 17. gs., piemēram, Manceļa un Stendera vārdnīcās.¹⁵ Ulmaņa vārdnīcā minētas

¹³ Latviešu literārās valodas vārdnīca. 3. sēj. R., 1975, 399. lpp.

¹⁴ Sastampātie, plēvē satītie tauki ir relatīvi sens tauku produkts, par kuru jau 20. gs. 20. gados ir norādīts, ka tas vairs netiek gatavots (piemēram, «Zemkopis», 1923, № 35, 539. lpp.). Tie ir lietoti par aizdaru pie putrām, biezputrām, zupām, vietām ziesti arī uz maizes.

¹⁵ *Mancelius G.* Lettus das ist Wortbuch samt angehängtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache .. T. I. R., 1638, S. 268. *Stender G.* Lettisches Lexicon. In 2 Teilen. Mitau, 1789, S. 58.

nozīmes '(cūku) iekšu tauki; nesālīti kausēti tauki'.¹⁶

Produkta nosaukums, domājams, ir sekundārs atvasinājums. Līdzīgi — pārņemot izejprodukta apzīmējumu — ir darināti daudzi ēdienu un produktu nosaukumi izloksnēs, piemēram, *kaņepes* 'kaņepju sēklas' un 'pārtikas produkts — eļļainā masā sagrūstas kaņepju sēklas', *kāpuosti* 'kāpostu galviņas' un 'no kāpostiem gatavots ēdiens'.

Vārds *iešņava* ir mantots vārds, kas radniecīgs lietuviešu *įsnauja*, *įsnaujà* vai *įsnava* 'сальник'¹⁷. Izloksnēs tam zināmi arī vairāki varianti, piemēram, *iešņava*, *iešņave*, *iešņavs*, *iešļava*, *viešņava*, kā arī ar tiem darināti salikti nosaukumi, piemēram, *tauku iešņava*, *iešņavu tauki*, *iešņavtauki*, *tauku viešņava*, *viešņu tauki*.

Vārdu *iešņava* speciālajā literatūrā vēlams saglabāt senā produkta — sastampāto, tauku plēvē satīto nieru tauku — apzīmēšanai.

Jāsaka gan, ka *iešņava* ir tikai viens no minētā produkta nosaukumiem izloksnēs. Dažādos apvidos ir reģistrēti pārsvarā salikti nosaukumi, kuros ietverta norāde uz kādu atsevišķu raksturīgu produkta pazīmi, piemēram, *grūstie tauki* galvenokārt Vidzemē un Zemgalē Bauskas apkārtnē, (*tauku*) *kukulis* vai *kukulītis* Latgalē, Vidzemes austrumdaļā un Austrumzemgalē, *ķilķentauki* un *taukķilķeņi* Popē, *tauku pika* vai tā variants Vidzemes austrumos un dažviet Rietumlatgalē, (*tauku*) *pīle* vairākās vietās Dienvidrietumkurzemē, (*tauku*) *pīrāgs* Ziemeļaustrumvidzemē un

¹⁶ Lettisches Wörterbuch, I. Lettisch-Deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. R., 1872, S. 67.

¹⁷ K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīca. II. R., 1925—1927, 78. lpp.

vietumis Austrumlatgalē, *ritulu tauki, tauku rituls* Nīcā, *taukveģis* Popē, *tauku veģis* un *veģa tauki* Ēdolē, *žaudētie tauki* un *žāvētie tauki* Kurzemē.

Dradži, pākšņi, iešņava, circeniši, staks, ātrā zupa — tie ir tikai daži no tautas nosaukumu pilnā apcirkņa, kurā būtu vēlams laiku pa laikam ieskatīties, meklējot īsu, trāpīgu, skanīgu ēdiena vai produkta apzīmējumu kulinārijas literatūrā.

EVIIJA LIPARTE

PAR SPRĒSLĪCAS NOSAUKUMIEM LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Jau izsenis latviešu sievietes lepojušās ar saviem krāšņajiem tautastērpiem. Meitas lepnums savukārt bija bagāts pūrs, ko tā pati adijusi, audusi, šūdinājusi un izšuvusi. Liela nozīme šajos rokdarbos ir rakstiem, darinātājas prasmei un pieredzei, kā arī materiāla kvalitātei. Arī kvalitāte tolaik bija atkarīga tikai no pašām rokdarbniecēm, jo, kā vēsta tautasdziesma, pat «Sīkas mazas meitenītes / Pašas vērpa, pašas auda».

Gan vērpsana, gan aušana pieder pie senākajiem tautas amatniecības veidiem, un tikpat senas ir arī ar tām saistīto darbarīku darināšanas un to nosaukumu veidošanas tradīcijas.

Runājot par aušanas rīku nosaukumiem, etnogrāfe A. Alsupe atzīst: «Aušanas darbarīku nosaukumi pieder pie leksikas grupas, kas saistīta ar ļaužu nodarbošanos vairāku sabiedriski ekonomisko formāciju pastāvēšanas laikā un aptver apmēram 3000 gadu ilgu periodu. Šie nosaukumi glabā ziņas ne vien par cilvēku domāšanas un

valodas attīstību, bet arī par tautas vēsturi, atklājot attīstības procesa pakāpenību un savdabības, to vidū arī kontaktus ar citām tautām.»¹

«Priekšmetu attīstība ir virzījusies no tehniski vienkāršākām uz sarežģītākām formām, nosaukumos — no atsevišķiem uz vispārējiem jēdzieniem.»² To pašu varam attiecināt arī uz vērpsanas darbarīkiem. Sākotnēji vērpa tikai ar vārpstiņu, vienā rokā vai padusē turot koku, uz kura uzlīta vilnas, linu vai pakulu kodaļa, bet otrā — vārpstiņu ar pavedienu (šādi pie Veļu akas vērpi arī Maija A. Brigaderes lugā «Maija un Paija»). Vēlākā laikā vārpstiņu nomaina sarežģītākas konstrukcijas darbarīks — vērpsamais ratiņš ar daudzām detaļām. Pievērsīšos tikai vienai no tām — koka dēlitim, uz kura vērpiot uzlika kodaļu. Literārajā valodā šai etnogrāfiskajai reālijai ir nostabilizējies apzīmējums — *sprēslica* (sk. Latviešu literārās valodas vārdnīca, 7. sēj. 2. d., 143. lpp.). Izloksnēs sastopami arī citi atšķirīgi nosaukumi un šķiet, ka tieši šī vērpsamā ratiņa detaļa ar dažādiem nosaukumiem izloksnēs ir visbagātākā.

Literārais apzīmējums *sprēslica* tiek lietots Austrumlatvijā — Latgalē, Augšzemē, Dienvidaustrumvidzemē un Austrumzemgalē, piem.: *Kodeļa, sprēslica / Pa namu dancoja; / Tautiņas aizveda / Vērpejiņu* (Vestienā — Latvju dainas 18210); *sprēslicu ar kuodeļi dastiprināja pie rateņa i sprēž* (Aglonā); *sprēslicā iesprausta linu kuodaļa, būs vērpsana* (Zeltiņā).

¹ *Alsupe A.* Valodas liecības par aušanas darbarīkiem Vidzemē 19. un 20. gs. — Krāj.: Dialektālās leksikas jaunāji, 1. sēj., R., 1986, 127. lpp.

² Turpat, 183. lpp.

Šai pašā teritorijā sastopami arī dažādi šā vārda fonētiskie un morfoloģiskie varianti: *sprēšlice*, *sprēslītis*, *sprēšlica*, *sprēsnica*, piem., *senāk jau villu . . spraude uz sprēsnīcas un vērpe* (Vecpiebalgā).

Vidzemē, īpaši ap Piebalgu, Gulbeni, Aizkraukli, un Augšzemē ap Sēlpili, Zalvi izplatītas arī paplašinātas formas *sprēšlenīca*, *sprēšlenica*, *sprēšlenice*, piem., *Kodeļa, sprēšlenice* / *Pa namu dancoja, / Tautiņas aizveda / Vērpajiņu* (Sēlpilī — LD 18210,1).

Austrumlatgalē izplatītas formas ar reducētān -s- un -n- skaņām — *sprēlnīca* un *sprēlica*, piem., *galā* [pamatnei] *bij caurums*, [tajā] *iespraudē sprēlicu* (Tilžā).

Zemgalē dažās izloksnēs ap Zaļeniekiem tiek lietota saīsināta bezpiedēkļu forma — *sprēšle*, piem., *ka vērpa, ta teica «kuodaļa», ta viņu uztin uz tādu sprēšli* (Glūdā). Atsevišķās izloksnēs reģistrēti arī citi morfoloģiskie un fonētiskie varianti, piem., *sprēdule* (Kurmenē), *sprēstuve* (Zvārtā), *sprēšlene* (Šķibē). Visas šīs formas ar sakni *sprēs-* cilmes ziņā saistāmas ar Austrumlatvijā lietoto verbu *sprēst* 'vērpt', piem., *Kodeliņa, kodeliņa, / Kad es tevi nosprēdišu? / Tad es tevi nosprēdišu, / Kad krāsni iemetišu* (Cesvainē — LD 6987).

Ziemeļaustrumvidzemē ap Alūksni, Gulbeni, Ranku, kā arī ap Raunu, Vaivi, Taureni izplatīta forma *prēšlica*, piem., *prēšlicas, kur piesprauž klātu kuodaļu, izdreivātas un nuokrāsuotas, vairāk bij dzaltanas ar tumšām stripiņām* (Sinolē). Šeit pat tiek lietota arī verba forma *prēst*: *Pa lodziņu savēros, / Kādu darbu meitas dara: / Vilnu kārš, vilnu prēž, / Gana lētu darbu dara* (Lejasciemā — LD 6957).

K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā reģistrēts arī sprēslicās nosaukums *prēsliņš* no Raudas, bet Druvienā tiek lietota forma *prēslenica*. Iespējams, ka visās šajās formās (Baltijas somu valodu ietekmē?) atnesta s- skaņa, vai arī tās uzskatāmas par tiešu aizguvumu no slāvu valodām (kr. *прясть* 'vērpt').

Otrs izplatītākais sprēslicās nosaukums, kas sastopams Rietumlatvijā — Kurzemē, Rietumzemgalē, kā arī Rīgas apkārtnē, ir *lāpstiņa*, arī *laipstiņa*, *laipšķiņa*, *laipšķīte* vai *laipšte*: *senuos laikuos, kad ar ratiņu vērpa linus vai pakulas, tuos uztina uz kuoka lāpstiņas, kuo iesprauda virs ratiņa* (Irlavā). Šeit laikam vērojams nozīmes pārnese uz līdzības pamata, jo pati sprēslica zināmā mērā atgādina lāpstiņu. Arī Enciklopēdiskajā vārdnīcā teikts: «Vidzemē, Kurzemē, Zemgalē lietotas lāpstiņveida sprēslicās, ko iestiprināja vērpijamajā ratiņā.» Taču iespējams, ka šāda lāpstiņa tikusi lietota tikai linu vēršanai — *laipstiņa bij liniem* (Ziemeļpē); *pakulas izkrata, lai ir klāras. tās netin gar lāpstiņu, uzliek uz ērkulīti* (Nīgrandē).

Sprēslicās nosaukums *ērkulis* un tā varianti *ērkule*, *ērķelis*, dem. *ērkulītis* paralēli *lāpstiņai* tiek lietoti gan Kurzemē, gan Rietumzemgalē. Vārda *ērkulis* pamatnozīme šeit ir tāda pati kā literārajā valodā — 'kodaļa', t. i., tas, ko vērpi, piem., *Uz puišiem mans prātiņš, / Ne uz linu ērkulīti; / Pa trīs gadi es pievērpu / Vienu spoli linu dzives* (Dundagā — LD 6991,3).

Šķiet, ka arī šeit vērojams nozīmes pārnese. Bez tam jārunā arī par atšķirībām šās detaļas veidojumā Kurzemē un Zemgalē. Kurzemē *ērkulis* ir četrkantīgs, apmēram 0,5—0,75 m garš koks ar iegrieztiem robiņiem: *pakulas tina uz kuoka*

pulka, kuo sauca par ērkuli (Matkulē). Iespējams, ka tieši par šādu ērkuli vēsta arī tautasdziesma: Kāda koka tas ērkuls, / Ko sviež meitas pabeņķē? / Kāda vaina tam puīšam, / Kam griež meitas muguriņu? (Alsungā — LD 12722).

Zemgalē turpretim ērkuli taisīja no egles vai priedes galotnes: *ērkuli meklēja nuo priedes spices, nuomizuoja baltu, sasēja zarus kuopā, iznāca apaļš, četri, pieci zari (Zantē); ērkulīti [taisa] nuo egles, [kam] pulku zariņi apkārt (Nigrandē).*

Zemgalē (ap Dobeli, Auci, Remti, Struteli), kā arī Kurzemes rietumu piekrastē (ap Pāvilostu) sastopamas arī formas ar *v-* piespraudumu — *vērkulis* un *vērkulis*, piem.: *vērkulis, kur uzliek pakulas [kad vērpj] (Ziemupē); es ešu rēdzejs vērkuli nuo egles galiņa, zariņi uzliekti uz augšu, sasiēti (Bērzē); vērkuli taisa nuo egles galuotnītes, kuŗai beidzamo zaru čumura galuotnes apgrieztas (Dobelē). A. Bilenšteins gan vārdu vērkulis uzskata par primāro un atvasina to no verba vērpt, kā pirmatnējo formu minēdams *wērpk(u)lis.³*

Līdzās *ērkulim (vērkulim)* un *lāpstiņai* Rietumzemgalē — ap Rendu, Saldu, Blīdieni — sastopami arī sprēslīcas nosaukumi *liekšķīte, liekšķīte, liekšķīna*, piem.: *tā ir liekšķīna, kur linus tin apkārt (Sātiņos); liekšķīte — ku tin linus vir^asū (Blīdienē). Šā nosaukuma cilme šķiet analogiska lāpstiņai, tikai liekšķīte saistāma ar vārdu liekšķere (Kalētos fiksēts arī sprēslīcas nosaukums liepšķere).*

Pilnīgi atšķirīgi sprēslīcas nosaukumi — *cere, cēre*, arī *cerve, cērve* — tiek lietoti Kurzemes

³ Sk.: *Bielenstein A. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Zweiter Teil. Petrograd, 1918, S. 379.*

dienvidrietumu stūrī — ap Nīcu, Rucavu, Embūti un Durbi, piem.: *kur kuodeļu ūzliek, tā i cere* (Kalētos); *cēre i* [vērpjamajam] *ratīnam, ku piedur linu, pakulu kuodeļu* (Nīcā); *kuodeli pakarina uz cēri* (Asītē); *uz lielās ruocinas piesprauž cēri* — [tā ir] *tāda dēlite, tur piesprauž linu kuodeļas* (Bārtā). Tautas etimoloģijā vārdu *cēre* saista ar verbu *cerēt*, uzskatot, ka šo darbarīku puisis darinot un dāvinot savai iecerētajai meitenei pirms kāzām, t. i., cerēšanās laikā. Taču patiesībā vārds *cēre* saistāms ar tādas pašas nozīmes žemaišu resp. lietuviešu vārdu *kērē*.

Arī Ziemeļrietumvidzemē no Rīgas jūras līča līdz Valkai, Trikātai un no Siguldas, Cēsīm, Straupes līdz pat Igaunijas robežai ir savi īpatnēji sprēsliņas nosaukumi: *vaķe, vaķis*, arī deminutīvi *vaķite, vaķītis* un *vuķis*, piem.: *ku kuodeļu piesprauž, tuo pa vaķi sauc* (Ērgemē); *vērpuot linus aptin vaķitei* (Idū); *vaķic, kur pieliek kuodeļ* (Lodē); *uz vaķīti liek linus* (Sēļos). Šis vārds (iespējams, ar igauņu starpniecību) aizgūts no viduslejasvācu *wocke* 'kociņš, nūja'. Tūjā un Duntē sastopamas arī formas ar (Baltijas somu ietekmē?) atmestu *v-* skaņu: *oķite* un *oķītis*.

Pašā Rietumvidzemes piekrastē (Vidzemes lībiskā dialekta teritorijā) paralēli *vaķes* vārdam sastopams arī nosaukums *galdiņš*: *linus uztin uz galdiņ, tuo ieliek ratiņ ruociņa* (Pabažos); *ruocinā sprauž galdīnu; ap galdīnu aptin kuodalīnu* (Skaņkalnē); *uztīt linus uz galdiņu* (Krimuldā). Šie *galdiņi* jāsaista ar vārda *galds* senāko pamatnozīmi 'dēlis'. Sal. arī — *tuo, kur kuodeļ lik, sauc pa dēlit* (Skultē). Tas liecina, ka Rietumvidzemes piekrastē vārdi *galds* un *dēlis* lietoti kā sinonīmi un kā tādi arī pārnesti uz sprēsliņas nosaukumu.

Aplūkotie nosaukumi uzskatāmi par izplatītākajiem sprēslicas nosaukumiem mūsu izloksnēs. Taču jāpiemin arī citi, daudz mazāk populāri nosaukumi, kas reģistrēti tikai vienā izloksnē: *blinis*, *bliniņš* (Dobelē) — *mātes meitas linu blinis rumpučains, pumpučains*; *čačīte* (Lutriņos); *dzērvīte* (Valkā); *ērkuļu tinamais* (Bīriņos); *kuodaļnica* (Jaunlaicēnē); *ķellīte* (Skrīveros); *latiņa* (Lestēnē) — *uz latiņu uztīņ virsū linus vai pakulas un vērpj*; *plēkšķere*, *plēkšķerīte* (Džūkstē) — *plēkšķerītes pašas bi bērza un apses, irbuliņu taisīja nuo segliņa kuoka*; *precaunīca* (Šķaunē); *spērlīte* (Pļaviņās); *spraudele* (Mēmelē) — *kuodeļu pieliek pie spraudes*; *spraustave* (Sinolē) — *kuodeļu piespraudēs ar iesmu pie spraustaves*; *šacīte* (Grobiņā) — *šacītē ērkuli uzliek* (droši vien saistāma ar lietuviešu šaka 'zars'); *šekumiņš* (Ukros) — *šekumiņš, uz kura uzsprausta kuodeļa*; *šekumiņu tur ruociņa*; *škelbertiņa* (Allažos); *žeperis*, *žeperītis* (Doļē).

Aplūkotais materiāls parāda sprēslicas nosaukumu daudzveidību latviešu valodas izloksnēs. Tie atspoguļo gan šīs vērpjamā ratiņa detaļas formas un to atšķirības (piem., *lāpstīņa*, *liekšķerīte*, *šacīte*, *šekumiņš*), gan materiālu, no kā tā darināta, un darināšanas tradīcijas (piem., *galdiņš*, *dēlītis*, *ērkulis*), gan šīs detaļas funkcijas (*sprēslica*, *prēslica*, *sprēdule*, *sprēstuve*, *sprēslene*, *spraudele*, *spraustave*, *ērkuļu tinamais*), gan arī īpatnības tās nosaukumu darināšanā un motivācijā. Arī šīs nozares leksikā var smelties ierosmes vārdu krājuma paplašināšanai un bagātināšanai kultūrvēsturiskos apcerējumos.

NELEKSIM PALMĀ, KĀPSIM APSE!

Viens no savdabīgākajiem un interesantākajiem valodas kultūras avotiem neapšaubāmi ir izlokšņu frazeoloģija. Tā veidojas no 3 pamatslāņiem: 1) izloksnēs sastopamās literārās frazeoloģijas; 2) frazeoloģijas ar dialektismu vai literārās valodas vārdu dialektālo leksiski semantisko variantu¹ izmantojumu; 3) literablās (vāc. literaturfähige) frazeoloģijas — īpatnējiem, tikai kādā noteiktā izloksnē vai izlokšņu grupā sastopamiem frazeoloģismiem no vispārlietojamās jeb literārās leksikas materiāla. Še sīkāk tiks aplūkots tieši pēdējais slānis, jo arī tas izceļas ar oriģinalitāti un labi raksturo izteiksmes līdzekļu daudzveidību izloksnēs; konkrēti pievērsīsimies cilvēka psihisko un ķermenisko īpašību izpausmju raksturošanas iespējām.

Tā kā izlokšņu pārstāvjiem raksturīga nepastarpināta, bet vienlaikus tēlaina pasaules uztvere, tad objektīvo sakarību izteikšanai samērā bieži tiek lietotas metaforas un metonīmijas, īpatnēji salīdzinājumi rodas arī, lietojot literāro frazeoloģismu komponentos sinonīmus² ar vienādu sintaktisko struktūru un semantiku, kā arī līdzīgu leksisko sastāvu, bet atšķirīgu vienu komponentu (leksēmu), proti, lietojot frazeoloģismus nevis at-

¹ Par to sk. arī: *Kaġaine E.* Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R., 1992.

² Šādu terminu ievieš lietuviešu leksikogrāfe K. Vosilīte, sk.: *Восилите К. А.* Сравнительные фразеологизмы литовского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1972, с. 37—38, 41.

bilstoši priekšrakstiem, bet variējot to nozīmi vai arī struktūru un nozīmi³.

Piemēram, nemierīga, tramīga, nepastāvīga cilvēka raksturošanai izloksnēs lieto visdažādākos salīdzinājumus: līdzās izplatītajam literārajam frazeoloģismam *kā nemiera gars* (arī *putns*) (LLVV⁴ V, 414—415) Sinoles izloksnē fiksēts frazeoloģiskais variants *kā nemiera kalns: sēdi nu, atpūties! kuo tu ej kā nemiera kalls?*⁵, īpašā situācijā var lietot apzīmējumu *kā stellitēs paraustāms* — tā trāpīgi raksturots kāds viegli ietekmējams cilvēks, kurš nespēj patstāvīgi darboties, lemt, spriest: *priekšnieks tāds kā stellitēs paraustāms*. Cilvēks var būt nenopietns, izklaidīgs, gaisīgs un tikt novērtēts *kā vēja pastala* (Sinolē; vārds *pastala* lamuvārda nozīmē dumja, slinka cilvēka apzīmēšanai reģistrēts arī EH⁶ II, 176 no Vecpiebalgas, bet vārdu savienojums *vēja pastala* kā nievīgs apzīmējums cilvēkam fiksēts ME⁷ IV, 552—553) vai *kā vējā stāvējis* 'nenopietns, ar viegliem psihiskiem traucējumiem': *tas tak i tāds kā vējā stāvējis — ne'kuo viņč vai nezīn un nesa'pruot* Lodē, līdzīgi arī Rūjienā, Ternejā un citur

³ Sk.: *Veisbergs A.* Frazeoloģismu okacionāla lietošana latviešu valodā. — Latviešu valodas kultūras jautājumi. 22. laid. R., 1986, 111.—122. lpp.; *Zandberga V.* Variācijas latviešu valodas frazeoloģismu gramatiskajā struktūrā. — Latvijas ZA Vēstis, 7/92 A, 36.—42. lpp.

⁴ Latviešu literārās valodas vārdnīca. I—VII₂. R., 1972—1991.

⁵ Sk.: *Putniņa M., Timuška A.* Sinoles izloksnes salīdzinājumu vārdnīca (manuskripts izdevniecībā «Zinātne» kopš 1991. g.).

⁶ *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I—II. R., 1934—1946.

⁷ *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis *J. Endzelīns*. I—IV. R., 1923—1932.

tuvākajā apkārtņē. Savukārt negants, nevaldāms cilvēks būs *kā algas putns: puika tā kā algas putnis, dauzās, tā kā gala vien meklē. ka gala dabū, ta tā ir viņa alga* no Sinoles ar izvērstu metaforisku vai arī vārda *alga* dialektālu nozīmi 'nāve', kas reģistrēta EH I, 67 (gan no Zaļmuižas (*alga*) un Salacas (*algs*)); cilvēks, kas izturas, rīkojas, runā nekaunīgi, izaicinoši, aizvainojoši, ir *kā (viena) elles pagale* (Sinolē; vārdu savienojums no 17. gs. rakstu avotiem fiksēts ME III, 26, turpat reģistrēts arī vārds *pagale* lamuvārda nozīmē no 19.—20. gs. mijas literatūras).

Par īgnu, sadusmotu cilvēku, mazliet pārspīlējot, Sinoles izloksnē apgalvo, ka tas *krāc kā jūra* vai *ir kā rūguma maiss* (sal. sarunvalodas *rūguma puods* un *rūgumpuods*, *rūguma maiss* šādā nozīmē arī ME III, 567), bet kad dusmas sasniedz kulmināciju, tad cilvēks ir *kā apsē iekāpis: viņš bij kā apsē iekāpis — bij saskaities vai apvainojies, nevarē viņam klāt tikt*. Zīmīgi, ka līdzīga nozīme sastopama vācu sarunvalodā: *auf die Palme steigen* (kāpt palmā) tur nozīmē 'kļūt dusmīgam, niknam', bet (*j-n*) *auf die Palme bringen* (uzdzīt (kādu) palmā) — 'sadusmot, nokaitināt (kādu)'. Ir pat paruna ar īpatnējas metaforas pielietojumu: *Wenn man sich über jeden Quark aufregt, kommt man von der Palme gar nicht 'runter* (ja uztrauksies par katru nieku, vispār netiksi no palmas lejā), kas ļauj izsecināt frazeoloģisma *von der Palme 'runterkommen* (nokāpt no palmas) nozīmi 'beigt dusmoties, pamazām nomierināties'. Šāda atbilde gan minētajās latviešu izloksnēs nav reģistrēta, tomēr, nenoliedzot vācu valodas kā vienas no latviešu valodai būtiskākajām kontaktvalodām eventuālo ietekmi, līdzīgais nozīmes pārnesuma semantiskais modelis 'kāpt kokā' → 'sa-

dusmoties, kļūt niknam' abu valodu atšķirīgās apakšsistēmās vedina domāt par kādu semantisku universāliju un daļēji ietiecas arī etnopsiholoģijas sfērā.

Interesanta ir arī frazeoloģismu semantiskā mikrogrupa, kuru sastāvā ietilpst pielīdzinājums dzīvniekiem (zoomorfismi) — tā, piemēram, ļoti spilgti, raibi, bezgaumīgi izrotājušos cilvēku Sinoles salīdzina ar čigāna zirgu: *meitas [sev] dakārušas visādas bantes un spices — kā čigānu zirgi ar visādu [rotājumu] apkārti*, savukārt ietiepīgu, stūrgalvīgu, arī neaudzinātu, bezkaunīgu cilvēku — ar žīda zirgu: *kā žīda zirgs... žīda zirgi ar, kur bij celiņš, māja, tur spiedēs iekšā*; citviet *žīda zirgs (ķēve)* izmantots ļoti vāja, slikti barota dzīvnieka apzīmēšanai (*vājš kā žīda ķēve* no Saldus ME IV, 813).

Jāpiebilst, ka izloksnēs ir rodami savdabīgi frazeoloģismi gandrīz jebkuras dzīves situācijas, parādības, visdažādāko norišu un procesu trāpīgai un izteiksmīgai raksturošanai. Piemēram, nozīmi 'rūpīgi, gādīgi audzināt (bērnu); lolot, aprūpēt (kādu)' Sinoles izloksnē realizē frazeoloģismi *luoluot kā uz saujas* (te, šķiet, saglabājusies verba *luoluot* senākā nozīme 'šūpot uz rokām', kas fikseta EH I, 767) un *audzināt kā mirtiti zem glāzes*; nozīmi 'noteikti, skaidri, nemaldīgi (zināt)' — frazeoloģisms *zināt kā savus nagus: viņš dzimis divdesmit pirmā pebrālī. tuo es zinu kā savus nagus*; nozīmi 'ļoti ātri, steidzīgi (kustēties, pārvietoties)' — frazeoloģisms (*skriet*) *kā uz savu nelaimi* (arī *puostu*). Ja ir runa par kļaju, tukšu, cilvēku pamestu vietu, to iespējams salīdzināt ar Dieva lauku: *mājā ni'viena, vistai cāļi, viss kā uz Dieva lauka*, bet par gluži attālu nostūri vai

neierobežotu plašumu var teikt, ka tam ar Dievu robeža: *Siberijā pļavām ar Dievu ruobežs, katris pļau, cik grib; mežā labi dzīvuot — ar Dievu ruobežs.*

Protams, lielākā daļa komponento sinonīmu u. c. īpatnējo salīdzinājumu nav stilistiski neitrāli, tiem piemīt zināma ekspresivitāte, tādēļ normatīvās vārdnīcās tiem būtu pievienojamas ierobežojošas norādes «sar.», «pārn.», «iron.», «niev.», «hum.» u. tml., kas gan nebūt nenozīmē aizliegumu tos lietot.⁸ Ne vienmēr arī šāds precīzs norobežojums nepieciešams, jo «attieksmes starp dialektālajām, sarunvalodas un literārajām nozīmēm ir vēsturiski mainīgas un nosacītas»⁹, tātad iespējama to leksikogrāfiskās interpretācijas dažādība. Turklāt nenāktu par ļaunu, ja vismaz daļa no minētajiem frazeoloģismu variantiem tiktu lietota mūsu krietni vien noplicinātajā ikdienas sarunvalodā. Bet vērtīgākie no tiem kā funkcionāli daudzveidīga vārdu krājuma daļa varētu pretendēt arīdzan uz iespiešanos literārajā valodā. Tad nu, apzinoties nepieciešamību celt valsts valodas prestižu un kopt tās kultūru, kaunīgi nenovērsīsimies no mūsu valodas saknēm — izlokšņu leksikas — un nemeklēsim spilgtus eksotismus vietā un nevietā, jo esam taču gana bagāti tāpat: ja arī nāksies skaisties par to, ka *jācinās kā nabagiem ar dzīves nastu 'ilgstoši, izmisīgi jānopūlas ar šķietami vieglu darbu, pienākumu', kamēr citi var atļauties būt tik taisni kā mūsu valdības vīri 'lokani, elastīgi, bez mugurkaula', tad nelēksim vis*

⁸ Sk. arī: *Stengrevica M.* Leksikas hronoloģiskais raksturojums vārdnīcās. — *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* 22. laid. R., 1986, 78.—87. lpp.

⁹ *Kagaine E.* Semantiskie dialektismi ..., 15.—16. lpp.

svešzemju *pal mā*, bet labāk *kāpsim* pašmāju *apsē!*
Tā būs gan saprotamāk, gan arī piemērotāk un
izteiksmīgāk.

ANNA STAFECKA

PAR LATGALIEŠU UZVĀRDU UN PERSONVĀRDU PAREIZRAKSTIBU

Pēdējā laikā sakarā ar iedzīvotāju reģistrāciju un jauno personības dokumentu izsniegšanu radušās vairākas problēmas sakarā ar Latgales latviešu uzvārdu atveidi. Te sakāms savs vārds gan valodniekiem, gan juristiem. Latgaliešu uzvārdu un personvārdu rakstības atšķirības no latviešu literārās valodas ietekmējuši vairāki faktori. Kā pirmais jāmin gadsimtiem ilgā Latgales latviešu nošķirtība no pārējās latviešu etniskās teritorijas un ilgstošā poļu un krievu valodas ietekme. Vēsturiskajos dokumentos latgaliešu uzvārdi atveidoti pēc poļu, krievu (dažkārt latīņu) valodas ortogrāfijas likumiem, nereti tie pieskaņoti arī šo valodu gramatiskajai sistēmai. Vienas no vecākajām ziņām par Latgales latviešu uzvārdiem atrodamas 1599. gada Rēzeknes stārastijas revīzijas materiālos, kur minēti arī daži nodokļu maksātāji, acīmredzot vietējie zemnieki¹, piemēram, *Miķelis Gailis* (*Mikiel Gaylis*), *Juris* (?) *Stilps* (*Jurin Styłp*), *Andrejs Kļovons* (*Andrzej Kłowon*), *Miks Rubins* (*Mik Rubin*). Atsevišķos gadījumos minēts tikai vārds vai uzvārds (varbūt iesauka), piemēram, *Bobis* (?) (*Bobies*), *Lavčins* (*Lawczyn*),

¹ Sk.: *Skutāns S. Documenta historiam Livoniae australis illustrantia.* — *Acta Latgalica* 4, Minhene, Latgaļu izdevniecība, 1972, 341—342.

Mondulis (*Mondul*), kalējs *Nikselis* (*kowal Nixel*).²

Plašs zemnieku uzvārdu saraksts atrodams 1712. gada Rēzeknes stārstijas inventarizācijas materiālos.³ Te lasāmi, piemēram, tādi uzvārdi kā *Ančuks Zeltiņš* (*Anczuk Zeltyn*), *Jānis Kucins* (*Jan Kucyn*), *Andrejs Skangalis* (*Andrzej Skangal*), *Berns Varkalis* (*Bern Warkal*), *Andrejs Kaulačs* (*Andrzej Kaulacz*), *Miķelis Zogota* (*Mi-kiel Zogota*), *Jānis Gribusts* (*Jan Grybust*).

Jāpiebilst, ka šajos dokumentos latviešu uzvārdi atveidoti visai nekonsekventi, piemēram, *Patmalnik* un *Putmalnik* (arī mūsdienās Latgalē izplatīts uzvārds *Patmalnieks*) no Makašēnu pagasta, *Jan Sarń* un *Jan Sarnisz* (no Nautrēnu pagasta; sal. *Sārni*, c. Nautrēnos).

Otrkārt, svarīgs faktors ir no latviešu literārās valodas visai atšķirīgās izlokšnes kā Latgales latviešu mutvārdu saziņas līdzeklis un uz šo izlokšņu pamata vēsturiski izveidojusies latgaliešu rakstības tradīcija ar savām ortogrāfijas normām. Rezultātā vienu un to pašu skaņu atveide latviešu literārajā valodā un latgaliešu rakstu valodā ir atšķirīga. Tā, piemēram, skaņu kopa *-ier-*, kas atbilst latviešu literārās valodas *-ir-*, latgaliešu rakstu valodā tiek atveidota ar *-ēr-*. Rezultātā tādi latgaliešu uzvārdi kā *Siermais*, *Pabierzs*, resp., *Sirmais*, *Pabirzis* latgaliešu rakstu valodā tiek atveidoti kā *Sērmais*, *Pabērzs*. Rodas problēma, kā šādus uzvārdus rakstīt latviešu literārajā valodā.

² Sk.: *Skutāns S. Documenta historiam Livoniae australis illustrantia. — Acta Latgalica 4, Minhene, Latgaļu izdevniecība, 1972, 341—342.*

³ Turpat, 355—399.

Latvijas brīvvalsts laikā latgaliešu uzvārdus centās «latviskot». Tā, piemēram, E. Blese iesaka pārcelt latviešu literārajā valodā tādas augšzemieņu uzvārdu formas kā *Kūceņš* → *Kociņš*, *Bebrišs* → *Bebris*, *Kalvišs* → *Kalvis* utt.⁴

Pēckara gados latgaliešu uzvārdus un vārdus padomju ierēdņi (bieži būdami cittautieši un neprazdami vietējo valodu) centās slāviskot. Tā, piemēram, uzvārds *Podnieks* (izloksnēs *Pūdņiks*) nereti pārtapa par *Pudņiku*, *Kūlinieks* (izloksnēs *Kiuliniks*) — par *Kivlenieku*, personvārda *Jāzeps* (vai *Jezups*) vietā dokumentos dažkārt parādījās *Josifs*, *Helēnas* vietā — *Jeļena* utt.

Šādas un tamlīdzīgas kļūdas laikam būtu novēršamas vispirms un, atjaunojot ierakstus dokumentos latviešu valodā, labojums nebūtu jāuzskata par uzvārda maiņu un šādu grozījumu varētu apstiprināt Dzimtsarakstu birojs.

Mūsdienās visos dokumentos valsts valodā latgaliešu uzvārdu un vārdu rakstībā izmantojams latviešu literārās valodas alfabēts, un tie iekļaujami latviešu literārās valodas gramatiskajā sistēmā. Ipaša uzmanība jāpievērš to skaņu atveides īpatnībām, kas radušās izlokšņu atšķirīgās fonētikas un latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības normu ietekmē:

1) cietā *i* skaņa (līdzīga poļu *y*, krievu *ы*), ko latgaliešu rakstu valodā atveido ar burtu *y*, rakstāma ar *i*, piemēram, *Cybušskis* — *Cibušskis*;

2) divskanis *yu* atveidojams ar *iu* (nevis ar *iv*, kā tas bieži sastopams). Tātad: *Dyura* — *Diura* (nevis *Divra*), *Pyucka* — *Piucka* (nevis *Pivcka*). Divskanis *iu* ieteicams arī tajos gadījumos, kad

⁴ Uzvārdu pareizrakstības vārdnīca. Sastādījis E. Blese. R., 1927, 28. lpp.

izloksnēs to lieto, bet rakstībā, acīmredzot krievu valodas ietekmē, sastopams *iv*, piemēram, *Kiulinieks* (nevis *Kivlinieks*), *Iudris* (nevis *Ivdris*), *Iubulis* (nevis *Ivbulis*) utt. Tomēr varianti ar *lv*, *-iv-* ir visai izplatīti un pēc personas vēlēšanās tos varētu arī saglabāt;

3) divskanis *ie*, ko latgaliešu rakstu valodā apzīmē ar *ē*, latviešu literārajā valodā atveidojams atbilstoši izrunai — ar *ie*. Tātad: *Ziernis* (nevis *Zērnis*), *Siermais* (nevis *Sērmais*) utt.;

4) divskanis *uo*, ko latgaliešu rakstu valodā apzīmē ar *ō*, latviešu literārajā valodā atveidojams ar *o*, piemēram, *Lōcis* — *Locis*;

5) izlokšņu fonētiskās īpatnības uzvārdu saknē vēlams saglabāt, piemēram, *Lozda*, *Leikums*, *Soms*, *Klidzējs*. Pēc personas vēlēšanās minētajos gadījumos uzvārdu pareizrakstība var tikt piešķaņota latviešu literārās valodas skaņu sistēmai, neuzlūkojot to par uzvārda maiņu, piemēram, *Dūra*, *Lūza*, *Kūlinieks*, *Ūdris*, *Ūbelis*, *Zirnis*, *Sirmais*, *Lācis*, *Lazda*, *Likums*, *Sams*, *Kliedzējs*. Šādu grozījumu apstiprina Dzimtsarakstu birojs.

Latgaliešu uzvārdos saglabājama izskaņa *-āns*: *Laizāns*, *Rancāns*, *Bokāns*, *Mukāns*, *Ivulāns*, un *-āts*: *Bernāts*, *Rudzāts*. Atbilstošie sieviešu uzvārdi rakstāmi ar galotni *-e*: *Laizāne*, *Rancāne*, *Bokāne*, *Ivulāne*, *Bernāte*, *Rudzāte*.

Uzvārda fināle *-nieks* atveidojama kā *-nieks*, atbilstošā sieviešu dzimtes fināle ir *-niece*, piemēram, *Trimalnieks* — *Trimalniece*, *Patmalnieks* — *Patmalniece*, *Miglinieks* — *Migliniece*. Izņēmuma gadījumos pieļaujamas arī formas ar galotni *-a*: *Trimalnieks* — *Trimalnieka*, *Patmalnieks* — *Patmalnieka*. Ja persona vēlas, var tikt saglabāta arī fināle — *-nieks*, sieviešu dzimtē *-nieka*.

Uzvārdi ar finālēm *-niks, -nika* atstājami ne-
pārveidoti: *Sudniks — Sudnika, Pūdniks — Pūd-
nika*. Pēc personas vēlēšanās tie var arī tikt at-
veidoti to sākotnējā formā ar izskaņu *-nieks* (siev.
dz. *-niece*), piemēram, *Sudnieks — Sudniece,
Pūdnieks — Pūdniece*.

Šāds grozijums nav uzskatāms par uzvārda
maiņu un to apstiprina Dzimtsarakstu birojs.

Uzvārdi ar finālēm *-eņš, -eņa* rakstāmi ar *-iņš,
-iņa*: *Baltenš — Baltiņš, Baltiņa, Zeltenš — Zēl-
tiņš, Zētiņa*. Pēc personas vēlēšanās var tikt sa-
glabāta izskaņa *-eņš, -eņa*: *Baltenš, Zeltenš*.

Ipaša uzmanība pievēršama uzvārdiem, kas at-
bilst II deklinācijas *iļo*-celma sugasvārdiem, kuru
locīšana izlokšnēs atšķiras no latviešu literārās
valodas, piemēram, *Buļs, Briļs, Rubuļs, Apeļs,
Rupaiņs*, kuri izlokšnēs tiek locīti šādi:

Buļs	Briļs	Cibuļs	Rupaiņs
Buļa	Briļa	Cibuļa	Rupaiņa
Buļam	Briļam	Cibuļam	Rupaiņam
Buli	Brili	Cibuli	Rupaini
Bulī	Brilī	Cibulī	Rupainī
Buļ!	Briļ!	Cibuļ!	Rupaiņ!

Dokumentos saskaņā ar latviešu literārās va-
lodas likumu tie atveidojami šādi: *Brilis, Bulis,
Cibulis, Rupainis, Apelis, Rubulis* un lokāmi pēc
2. deklinācijas sugasvārdu parauga:

Bulis	Brilis	Cibulis	Rupainis
Buļa	Briļa	Cibuļa	Rupaiņa
Bulim	Brilim	Cibulim	Rupainim
Buli	Brili	Cibuli	Rupaini
Bulī	Brilī	Cibulī	Rupainī
Buli!	Brili!	Cibuli!	Rupaini!

Uzvārdi ar finālēm *-eits, -eite* atveidojami kā *-ītis, -īte*: *Kurseits — Kursītis, Kursīte, Kalveits — Kalvītis, Kalvīte, Rudzeits — Rudzītis, Rudzīte.*

Pēc personas vēlēšanās var tikt saglabāts piedēkļa divskanis *-ei*: *Kurseits — Kurseite, Kalveits — Kalveite.*

Personvārdu rakstība pieskaņojama latviešu literārās valodas pareizrakstības normām, piemēram, *Jānis, Pēteris, Sīmanis*. Tradicionāli iesakņojušies latgaliešu kultūras darbinieku īpašvārdi saglabājami to tradicionālā rakstībā atbilstoši latviešu literārās valodas alfabētam, piemēram, *Stepons Seiļš, Pīters Miglinīks, Madsolas Joņš.*

JĀNIS ROZENBERGS

PAR LATVIEŠU VALODAS SINTAKSES ZINĀTNES ATTĪSTĪBU

Runāt par latviešu valodas sintakses izpēti mani mudināja vairāki faktori: pirmkārt, dažu ārzemju kolēģu jautājums, vai latviešu valodas sintakses izpēte attīstās savrup vai sintakses izpētes kontekstā; otrkārt, tāds konservatīvisms, kas ne tikai turas pie tradicionālā, bet pat traucē un noliedz jaunā attīstību; treškārt, nekorekta latviešu valodas sintakses izpētes izpratne.

Pašu šo faktoru, to cilmes un izpausmes veidu analīze neietilpst iecerētā tematikā un tāpēc par to šeit nerunāsim, bet centīsimies ieskicēt nosaukto problēmu būtību, iesākot ar vispārinošiem secinājumiem.

1. Latviešu valodas sintakses izpēte rāda, ka tās attīstības pamatā ir centieni pēc iespējas adekvātāk atklāt valodas parādības un ka šis process notiek ciešā kontekstā ar sintakses zinātnes attīstību vispār. Tas sakāms gan par pirmajiem vācu tautības pārstāvju latviešu valodas pētījumiem, gan par jaunākajiem latviešu valodas sintakses izpētes modeļu meklējumiem. Šī lingvistiskās domas attīstības izpratne, šis konteksts ir nodrošinājis un nodrošina mazas tautas visai augstu valodniecības līmeni, par ko liecina nozīmīgāko darbu starptautisks izmantojums un vērtējumi.

2. Ir teiciens, ka jaunais dzimst grūtībās. Tas attiecināms arī uz latviešu valodas sintakses attīstību. Tradīcijai ir liels spēks un ne bez pamata: atziņas, kas noturas gadsimtos, ir atklājušas īstenību vai vismaz ir tuvu tai. Tā tas ir arī ar daudzām sintakses parādībām, piemēram, teikumiem, to komponentiem, šo komponentu attieksmēm un sakariem u. c. Taču zinātnei attīstoties, arī sintaksē izpratne kļūst bagātāka, turklāt ne tikai jaunu parādību atklāsmē, bet arī jau izziņāto parādību izpratnē. Un vienu un to pašu parādību var izziņāt no dažādiem aspektiem ar dažādu nolūku.

Tā ir radušies un rodas dažādi sintakses izpētes modeļi, kuriem katram ir savas stiprās un vājās puses. Un katram ir sava vēsture: citam tā saknes iesniedzas antīkajās gramatikās, citam nesenajos lietuviešu, krievu lingvistu darbos, citam angļu, čehu, vācu valodnieku idejās vai Austrālijas un citu zinātnieku atzinumos.

Latviešu valodas sintakses izpēte gan Latvijā, gan citās zemēs iet dziļumā un sazarojas vairākos virzienos. Un tas ir labi. Tas viss ir nevis noliedzams, bet sekmējams.

3. Latviešu valodas sintakses (un valodniecības kopumā) attīstību ir traucējuši nekompetenti vai pat demagoģiski valodniecības attīstības un valodnieku darbu vērtējumi. (Šajā sakarā kāds piemērs uzskatāmībai tiks minēts vēlāk.)

Tas traucē latviešu valodniecības vairāku nozaru, daļēji arī sintakses attīstību, kā rezultātā latviešu valodniecība vairākos virzienos ir atpalikusi, piemēram, no kaimiņtautu sasniegumiem Lietuvā un Igaunijā.

Tālāk ievirzīto jautājumu sakarā dažos vārdos

par pašu latviešu valodas sintakses izpētes at-
tīstību.

Pirmās atziņas par latviešu valodu savās aper-
cerēs un gramatikās ir atstājuši galvenokārt vā-
cieši (vācu garīdznieki), sākot ar J. Rēhehūzena
gramatiku (1644) un beidzot ar A. Bīlenšteina
darbiem (I — 1863, II — 1864).

Pirmajās vāciešu gramatikās ir tikai atsevišķas
sintaktiska rakstura norādes. Sākot ar G. Sten-
deru (1761, 1783), sintaksei ir pievērsta īpaša
uzmanība, kas izpaužas vairākos virzienos:

1) tiek runāts par vārdšķiru formu lietošanu,
par vārdu savienojumiem, kur vērojami jau aiz-
sākuma iedīgļi vārdkopu izpratnei un t. s. locī-
jumu mācībai, kas būtībā viena otru konkurē,

2) ir vērojami centieni klasificēt teikuma struk-
turālos un semantiskos tipus.

Augstākā virsotne šī posma un daļēji arī vir-
ziena pētījumos ir A. Bīlenšteina (1826—1907)
darbi. Tie radušies salīdzināmi vēsturiskās meto-
des izveides pirmā posma noslēguma kontekstā,
kad īpaši nozīmīga kļuva Augusta Šleihera dar-
bība un viņa idejas, ko izmantoja arī viņa laika-
biedrs A. Bīlenšteins, kas gan sintaksē, kā viņš
pats atzīst, esot vadījies no 3. izdevumā 1857. g.
Prāgā izdotās Dr. G. Kurcija grieķu skolas gra-
matikas.

A. Šleihers ar «Handbuch der litauischen Spra-
che» (1856—1857) un A. Bīlenšteins ar «Die
lettische Sprache» (1863—1864) ievada baltu va-
lodniecību indoeiropiešu valodniecībā un arī at-
spoguļoja tā laika sasniegumus sintaksē.

Protams, vācu mācītāju teksti un viņu grama-
tikas nebija bez trūkumiem, īpaši sintakses sakarā.
Taču daudzu citu valodu gramatikas un teksti

bija tādi paši vai līdzīgi. Šai laikā tika intensīvi domāts par latviešu rakstu valodas radīšanu. Tač arī būtībā sākās latviešu literārās rakstu valodas izveide. Tiem, kurus mulsina veclatviešu teksti, der atcerēties J. Endzelīna teikto: «Kas mums šos tekstus dara svešādus, nav to valoda, bet rakstījums.»

Veclatviešu darbība un tās apsīkšana iesniedzās jaunlatviešu darbības sākumos, kad ar 19. gs. pēdējo ceturksni sāka iznākt pašu latviešu rakstītās gramatikas. Tajās izmantota un tālāk attīstīta iepriekšējā pieredze, krasāk un detalizētāk nošķirtas sintakses parādības, precizēts un padziļināts to skaidrojums.

Īpaši jāmin K. Mīlenbaha (1853—1916) un J. Endzelīna (1873—1961) darbi, kuros izstrādāts tradicionālās sintakses pamatmodelis.

Ar pagājušā gadsimta pēdējo ceturksni valodnieki sāk piegriezt lielāku vērību sintaksei, piemēram, H. Pauls (1846—1921), B. Delbriks (1842—1922), A. Šahmatovs (1864—1920), A. Peškovskis (1878—1933) u. c.

Arī K. Mīlenbahs ar īpašu interesi pievēršas sintaksei. Viņam bija labi zināmi tā laika strāvājumi šajā valodniecības nozarē, jo, kā komentējusi K. Mīlenbaha darbības un atstātā mantojuma zinātāja I. Druviete, «viņa citēto un pieminēto autoru skaits tuvojās diviem simtiem.»¹

K. Mīlenbahs kopā ar J. Endzelīnu izstrādā gramatiku, kuras skolai domātais variants piedzīvo 13 izdevumus un par kuru A. Pogodins rakstā «Krievu spriedums par Mīlenbaha un Endze-

¹ *Druviete I.* Kārlis Mīlenbahs. — R.: Zinātne, 1990, 34. lpp.

līna gramatiku» saka: «Sevišķi spīrgta un jauna ir tā gramatikas daļa, kas ziedota sintaksei.»²

Tas teikts 1908. gadā, bet tagad tā jau ir tradicionāla sintakse, jo šajā valodniecības nozarē ir nācis klāt daudz teorētisku atziņu un bagātīgi vairojusies praktiskā pieredze.

Latviešu valodniecībā tradicionālās sintakses augstākā virsotne ir akadēmiskā «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika» (II d. 1962: A. Ahero, Dz. Barbare, A. Bergmane, A. Blinkena, L. Ceplītis, R. Grabis, M. Lepika, A. Miķelsone, T. Porīte, V. Staltmane). Šajā gramatikā krasi nošķirtas divas daļas: vārdkopu sintakse un teikuma un tā locekļu sintakse. Terminu «vārdkopu sintakse» un tā izpratni latviešu valodniecībā vienlaicīgi izvirza 1954. gadā O. Vilāns vidusskolas gramatikā un E. Soida kandidāta disertācijā. Līdztekus risināti arī teksta, valodas kultūras un stilistikas jautājumi un morfoloģijas daļā saglabāta t. s. locījumu mācība, kas būtībā dublē vārdkopu aprakstu.

Nelūkojoties uz to, ka pēckara periodā intensīvi tika ārdīta vairāku virzienu valodniecības informācijas kontaktu sistēma, latviešu sintaksisti centās iegūt informāciju par savas zinātnes nozares attīstību.

Tā A. Ozols, izmantojot slāvista A. Meļņičuka un arī citu valodnieku pieredzi, balstoties uz tautasdziesmu valodu, izstrādāja 1) kondominācijas teoriju, 2) vārdrindu sintaksi un aplūkoja tautoloģiju un konvariantus sintakses aspektā. Tas jau bija tradicionālās sintakses ierāmējumā visai netradicionāls sintakses jautājumu risinājums.

² Pogodins A. Krievu spriedums par Milenbaha un Endzelina gramatiku. — Mājas Viesis, 1908, 26. aug.

Vēl asāks pagrieziens latviešu valodas sintakses meklējumos aizsākās ar padomju un čehu simpoziju, kas notika 1967. gadā Maskavā, kur tika veikti priekšdarbi krievu akadēmiskās gramatikas izstrādei.

Čehu klasiskā strukturālisma skola atstāja lielu ietekmi lingvistiskās domas attīstībā sintaksē. Iz-mantojot arī citu zemju valodniecības pieredzi, N. Švedovas vadībā tika izveidots visai patstāvīgs modelis sintakses aprakstam.

Daudzos modeļa izveides procesos piedalījās arī daži latviešu sintaksisti (J. Rozenbergs, J. Kārklīņš, J. Valdmanis). Ar J. Kārklīņa pūliņiem šis modelis tika ieviests arī latviešu valodas sintakses pētījumos. Un šo N. Švedovas modeli izmanto ne tikai latviešu valodas, bet arī citu valodu sintakses pētījumos. Te tika pieminēti pūliņi, — jā, pretestība bija liela.

Tā, piemēram, N. Švedovai un viņas kolēģiem savu ideju atzīšanas nolūkos bija jācenšas sameklēt strukturālisma iedīgļus M. Lomonosova, F. Fortunatova un citu krievu valodnieku darbos, lai varētu «turpināt» krievu «strukturālistu tradīcijas».

Arī J. Kārklīņam un citiem radošiem valodniekiem savos pūliņos un meklējumos bija jāpārvar daudz šķēršļu, kurus mākslīgi izdomāja tie, kas paši nespēja nekā radīt un neļāva to darīt arī citiem, bet, savu godu glābdami, uzdevās par visu zinātājiem un gadu desmitiem par citu mācītājiem. Bija izstrādāti pat īpaši zinātnisko darbu iznīcināšanas paņēmieni, kuros sačupojušies pamācītāji plaši izmantoja balsošanas sistēmas. Tā, piemēram, J. Kārklīņam 60. g. sākumā viņa darbvietā tika iznīcināts lekciju konspekts sintaksē, bet 70. gados netika atzīts pētījums par infinitīva sin-

taktiskajām funkcijām, kas ir viens no viņa labākajiem darbiem, kā to jau toreiz atzina ZA Valodas un literatūras institūta kvalificētākie zinātnieki un citi godīgi valodnieki.

Tie ir tikai daži piemēri un tikai J. Kārkliņa sakarā, kas ne tik daudz rāda, ka jaunais dzimst grūtībās, kā to, ka var būt pat mafiozas struktūras, kas cenšas paralizēt jebkuru darbu.

Pārvarot dažādas grūtības, latviešu valodas sintakses zinātne attīstījās, un šajā darbā savu ieguldījumu deva arī J. Kārkliņš: sākumā kā tradicionālās sintakses pilnīgotājs, bet, sākot ar 70. gadiem, pievērsās arī strukturālām metodēm.

Krievu akadēmiskās gramatikas modeli J. Kārkliņš nepārņēma burtiski, bet radoši, izmantojot savu un arī citu valodnieku, īpaši G. Zolotovas, J. Vaņņikova, V. Koduhova u. c. pieredzi.

J. Kārkliņš izdala 4 sintakses apakšsistēmas. 1. Vārdu sintaksi, kas aplūko vārdkopas un to analogus (piekļāvumā). 2. Vienkārša teikuma struktūras shēmas un paradigmas; teikumu veido predikatīvā vienība, kam var pievienoties vārda formas, kas nav, pēc viņa domām, teikuma komponenti, bet teikuma komponenta komponenti, kā to arī atzīst, piem., G. Zolotova. 3. Salikta teikuma sintakse pētī šī teikuma struktūras shēmas un šo teikuma daļu sakara veidus (sakārtojumu, pakārtojumu). 4. Tiek izvirzīta arī teksta sintakse, kura komunikatīvās vienības ir, kā viņam šķita, vārdkopas, vienkāršs un salikts teikums, to struktūras pārveidojumi un izsacījumi (*Nu? Ē!*).

Līdz teksta sintakses parādību sistēmu izpratnei J. Kārkliņš nepaspēja nonākt, bet daudz paveica konteksta sintakses jautājumu risināšanā, īpaši kontekstuāli saistīto runas/teksta nogriežņu analizē, galvenokārt apcerot parcelāciju un redukciju.

Ļoti žēl, ka pētījumi aprāvās un neguva iecerēto izteiksmi grāmatas veidā. J. Kārkliņa iedibināto modeli turpina izstrādāt I. Freimane un daži citi sintaksisti.

Ap sešdesmito gadu beigām latviešu sintaktiskās domas attīstībā sāka veidoties arī vēl kāds cits modelis, kura izveides idejas bija jau vērojamas angļu, čehu, vācu un citu valodnieku darbos. Izkristalizējoties idejai vairāku valodu pētījumos, ir nonākts pie secinājuma, ka sintakses parādību adekvātu izziņu var sekmēt to struktūrālo, semantisko un funkcionālo īpašību kompleksa izpēte. Lai pārbaudītu šādu atziņu praksē, bija nepieciešami vairāki gadu desmiti. Konkrētos pētījumos tika pārbaudīti vairāki šā modeļa varianti, kas visuzskatāmāk parādās J. Rozenberga un J. Valdmaņa darbos. Viens no vispilnīgākiem un detalizētākiem šā modeļa variantiem ir realizēts L. Ceplīša, J. Rozenberga un J. Valdmaņa monogrāfijā «Latviešu valodas sintakse». Tajā ir kvalificētas valodas augstāka līmeņa divas galvenās parādību sistēmas: 1) teikuma parādības un 2) teksta parādības.

1. Teikuma parādības ir diferencētas vienkārša teikuma parādībās un salikta teikuma parādībās.

1) Vienkārša teikuma sakarā ir dots:

- a) teikuma struktūras, tās modeļu un paradigmu izklāsts,
- b) teikuma satura uzbūves apskats un
- c) vienkārša teikuma funkcionālais apraksts, kuram īstā vieta būtu teksta sintaksē;

2) formas, satura un daļēji funkciju izpēte ir dota arī par saliktā teikuma parādībām.

2. Pirmo reizi latviešu valodniecībā noteiktā sistēmā ir kvalificētas teksta parādības, kas uzlūkotas par valodniecības īpašu izziņas objektu un

aplūkotas sintakses apraksta otrajā daļā — teksta sintaksē.

Te patstāvīgākais un novatoriskākais ir teksta apakšsistēmu hierarhijas un šo sistēmu struktūras izpratne.

Ir kvalificētas 5 apakšsistēmas:

1) strukturālās, semantiskās un kompozicionālās teksta vienību apakšsistēmas;

2) teksta vienību sakara izteikšanas vispārīgo un speciālo līdzekļu apakšsistēma;

3) teksta vienību aktualizācijas līdzekļu apakšsistēma (elidācija, parcelācija, semantiskā implikācija u. c.);

4) teksta kategoriju apakšsistēma un to izteikšanas līdzekļu mikrosistēmas;

5) teksta/runas tipu apakšsistēma ar savām mikrosistēmām.

Paveiktais uzlūkojams par vienu no šī sintakses modeļa variantiem, kas prasīs daudz laika un pūļu tā pilnveidošanā.

Viens no zinātnes uzdevumiem ir izzināt, iedziļināties īstenībā. Šo procesu lielā mērā nosaka praktiskā lietderība. Tas tā ir arī valodniecībā un tās nozarē sintaksē.

Sajā sakarā jāpiemin valodas, arī sintakses, atziņu metodiskais un jo īpaši zinātniskais traktējums skolu mācību līdzekļos.

Mācību plāni un programmas ir īpašs jautājums, te runāsim tikai par mācību literatūru, kas bieži ir tiešā atkarā no iepriekš minētiem faktoriem.

Arī mācībgrāmatu izstrādes praksē, no sintakses viedokļa raugoties, var ieskicēt vairākus būtiskākus pagrieziena punktus.

Ir vērojams neatlaidīgs un rūpīgs darbs t. s. tradicionālās sintakses pilnīgošanā. Te atzīmēsim

tikai pašus būtiskākos sintaktiskās domas attīstības punktus. Pirmkārt jāmin K. Milenbahs, kas klasisko variantu latviešu valodā iedzīvināja tik pamatīgi, ka viņa paveiktais redzams vēl pat mūsdienų skolu gramatikās.

Ar detalizētāku jautājumu izklāstu un dziļāku ieskatu sintakses parādībās izceļas O. Vilāna izstrādātā mācību grāmata «Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei», 2. daļa, kas iznāca ar A. Jankevica palīdzību un viņa redakcijā 1954. gadā, ar norādi, ka grāmatu sastādījis autoru kolektīvs, jo autoru viņa politisko «grēku» dēļ nedrīkstēja minēt.

So gramatiku, tāpat kā tās 1. daļu, ko izstrādāja K. Gailums, skolēni latviešu valodas apguvē izmantoja veselu gadu desmitu un vairākus gadu desmitus to kā rokasgrāmatu izmantoja skolotāji, studenti un katrs, kuru interesēja latviešu valodas jautājumi. Šīs gramatikas nozīme īpaši pieauga, sākoties manipulācijām ar daudzsēriju mācību grāmatām, kur latviešu valodas parādības tika sadalītas daudzās grāmatās. Tādējādi nebija iespējams (un joprojām nav iespējams) gūt kopieskatu par latviešu valodu.

No šīm daudzsēriju eksperimentālām gramatikām sintakses sakarā īpaši jāatzīmē A. Blinķenas, Dz. Cīrules, K. Cīruļa, I. Freidenfelda, M. Mozes «Latviešu valoda 7.—9. klasei», kas iznāca 1974. gadā. Šeit sintakses apskatā ir sperts krietns solis uz priekšu salīdzinājumā ar O. Vilāna sintakses aprakstu. Taču grāmatā ieviestās jaunās atziņas (vārdu savienojumu sintaksē, teikuma locekļu izpratnē un arī citos jautājumos) radīja lielu neapmierinātību un neizpratni skolotājos. Tas saprotams, jo vajadzēja mācīt ne tikai skolēnus (kam vienalga, ko viņiem māca), bet mā-

cīties arī pašiem. Tiesa, grāmata skolēniem (kā redzams, arī skolotājiem) bija par gudru. Turpmākos izdevumos šis tas tika darīts, lai sintakses izklāstu vienkāršotu. Taču tas bija jauns pagrieziens sintakses jautājumu risināšanā mācību grāmatās.

Zināms pagrieziens, kurā manāmas strukturālas pieejas pazīmes, vērojams O. Pauliņa, J. Rozenberga, O. Vilāna «Latviešu valodas mācības pamatkursa» (1978) sintakses apskatā, kur dažādās sintakses parādības ir mēģināts iekļaut noteiktās sintakses parādību struktūrās, kur īpaša nozīme tiek ierādīta ne tikai formai, bet arī semantikai.

Šī grāmata radās lielas pretestības situācijā, un tās tapšanā daudz pūļu pielika «Zvaigznes» izdevniecības vadība, īpaši galvenā redaktore Vissocka, nolūkā, lai pēc vairākiem gadu desmitiem latviešiem būtu grāmata, kur latviešu valoda aprakstīta vienkopus.

Domājams, ka ne tik daudz parādību apraksta kompakts, precizējumi un novitāte (ar visiem tās trūkumiem), bet tieši tas, ka nu latviešu valoda bija vienā grāmatā, to padarīja populāru.

Pašās pēdējās skolu mācību grāmatās sintakses parādību vērtējumā īpašu izmaiņu nav, taču ir interesanti eksperimenti jautājumu metodiskajā traktējumā — ar tieksmi sintakses parādību izklāstu padarīt vienkāršāku, kas ir jauns un apsvaicams pavērsiens latviešu valodas mācībgrāmatu izstrādē.

No minētajām fragmentārām piezīmēm ir redzams, ka latviešu valodas sintakses izpēte ir saistīta ar sintaktiskās domas globālo attīstību, ka latviešu valodas sintakses izpēte veidojas vairāki virzieni, kas cits citu papildina ar savām

atziņām, bet konservatīvisma vai citu faktoru dēļ izpētes procesā cits citu traucē, un ka skolu praksē sintakses izpratne tiek arvien pilnīgota un metodiski slīpēta, taču eksperimentus nepārspilējot.

INGUNA TELEZENKO

VĀRDS VAI FORMA?

Refleksīvie darbības vārdi vienmēr ir interesējuši valodniekus ar savu īpašo vietu jebkuras valodas verbu sistēmā. Refleksīvie darbības vārdi formāli viegli identificējami — refleksivitātes rādītājs ir nenoteiksmes galotne *-ties*, taču formanta *-ties* nozīme un funkcijas visos gadījumos nav vienādas. Latviešu valodniecībā refleksīvos darbības vārdus vērtē dažādi — gan kā darbības vārda formu, gan kā vārddarināšanas rezultātā radušos jaunu vārdu. Vienā gadījumā *-ties* ir formveidotāja, otrā — vārddarinoša morfēma.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas autori uzskata, ka refleksivitāte ir gramatiska kategorija un refleksīvie verbi ir tiešo darbības vārdu vidējās kārtas forma tāpat kā darāmās un ciešamās kārtas formas.

Latviešu valodas teorijā refleksivitāte tradicionāli tiek saistīta ar verba kārtas nozīmi. Līdz mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas (turpmāk — MLLVG) iznākšanai 1959. gadā gan skolu, gan zinātniskajās gramatikās minētas 3 kārtas — darāmā, vidējā un ciešamā. Refleksīvie darbības vārdi tiek traktēti kā vidējās kārtas forma.

MLLVG arī minētas trīs darbības kārtas — darāmā, atgriezeniski vidējā jeb vidējā un cie-

šamā (I 554. lpp.), taču vidējā kārtā aplūkota refleksivitātes sakarā un atzīmēts, ka «mediālās formas aizstājuši refleksīvie verbi» (I 554. lpp.). Mūsdienās valodniecībā dominē uzskats, ka «darbības vārdiem ir divas kārtas — darāmā kārtā (aktīvs) un ciešamā kārtā (pasīvs)». (B. Ceplīte, L. Ceplītis. Latviešu valodas praktiskā gramatika. R., 1991, 71. lpp.) Refleksīvajiem darbības vārdiem ir darāmās kārtas nozīme un tikai retos gadījumos, kad tie apzīmē darbību bez subjekta aktivitātes, tiem ir ciešamās kārtas nozīme, piem., *putekļi sakrājas; apģērbs novalkājas; detaļas nolietojas* u. tml.

Valodniece R. Veidmane uzskata, ka formants *-ties* var būt gan formveidojošs, gan vārdarinošs: «Satura līmenī refleksīvajiem vārdiem var atbilst šādas nozīmes: 1. Verbu vidējās kārtas nozīme, kas izpaužas sistēmā: darāmā—vidējā—ciešamā kārtā. Te morfēma *-ies* ir gramatiskās nozīmes rādītāja un funkcionē kā formveidojoša morfēma.

2. Intransitīva nozīme, kas korelē ar kauzātīvo nozīmi un tāpat atrodas uz robežas starp gramatiskām un leksiski semantiskām kategorijām.

3. Dažādas leksiskās nozīmes niansas. Te morfēma *-ies* ir leksiskās nozīmes rādītāja un funkcionē kā vārdarinoša morfēma». (R. Veidmane. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā. — Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānini Endzelīnam. R., 1972, 440. lpp.)

Tāpat tādos vārdos kā *mazgāt* — *mazgāties*, *ģērbt* — *ģērbties* formants *-ties* darbojas kā formas veidotājs, bet tādos vārdos kā *dot* — *doties*, *laist* — *laisties* tas ir vārddarinātājs.

Viedokli, kuram piekrīt lielākā daļa latviešu valodnieku, bet kas nav pausts konkrētos refleksi-

vitātei veltītos pētījumos, savās lekcijās pauda E. Soida — ar formantu *-ties* darina jaunus darbības vārdus, kas paši spēj veidot patstāvīgu formu paradigmu neatkarīgi no tiešajiem darbības vārdiem. Tātad darbības vārdiem ir tikai darāmā un ciešamā kārtā (aktīva un pasīva opozīcija) un formas ar *-ties* ir jaunas leksiskas vienības, kas radušās, darinot verbu ar galotni *-ties*. Piem., *dzīvot — dzīvoties, laist — laisties* u. tml.

Tādējādi refleksīvā formanta pievienošana tiešajiem darbības vārdiem maina to leksiskās nozīmes, t. i., notiek semantiskā derivācija: *izglītot (ko) — izglītoties*. Refleksīvā formanta pievienošana ietekmē arī verba sintaktiskās īpašības — pārejamību (transitivitāti) un nepārejamību (intransitivitāti), t. i., spēju pievienot objektu akuzatīvā. Ā. Ozola pētījumā «Darbības vārda pārejamība mūsdienu latviešu literārajā valodā» (1983) konstatē: «Latviešu valodā pārejošā konstrukcija raksturīga tikai neatgriezeniskajiem darbības vārdiem, piem., *glāstīt suni*. No atgriezeniskajiem darbības vārdiem tikai daži var veidot pārejošas konstrukcijas, piem., *atcerēties bērnību, apzināties atbildību, skatīties izrādi*». (7.—8. lpp.)

Lielāko daļu refleksīvo darbības vārdu darina no tiešajiem darbības vārdiem, nenoteiksmes celmam pievienojot *-ties*, piem., *skrie-t — skrie-ties, lik-t — lik-ties, bār-t — bār-ties*. Līdz ar to mainās darbības vārdu sintaktiskās īpašības — parasti tie zaudē spēju piesaistīt objektu akuzatīvā, tātad zaudē pārejamību. Taču ir arī tādi tiešie darbības vārdi, no kuriem atgriezeniskos neveido, piem., *bēgt, kliegt, dejot, draudēt, būt, braukt* u. c. Daļai no tiem refleksivitātes rādītāju var pievienot tikai kopā ar priedekli, piem., *kliegt — iekliegties, raudāt — ieraudāties* u. c.

Sastopami arī tādi refleksīvie darbības vārdi, kuriem nav atbilstošo tiešo darbības vārdu, piem., *ciemoties, darboties, būtis, badoties*. Visplašākais un pilnīgākais refleksīvo verbu nozīmju apraksts atrodams MLLVG. Lai gan tur ir runāts par darbības vārdu vidējās kārtas formu nozīmi, faktiski tiek raksturotas tās jaunās leksiskās nozīmes, ko darbības vārdam piešķir formants *-ties*: «Refleksīvie verbi kārtas nozīmju ziņā ir daudz bagātāki nekā attiecīgie nerefleksīvie, tāpēc vidējās kārtas formālā nozīme iekļauj sevī virkni atsevišķu citu no citas vairāk vai mazāk atšķirīgu refleksīvo formu nozīmju.» (MLLVG I 556. lpp.)

Pie tam gramatikas autori norāda, ka «refleksīvo formu daudznozīmīgums pārsniedz šai gramatikā dotā apskata robežas. Verba kārtas jautājums šai gramatikā nav pilnīgi atrisināts.» (MLLVG II 564. lpp.)

Mūsdienās par refleksīvajiem darbības vārdiem galvenokārt tiek runāts valodas kultūras aspektā, vērstoties pret nepareizu refleksīvo verbu lietošanu.

Šo tradīciju aizsāk J. Endzelīns darbā «Dažādas valodas kļūdas», norādīdams, ka tādi teikumi kā «*grāmata viegli lasās, tur redzas kalns*» darināti pēc krievu valodas paraugiem, jo īstajā latviešu valodā refleksīvās formas ar pasīvu nozīmi nav parastas. Tai vietā saka: *grāmata viegli lasāma, tur redzams kalns*. (Darbu izlase. III₂)

Tāpat refleksīvajiem darbības vārdiem latviešu valodā nav raksturīga tīri pasīva nozīme un šāds lietojums latviešu valodai ir svešs un nepieņemams.

Par nepareizu refleksīvo darbības vārdu lietošanu pasīvā nozīmē runāts arī J. Endzelīna un K. Mīlenbaha «Latviešu gramatikā» (R., 1907),

MLLVG (I 561. lpp.); par to raksta A. Blin-
kena («Nepareizs verba refleksīvās formas lieto-
jums.» — Latviešu valodas kultūras jautājumi,
1966), B. Ceplīte («Verbu lietojuma kļūdas mūs-
dienu periodikā.» — Latviešu valodas kultūras
jautājumi, 1970.) un R. Grabis («Kas mani sa-
trauc mūsu valodas lietojumā.» — Cīņa, 1981. g.
11. aug.; «Kā rūk valodas izjūta.» — Padomju
Jaunatne, 1986. g. 3. sept.).

Refleksivitātes jautājums nav pilnīgi atrisināts
vēl joprojām. Būtu vajadzīgi pētījumi, kuros tiktu
pilnībā aplūkots refleksīvo verbu leksiski grama-
tiskais raksturojums, salīdzinot ar nerefleksīva-
jiem vārdiem. Bez tam vēl joprojām ir neprecīza
un neskaidra terminoloģija — tiek runāts gan par
refleksīvajiem jeb atgriezeniskajiem darbības vār-
diem, gan par refleksīvajām jeb atgriezeniskajām
formām. Formants *-ties* tiek saukts gan par form-
veidotāju, gan vārddarinātāju, bet bieži vispār
izvairās to kaut kā kvalificēt, saucot par galotni
jeb afiksu vai elementu bez īpašas norādes uz tā
funkcijām. Vienota terminoloģija sekmēs arī pa-
šas valodas parādības izpratni.

JANIS KUSKIS

PAR DAŽU SKAŅU UN SKAŅU SAVIENOJUMU IZRUNU

Runājot par skaņu izrunu, visbiežāk uzmanība tiek pievērsta šaurajam un platajam *e*, *ē*, īsajiem un garajiem patskaņiem, divskanīm *uo*. Retāk uzmanību veltī citiem gadījumiem, bet to ir ne mazums, turklāt pareizā runā un runātā pareizā uztverē arī tie ir visai aktuāli. Skolās, mācot bērniem valodas, uzmanība ir pievērsta citu valodu skaņu pareizai izrunai — krievu, angļu, vācu un citu. Par latviešu valodas skaņu izrunu skolēni mācās daudz mazāk. Diemžēl visai izplatīts ir arī maldīgs uzskats, ka dažādās valodās skaņu izruna esot vienāda vai gandrīz vienāda. Jaunajai paaudzei skolā iemāca runāt diezgan pareizi, piemēram, krievu un angļu valodas skaņas; audzēkņi, kas maz ko dzirdējuši par latviešu valodas skaņu izrunu, sāk runāt latviski tādas pašas skaņas, kādas iemācījušies svešajās valodās. Pēdējos gadu desmitos nevienlīdzīgas divvalodības apstākļi gandrīz visur arī ārpus skolas ir veicinājuši krieviskotas izrunas ieviešanos. Vērojot latviešu valodas skaņu un skaņu savienojumu izrunu pēdējos gados, konstatējams fakts, ka dažādu noviržu ir sardies visai daudz, un ir laiks par tām runāt.

Joprojām dažādās novirzes ir arī izlokšņu ietekmē. Ir arī individuālas īpatnības dažu skaņu

izrunā. Nereti vērojams, ka runā burtiski pēc rakstītā, neņemot vērā skaņu pozicionālās pārmaiņas.

Vispirms par patskaņiem.

Ir ne mazums gadījumu, kad runātāji lieto nepareizu šauro vai plato *e*, *ē* nevis tāpēc, ka nezinātu šo skaņu lietošanas nosacījumus, bet gan tāpēc, ka pati šo skaņu izruna viņiem nav literāri pareiza: šaurais *e*, *ē* tiek runāts platāk (ar zemāku mēles pacēlumu) nekā vajadzētu; un platais *e*, *ē* savukārt tiek runāts šaurāk (ar augstāku mēles pacēlumu). Sekas ir tādas, ka klausītājs uztver citu skaņu, nekā domājis runātājs — platās skaņas šauro vietā un šaurās plato vietā. Šādos gadījumos nekas nebūs līdzēts, ja uzmanību pievērsīs tikai šaurā un platā *e*, *ē* lietošanas nosacījumiem. Jāmācās vispirms pareizi izrunāt pašas šīs skaņas.

Tas pats sakāms par patskaņiem *u* un *o* (arī garajiem). Ļoti bieži dzirdams, ka *u* vietā ir *o*, jo mēles pacēlums nav pietiekami augsts: runātājs domā, ka saka *u*, bet klausītājs dzird *o*. Šāda kļūme ir pat vairākiem radio un televīzijas diktoriem, aktieriem teātros un operā, nemaz nerunājot par parastajiem runātājiem. Pa radio skandziesma: «Komeliņi, komeliņi, to man kaunu padarīji». Literārā raidījumā klausāmies, ka J. Osmanim esot poēma «Čoksti un vējš»; ziņās dzirdam, ka «ozņēmumi sašaurinājuši ražošanu». Klausītājs varbūt pasmaida par šādu izrunu, tomēr saprot, ka šajos teikumos vajadzēja teikt *kumeliņi, tu, čuksti, uzņēmumi*. Ļaunāk ir, ja arī svešos vārdos *u* vietā tiek runāta *o* skaņa. Tad var rasties arī pārpratumi. Ja dzirdam «Bošs, Golds, Soks, Torīna», ne katram nāks prātā, ka pareizi ir *Bušs, Gulds, Suks, Turīna*.

Savukārt *o* skaņas vietā nereti dzirdama

a skaņa. Šī kļūda var rasties nepareiza (zemāka) mēles pacēluma dēļ, kā arī krievu valodas izrunas ietekmē (kur neuzsvērtās zilbēs *o* skaņas izruna tuvinās *a* skaņas izrunai). Varbūt dažkārt pašas krievu valodas vārdos šāda izruna var būt arī pieļaujama (sevišķi teātros), piemēram, *Bariss Gadunovs*. Bet ja šāda krieviska izruna dzirdama citu valodu vārdos, liekas, tas nav attaisnojams; nebūtu jārunā «Maņuško, Šapēns, Vanders», bet gan *Moņuško, Šopēns, Vonders*.

Nereti patskaņa *i* vietā dzirdams ļoti ciets, krievu valodas patskanim *и* līdzīgs patskanis (ko latviešu fonētiskajā transkripcijā apzīmē ar *y*). Šāda parādība vērojama īpaši vārdos, kur patskanis *i* atrodas blakus līdzskanī *л* (kurš pats savukārt arī tiek runāts pārāk cieti); «cylvēks, lykt, pylns, vylks», bet vajadzētu teikt šajos vārdos *i*. Senāk šāda izruna radās izlokšņu ietekmē. Tagad tā gadās runātājiem visā Latvijā. Nekādi pārpratumi tās dēļ gan nerodas, tomēr šādas krieviskas skaņas parādīšanās minētajos un tiem līdzīgos vārdos nav vēlama. (Varētu būt šāds *y* krievu īpašvārdos, kur tas ir oriģinālvalodā: *Громьико, Сызрань*, bet tajos diemžēl šo skaņu latviešu valodā parasti nedzird.)

Par divskaņiem.

Divskaņus parasti izrunā pareizi. Tikai daļa runātāju *au* vietā saka *ou* kā lībiskajā dialektā. Bet šo kļūdu var pārvarēt.

Daudz izplatītāka kļūda ir divskaņa *uo* aizstāšana ar patskani *o* Latvijas vietvārdos un personvārdos. Jārunā ar *uo*, bet bieži gadās dzirdēt *o*, piemēram, šādos vietu nosaukumos: *Agluona, Aluoja, Aruona* (ar īsu *a* pirmajā zilbē), *Balduone, Bruocēni, Cuode, Duole, Ēduole, Gruostuona* (divskanis *uo* abās zilbēs), *Kuosa,*

Lazduona, Ļauduona, Maduona, Uokte, Uotaņķi, Platuone, Puope, Ruoja, Ruozula, Tuosmare (ar īsu *a*). Protams, ar divskani jārunā arī šo vietu iedzīvotāju nosaukumi (turklāt Latvijas austrumu pusē parasti ar izskaņu *-ieši*, bet rietumu pusē — ar *-nieki*), piemēram, *agluonieši, gruostuonieši, uktenieki, ruojenieki* (nevis «rojieši», kā nereti gadās dzirdēt).

Divskanis *uo* ir arī tādu latviešu kultūras darbinieku uzvārdos kā *Āruonu Matīss, Krišjānis Baruons, Anna Bruodele, Duoku Atis, Jānis Gruots, Atis Kruonvalds, Edgars Tuons* un citos.

Tā kā krievu valodā nav tādu divskaņu kā latviešu valodā, arī divskaņa *uo*, saprotams, ka krievi visus minētos Latvijas vietvārdus un arī latviešu uzvārdus runā ar patskani *o*. Latviski runājot, šāda krieviska izruna ar patskani nav attaisnojama, jāpatur divskanis *uo*.

Par līdzskaņiem.

Nebūtu slikti, ja latvieši zinātu, kur jārunā mīkstais *ŗ*. Tas veicinātu arī pareizu šaurā *e, ē* lietošanu. Mīkstais *ŗ* būtu jārunā arī krievu īpašvārdos, kuros tas ir. Liekas, ka runāt mīksto *ŗ* latviešiem nebūtu nekādu grūtību. Krieviski runājot, šī skaņa taču nesagādā grūtības, un tāpat tas ir latviski. Tikai mīkstā *ŗ* skaņa latviešu valodā ir tikusi tīši nīdēta. Nebūtu slikti, ja latvieši prastu runāt arī *h* skaņu un abus *ch* variantus, kā tas ir vācu valodā. Vācu valodas nozīme turpmāk palielināsies, un līdz ar to vairāk iepazīsim arī šīs skaņas.

Bet latviešu valodā sākusi ieviesties nepareiza vairāku līdzskaņu izruna.

Vispirms tas sakāms par līdzskani *l*, ko daudzi sākuši runāt pārāk cieti (kā krievu un angļu valodā). Latviešu *l* skaņa ir alveolāra, t. i., runā-

jama ar mēles galu pie priekšzobu smaganām, nevis pie zobiem. Šāds pārāk ciets *l* nereti dzirdams blakus patskaņa *i* vietā lietotajam cietajam *y* jau minētajos vārdos *cilvēks, likt, pilns, vilks*, kā arī citos, piemēram, *klaigāt, kluss, labs, loks, valoda, zelts* un daudzos citos. Nelatvisku pārāk cietu *l* lieto arī diktori, teātru un operas aktieri. Un pat mazi bērni, dziedādami Jāņu dziesmas, vārdā *līgo* dzied pārlieku cietu *l* un *ī*. Pareizai *l* skaņas izrunai pievēršama nopietna uzmanība.

Krievu valodas ietekmē daudzi latviešu valodā sākuši *k* un *g* priekšā aizstāt *Ņ* skaņu ar dentālo *n* ne tikai krievu īpašvārdos, bet arī citos vārdos un pat internacionālismos. Nav šaubu, ka velārā *Ņ* skaņa *k* un *g* priekšā ir visnotaļ saglabājama: *Bubenkovs, konkrēts, ķengurs, panks* utt.

Krievu valodas ietekmē pēdējos gadu desmitos parādījusies nelatviska skaņu *č, dž, š* un *ž* izruna — ar lūpu apaļojumu. Dažkārt burtiski pārņemot pareizrunas norādījumus no krievu valodas un aizmirstot, ka krievu un latviešu valodā skaņas atšķiras, ir pat dzirdami ieteikumi apaļot lūpas, runājot minētās skaņas latviešu valodā. Pareizā latviešu izrunā *č, dž, š* un *ž* jārunā bez lūpu apaļojuma.

Par dažiem skaņu savienojumiem.

Visai bieži izlokšņu ietekmē, īpaši vārda beigās *-ns* vietā parādās *-nc* un *-ņš* vietā *-ņč*. Diemžēl šāda kļūda dzirdama arī diktoru un aktieru valodā. Protams, ka *-ns* un *-ņš* visur jā saglabā: *bērns, kalns, pans, piens, uguns, viens* (nevis «bērnc, kalnc» utt.), kā arī *bērziņš, kalniņš, viņš* (nevis «bērziņč, kalniņč» utt.). Ja skaņu savienojums *ns* tiek pārvērsts par *nc* vārda vidū mazāk pazīstamos vārdos, var rasties pat pārpratumi,

tāpēc jārunā pareizi ar *ns* tādi vārdi kā *Danskis, Minska, Pinska* (nevis «Danckis, Mincka, Pincka» utt.).

Bet pareizā latviešu izrunā *c* skaņa rodas no *ts* un *ds*, ja abas skaņas ir vienā zilbē: *kāds, sods, cits, pats* un līdzīgus vārdus pareizi runājam ar *c*: *kāc, soc, cic, pac*. Tāpat *c* skaņa no *ts* rodas arī vārda sākumā, ja vien izrunā abas skaņas ir vienā zilbē: *atslēga, atspole, atstumt* un citus līdzīgus vārdus runājam *aclēga, acpole, actumt*. Bet *ts* paliek, ja katrs līdzskanis ir savā zilbē: *atsākt, atsist*.

Latviešu valodā rakstījumā blakus var būt balsīgs un nebalsīgs līdzskanis. Izrunā balsīgie līdzskaņi (izņemot *j* un *v*) visu nebalsīgo priekšā kļūst nebalsīgi. Un savukārt visi nebalsīgie troksneņi balsīgo priekšā (izņemot *j* un *v*) kļūst balsīgi. Nav jāpārcenšas izrunā saglabāt balsīgumu vai nebalsīgumu minētajos gadījumos.

Blakus līdzskaņiem *č, dž, š* un *ž* līdzskaņi *s* un *z* pareizā izrunā pārvēršas par *š* un *ž*, piemēram: *Bušš, svešš, izžūst*. Vienlaikus balsīgais līdzskanis nebalsīgā priekšā zaudē balsīgumu: vārdi *dažs, dodžs, mežs* runājami kā *dašš, dočš, mešš*. Visos minētajos gadījumos diemžēl nereti pēdējos gados gadās dzirdēt runā saglabātu *s* vai *z*, kas nav pareizi. Šī skaņu izruna jāievēro arī tādos vārdos kā *Džordžs, Marčs, Račs* un citos; tāpat jārunā *Džorčš, Marčš, Račš*.

Atrazdamies aiz patskaņa vai divskaņa tai pašā zilbē, līdzskanis *j* pilnīgi vai daļēji pārvēršas par *i*, bet *v* par *u*. Tātad tādos vārdos kā *klajs, maijs, vējš, gous, tēvs, zivs* nav jācenšas izrunā saglabāt šos *j* un *v*.

VALENTINA SKUJIŅA

JAUTĀJUMĀ PAR NACIONĀLO UN INTERNACIONĀLO TERMINOLOĢIJU VALODĀ

Nav valodas, kas funkcionētu pilnīgā izolējumā no citām valodām. Gan lielo, gan mazo tautu valodas saskaras un viena otru ietekmē. Viens no saskares rezultātiem ir aizguvumi. Terminoloģijā īpaša vieta ir internacionālajiem aizguvumiem.

Internacionālismu nozīme starptautiskajā saziņā uzsvēta jau vairākkārt. Par internacionālismu lomu mazo tautu valodās šī gadsimta 20.—30. gados rakstīja latviešu izcelsmes terminologs un interlingvists E. Drēziņš (plašāk pazīstams ar uzvārdu Drezens). E. Drēziņš atzina vienotas starptautiskas valodas priekšrocības un uzsvēra internacionālismu īpašo lomu šādā valodā. Attieksmē pret latviešu valodu koriģējams ir E. Drēziņa uzskats, ka tautas, nostādāmās uz valstiski patstāvīga attīstības ceļa, nenovēršami aizgūst jaunus vārdus no iepriekš valdošās nacionālās valodas un ievieš jaunus internacionālistiskus. Latviešu literārajā valodā un zinātniskajā terminoloģijā attieksmē pret aizguvumiem dominē šāds princips: aizgūt galvenokārt internacionālistiskus, sevišķi tādus, kas veidoti uz latīņu un grieķu valodas vārdu bāzes, turpretī nacionālo terminu aizgūšanā no konkrētas nacionālās valodas ievērot stingrākus kritērijus. Šis princips ir ļāvis latviešu

terminoloģijai lielā mērā atbrīvoties no daudziem ģermānismiem, kas spontāni bija ienākuši senāka laika valodas lietojumā, kā arī pasargāja no rusismu invāzijas vēlākos gados.

Ciešais kontakts ar citām valodām ir pastāvīga latviešu valodas un terminoloģijas attīstības īpatnība. Iepriekšējos gadsimtos ciešs kontakts bija ar vācu valodu, pēdējās desmitgadēs — ar krievu valodu. Patlaban tuvākā kontakta valodas pozīcijas uzstājīgi iekaro angļu valoda.

Tomēr, neraugoties uz to, latviešu valodai ir savas savdabīgas nacionālas valodas sistēmas tradīcijas, kas izpētītas un nostiprinātas erudīto latviešu valodnieku, pirmām kārtām J. Endzelīna, pētījumos. Pozitīva loma ir stabilajai, J. Endzelīna laikā izstrādātajai un vēlāk pilnveidotajai latviešu valodas normu sistēmai, kas pamatojas uz latviešu fonētikas, gramatikas un semantikas īpatnībām.

Latviešu terminoloģijas attīstības bāze ir latviešu valodas leksika un jauni vārddarinājumi pēc valodā esošajiem modeļiem. Daļa no tiem aprakstīti terminoloģiskajos pētījumos.

Vienmēr aktuāls ir bijis jautājums par nacionālo un internacionālo elementu attieksmēm terminoloģijā. Par to ir notikuši strīdi, diskusijas, īpaši par konkrētu aizguvumu iederību latviešu valodā. Šie procesi ir nostiprinājuši noteiktu pamattieksmi pret aizguvumiem un arī pret dažādām aizguvumu grupām.

Kā liecina Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijā apstiprinātais terminu materiāls, 32% tehnisko zinātņu terminu ir aizguvumi, turklāt galvenokārt internacionālismi. Analizējot Svešvārdu vārdnīcā (R., 1978) ievietoto aizguvumu cilmi, var pārliecināties, ka 80% no visiem

tā saucamajiem svešvārdiem ir latīņu un grieķu cilmes internacionālismi. Un tikai 20% ir aizguvumi no mūsdienu nacionālajām valodām: 8,74% — no franču, 3,12% — no angļu (anglismi latviešu valodā straujāk ienāk patlaban, paplašinoties starptautiskajiem kontaktiem), 2,42% — no vācu. Tālākās vietās ir aizguvumi no itāļu, spāņu, arābu valodām, bet septīto un astoto vietu daļa aizguvumi no krievu un holandiešu valodas — no katras pa 0,4% aizguvumu. Turklāt no aizguvumiem, kas ņemti no konkrētām mūsdienu nacionālajām valodām, liela daļa ir tādi, kas šajās valodās darināti, izmantojot latīņu un grieķu cilmes elementus, piemēram, no franču valodas aizgūti *dekāde*, *egoisms*, *nacionālists*, no angļu valodas — *aktuārs*, *eskalācija*, no vācu valodas — *dirigents*, *jurists*, *prioritāte*, no krievu valodas — *lekāls*, *tehnīcisms*.

Aizguvumu procentuālais raksturojums acīmredzami liecina par latviešu valodas un jo īpaši zinātniskās terminoloģijas stabilo tradīciju balstīties uz latviešu valodas leksiku, tāpēc 70. gados latviešu terminologi kategoriski noraidīja tai laikā ievērojamāko Maskavas zinātnieku mēģinājumu uzspiest latviešu valodai (tāpat kā citām Padomju Savienības tautu valodām) jaunu terminu veidošanu uz krievu valodas terminu bāzes, pieļaujot latvisku tikai gramatisko noformējumu. Un nav pieņemama arī pārmērīgā orientācija uz angļu terminiem, kā to patlaban atzīst dažu nozaru latviešu zinātnieki tepat Latvijā. Aplama ir doma, ka jaunā zinātnes nozarē, kur pamatpētījumi notiek ārpus Latvijas, terminoloģija katrā ziņā būtu jāaizgūst no attiecīgās valodas. Piemēram, ģenētikā daudz terminu ir aizgūts no angļu valodas, motivējot šādu rīcību ar angļu zinātnes

prioritāti šajā nozarē. Taču ģenētikai saknes rodamas arī Latvijas zinātnē, konkrēti — lauksaimniecībā, kur būtu meklējams arī latviešu valodas ģenētikas terminoloģijas pamats. Salīdzināsim analogisku jēdzienu nosaukumus, kas darināti uz angļu (ģenētikā) un uz latviešu (lauksaimniecībā) valodas bāzes: *autbridings* un *svešpārošana*, *inbridings* un *tuvpārošana*, *krosbridings* un *krustpārošana*. Mūsdienā Latvijā strauji attīstās latviešu terminoloģija celtniecībā, militārzinātnēs, ugunsdzēsībā, dzelzceļniecībā u. c. Un attieksmē pret aizguvumiem jebkurā nozarē no valodas kultūras viedokļa spēkā ir princips, ka pārblīvētība ar citvalodu vārdiem liecina par terminoloģijas neizstrādātību.

Tagad ir strauju pārvērtību laikmets. Viena no vājākām vietām ir ekonomika. Jēdzienu neizpratne bieži vien izpaužas kā terminu neizstrādātība. Nekompetence tiek maskēta ar terminu aizgūšanu, latvisko vārdu nomaiņu ar angļismiem: *bārters* (*bārterdarījums*), *brokers*, *čarters* (*čarterreiss*), *holdings* (*holdingkompānija*), *līzings*, *mārketing* (varbūt būs arī «mārkets» *tirgus vietā?*), *menedžeris* un *menedžments*, *ofiss*, *voučers* utt. Bet latviskie (vai agrākie aizguvumi) *maiņas darījums*, *starpnieks* (vai *mākleris*), *kravas līgums* (*līgumreiss*), *kontrolakciju turēšana*, *noma*, *vadītājs* (vai varbūt *komercedirektors?*), *birojs*, *kanceleja*, *kantoris* u. tml. netiek atzīti par piemērotiem. Netiek lietā likti arī ieteiktie jaundarinājumi: «mārketing» — *tirgzinība* (ja tas ir mācību priekšmets vai pētniecības nozare) vai *tirgvedība* (ja tā ir tirgus organizēšana, tirgus saimniecība), «menedžments» — *vadībinība*, «voučers» — *privatizācijas čeks*. Iespējami, protams, arī citi varianti. Galvenais — pirms darinām vai aizgūstam

terminu, ir jāpārzina jēdziens. Diemžēl mūsu praksē tas nereti notiek otrādi: vispirms steidzīgi tiek aizgūts termins, kaut gan par jēdziena nozīmi ir tikai nojauta. Piemēram, bieži dzirdamais *līzings* speciālistu izpratnē ir 'noma starpvalstu darījumos', bet jaunais zemnieks televīzijas raidījumā «Savai zemītei» (7.11.92.) to saista ar izpirkuma jēdzienu tepat Latvijā (angļu valodā vārdam *leasing* saistījuma ar starpvalstu darījumiem nav).

Termina saistījums ar noteiktu (precīzu) jēdzienu ir ļoti būtiska termina pazīme. Aizgūtais termins bez skaidrības tā jēdzieniskajā izpratnē radīs pārpratumus, kas ir bremsētājfaktors nozares attīstībā. Jāsāk ar jēdziena noskaidrošanu, nevis ar termina aizgūšanu. Latviešu valodas terminoloģija aptver daudzas nozares. Un, kaut arī tālākā latviešu terminoloģijas izstrāde prasa vēl ne mazums pūļu, tomēr tā ir valodas ziņā patstāvīga, savdabīga nacionālas valodas terminu sistēma ar noteiktu samēru starp nacionāliem un internacionāliem elementiem. Kaut arī angļu valoda mūsdienās ir visvairāk izplatītā starptautiskā valoda, tomēr arī angļu valoda ir nacionāla valodas sistēma (ar savām izrunas un rakstības īpatnībām, ar atšķirībām semantikā u. c.; salīdzināsim kaut vai angļu vārda *business* un latviešu valodas aizguvuma *bizness* nozīmi). Un anglismu nekritiska pārņemšana latviešu valodā atzīstama par latviešu valodas piesārņošanu. Anglismu aizgūšanai vispirms jābūt jēdzieniski motivētai.

Latviešu valodas terminoloģija nedrīkst kļūt par piedēkli citas valodas terminoloģijai.

KĀ NONĀKT PIE PALIEKOŠAS LATVIEŠU TEHNISKĀS TERMINOLOĢIJAS?

Brīvvalsts laikā, līdz otrajam pasaules karam, tehniskajās zinātnēs Latvijā bija jau nostiprinājusies sava terminoloģija, kuru šī darba ietvaros sauksim par tehnisko terminoloģiju.

Lietot lielu daudzumu terminu, kas apzīmē dažādus objektus un jēdzienus tehnikā, bija nepieciešams arī pēc kara, kad latvieši, ieskaitot inteliģenci tehnikas jomā, izrādījās izkaisīti visā pasaulē un nonākuši dažādu valstu spēcīgā ietekmē. Šī ietekme turklāt bija ilgstoša (līdz mūsu dienām pagājuši turpat vai 50 gadi) un sakari starp latviešiem dažādās zemēs, izņemot dažus pēdējos gadus, bija visai vāji. Tāpēc šajā laikposmā latvieši dažādās zemēs sāka lietot atšķirīgu terminoloģiju, arī tehniskajās zinātnēs.

Tiem, kas lolo ilūziju, ka «vienīgā un īstā» latviešu terminoloģija ir tā, kuru lietoja pirms 50 un vairāk gadiem, gribu atgādināt, ka dzīvā valoda nav sastingušu dogmu krājums, tā mainās un attīstās kā jebkurš dzīvs organisms, tāpēc mēģinājumi atgriezties pie pagātnes, noraidot dabiskās izmaiņas attīstības gaitā, var novest tikai pie atpalicības. Termins, tāpat kā cilvēks vai kāds tehnikas objekts, teiksim, automobilis, dzīvo savu mūžu: piedzimst, darbojas, noveco un mirst. Tikai šī mūža garums var būt ļoti dažāds — no dažiem gadu desmitiem līdz daudziem gadsimtiem. Šis tēzes apstiprinājumam, šķiet, pietiks ar dažiem piemēriem.

Apmēram pirms 110 gadiem «Mājas Viesī» varēja lasīt šādu informāciju: «Muzikas rīki, kā ..

armonikas un kocertinas, .. un aridzan tādas ar žēlīgu balsi un monokordas ar vienu stīgu, gēldīgi priekš garīgu dziesmu dziedāšanas, .. jaktes un pastaragi, tā aridzan vēl bogeni priekš basēm, pusbasēm un vijolēm, bogenu sari, .. zīda kvintes un visas citadas lietas priekš muzikas lietošanas un darbiem tiek pilnā krājumā turetas un par mērenu cenu jeb maksu pārdotas tai vientiesīgā visu vecakā un gruntīgā J. Redlich Englišu magazīnē.»¹

Pirms nepilniem 100 gadiem par automobiļiem rakstīja: «.. vislabākie panākumi līdz šim ir ratiem ar naftas motoru. .. Stampas cilindros tiek stumditas no kāda sprāgstoša maisījuma, kuru dabū, kad gaisu sajauc ar naftu».² Lai lasītājs man piedod, ka izteiksmi esmu mazliet modernizējis. Taču laikam gan ne katrs latvietis, arī no tiem, kas uzskata sevi par latviešu valodas zinātāju, uzreiz uztvers un sapratīs šos tekstus.

Bet Forda rezerves daļu katalogā³, kas izdots tikai pirms 66 gadiem, atrodam gan «ventiļa stumdekli», kuru šodien saucam par *vārsta bīdītāju*, gan «štiftu skrūvi priekš kartera» (*kartera tapskrūvi*), gan «gāzradi» jeb «iztvaikotāju» (*karburatoru*), gan «kulaciņu veltni» (*sadales vārpstu*), gan «izpūšamu cauruli» (*izplūdes kolektoru*), gan «zarnu lāpamos rīkus» (*kameru remonta piederumus*). Pat pirms nepilniem 50 gadiem Rīgā izdotā grāmatā⁴ motora cilindri saukti par stobriem, eļļas izlaišanas iegrieznis — par eļļas nolaišanas puļķi, zobvainags — par zobu

¹ «Mājas Viesis», 1881. g. 24. janv.

² «Baltijas Vēstnesis», 1896. g., Nr. 199.

³ Ford Rezerves daļu Katalogs, 1926.

⁴ Lauksaimniecības traktors STZ-NATI 1 TA. R., 1946.

kroni, izplūdes vārsta ligzda — par sēžas grezenu dūmgāzu izpūšanas vārstam utt.

Tādēļ nav arī jābrīnās, ka Latvijā un ārzemēs iznākušajās terminu vārdnīcās ir visai būtiskas atšķirības terminos, kas mūsu dienās apzīmē vienus un tos pašus jēdzienus. Sastatīsim, piemēram, tikai divu vārdnīcu^{5,6} dažus terminus.

Kanādas izdevumā:	Latvijas izdevumā:
<i>lietderības grads</i>	<i>lietderības koeficients</i>
<i>celsme</i>	<i>celtspēja</i>
<i>kravspēja</i>	<i>kravnesība</i>
<i>preču</i>	<i>kravas (automobilis)</i>
<i>iešļirce</i>	<i>iesmidzinājums</i>
<i>šļāces liešana</i>	<i>spiedienliešana</i>
<i>aprīce</i>	<i>aprīkojums</i>
<i>riteņkāpuru (rati)</i>	<i>puskāpurķēžu (vagon)</i>
<i>pneimatiskais pumpis</i>	<i>pneimosūknis</i>
<i>signālu zibsntājs,</i>	<i>bākuguns</i>
<i>signālu mirdzinātājs</i>	

Negribu uzņemties soģa lomu un spriest par to, kurš termins ir pareizāks vai labāks, bet tikai pievērst uzmanību faktam, ka, lietojot tehnisko terminoloģiju, latvieši reizēm runā dažādās valodās, pat runājot latviski. Visticamāk, ka labākos variantus atradīsim vienā gadījumā — vienā, citā gadījumā — otrā vārdnīcā.

Tātad konstatējams, ka pat 50 gadu laikā latviešu tehniskā terminoloģija ir stipri izmainījusies un šīs izmaiņas ir pakļautas to valodu ietek-

⁵ Latviešu Techniskās Terminoloģijas Vārdnīca. 4. sēj. Montreal, 1983.

⁶ Krievu-latviešu politehniskā vārdnīca. R.: «Liesma», 1977.

mei, kas terminoloģijas lietotājiem ir bijušas vistuvāk.

Tagad apstākļi ir mainījušies gan tai ziņā, ka Latvijas latvieši aktīvi cenšas atbrīvoties no krievu valodas ietekmes (kurai tie gandrīz 50 gadus bija varmācīgi pakļauti), tīrīt un celt godā savu valodu un līdz ar to arī tehnisko terminoloģiju, gan tai ziņā, ka nostiprinās lietišķi kontakti starp Latvijā un citur pasaulē dzīvojošiem latviešiem un rodas plaša iespēja salīdzināt dažādi lietotos vienas nozīmes terminus, izvēlēties labākos variantus un izveidot vienotu tehnisko terminoloģiju latviešiem visā pasaulē.

Šai sakarā, atmetot lieku sentimentalitāti un nostalgiju pret 50 un vairāk gadu veciem vārdiem, tomēr būtu jāievēro latviešu valodas vispārējās, laika pārbaudi izturējušās tradīcijas, kā arī valodas attīstības modernās tendences.

Kāpēc, piemēram, neteikt *ar pulksteņa gaitu* un *pret pulksteņa gaitu* (Latviešu Tehniskās Terminoloģijas Vārdnīca), nevis «pulksteņa rādītāju kustības virzienā» un «pretēji pulksteņa rādītāju kustības virzienam»?

Labi noder šādi darinājumi, kā *nosedze, klau-dze, pārtrauce, svariskā metode, tilpumiskā metode, darbderīgs, beztroksnība* u. c. Nav ignorējami un atmetami arī vecie, mūsdienās mazāk lietotie vārdi un apvidvārdi, piemēram, *vācele, ciba, pulka, dzintele, bezcele, saroze, nošlaupe, klaugis*.

Īpaši jāapspriež internacionālismi. Vai tie labā latviešu valodā ir pilnīgi skaužami un aizstājami ar latviskojumiem? Vai telefonu vajadzētu saukt par tālrūni, televīziju — par tālrādi, magazīnu — par krātuvi un riepās kameru — par zarnu? Bet mikroskopu — par smalkredzi un automobili —

par pašbrauci? Latviskus nosaukumus mēs varam izdomāt cik tik vajag. Bet vai vajag?

Un kā saukt šokolādi, lampu, rotoru, mašīnu, trolejbusu, radio, metālu, diplomātu, konusu, segmentu, sistēmu, terminoloģiju un daudzus citus, kas latviešu valodā sen lietoti un pierasti? Stingri ņemot, pat tādi šķietami latviski vārdi kā *gurķis*, *kartupelis*, *pāris* un *baznīca* latviešu valodā ienākuši no citām valodām.

Acīmredzot pilnīgās latviskošanas principu reālajos apstākļos konsekventi realizēt nav iespējams un nav arī vajadzīgs, lai lieki nesarežģītu daudzu internacionālismu uztveršanu un valodu savstarpējos kontaktus. Par internacionālismu vēlamo patapināšanu rakstījis jau J. Alunāns⁷, vēlāk — K. Milenbahs⁸ un daudzi atzīti mūsdienu valodnieki, īpaši V. Skujiņa. Taču ko atzīt par latviešu valodā pieņemamu internacionālismu un ko ne — šie kritēriji un internacionālismu lietojuma robežu noteikšanas principi vēl meklējami un definējami.

Izplatīts ir uzskats, ka par internacionālu latviešu valodā uzskatāms katrs aizguvums, kas tiek lietots vismaz trijās Eiropas lielo tautu valodās.⁹ Tas sakrīt ar līdzīgiem uzskatiem arī par citām valodām.

Pētot autotehnikas un tamlīdzīgus terminus, nonācām pie šāda ieteikuma. Termins atzīstams par internacionālismu tādā gadījumā, ja tas veidots no viena un tā paša vārda trijās valodās no piecām (vai četrām), kas attiecīgajā nozarē uz-

⁷ Alunāns J. *Audiatur et pars altera*. — Izlase. R., 1956, 221. lpp.

⁸ Milenbahs K. Daži jautājumi par latviešu valodu. R., 1909, 45. lpp.

⁹ Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1981, 111. lpp.

skatāmas par noteicošām. Piemēram, autotehnikā par noteicošajām var uzskatīt franču, angļu, vācu un itāļu valodas. Mūsu apstākļos par piekto vārētu kalpot arī krievu valoda.

Lūk, daži piemēri, kas ilustrē šāda kritērija izmantošanu. Iekavās dots svešvalodu skaits, (no piecām valodām) izmantota kopīga vārda sakne: franču *limousine*, angļu *limousine*, vācu *Limousine*, itāļu *limousine*, krievu *лимузин* — (5) latviešu *limuzīns*; franču *coupe*, angļu *coupe*, vācu *Coupe*, itāļu *coupe*, krievu *купе* — (5) *kupeja*; franču *ventilateur*, angļu *fan*, vācu *Ventilator*, itāļu *ventilatore*, krievu *вентилятор* — (4) *ventilators*; franču *carburateur*, angļu *carburetter*, vācu *Vergaser*, itāļu *carbурatore*, krievu *карбуратор* — (4) *karburators*; franču *trolleybus*, angļu *trolleybus*, vācu *Obus*, itāļu *filobus*, krievu *троллейбус* — (3) *trolejbuss*; franču *diffuseur*, angļu *venturi*, vācu *Luftrichter*, itāļu *diffusore*, krievu *диффузор* — (3) *difuzors*; franču *soupepe*, angļu *valve*, vācu *Ventil*, itāļu *valvoea*, krievu *клапан* — (2) *vārsts*; franču *remorque*, angļu *trailer*, vācu *Anhänger*, itāļu *rimorchio*, krievu *прицеи* — (2) *piekabe*; franču *revision generale*, angļu *major repair*, vācu *Generalreparatur*, itāļu *revisione generale*, krievu *капитальный ремонт* — (2) *kapitālais remonts*.

Atbilstoši mūsu kritērijam, par internacionāliem atzīstami pirmie pieci no aplūkotajiem terminiem, bet pēdējie trīs par tādiem nav atzīstami. Tātad *vārsts* nav jāsauc ne par «ventili», ne «velvi» vai *piekabe* par «treileru». Ipatnējs ir *kapitālais remonts*, kas veidots krievu valodas ietekmē. Veidojot pēc citu valodu parauga, tas vārētu būt arī *vispārējais remonts* vai pat *vispārējā*

revīzija, kas termina jēdzieniskajam saturam var būt atbilstu pat labāk.

Tomēr vienam no galvenajiem kritērijiem termina optimālā varianta izvēlē vajadzētu būt tā iederībai vienotā tehnisko terminu sistēmā, kas ir valodas sistēmas apakšsistēma. Ar tehnisko terminu sistēmu sapratīsim tādu savstarpēji saskaņotu terminu kopu, kurā katram tehnikā lietotajam terminam paredzēta sava, bet tikai viena, vieta un kurā savstarpēji pakļauto jēdzienu termini veido savas hierarhiskās struktūras.

Ja šādu tehnisko terminu sistēmu latviešu valodā izveidotu, tad varētu uzskatīt, ka šī raksta nosaukumā minētais jautājums ir jau gandrīz atrisināts. Turklāt, ja sistēmas izveides principi ir pietiekami elastīgi, tad sistēmu vienmēr iespējams ne tikai papildināt, bet arī uzlabot, modernizēt. Tas jau dod iespēju runāt par paliekošu, fundamentālu latviešu tehnisko terminoloģiju.

Par to, kā tādu sistēmu izveidot, var būt dažādas domas. Centīšos izklāstīt savu viedokli, kas paredz šādus galvenos posmus.

1. Sistēmas struktūras apzināšana, t. i., terminu «vietu ierādīšana» sistēmā. Starp nozarēm tas jāveic kādai koordinējošai organizācijai, piemēram, Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijai, bet katras nozares ietvaros — šīs nozares speciālistu grupai (piemēram, Terminoloģijas komisijas apakškomisijām, kurām jādarbojas katrā koordinējošās organizācijas apzinātā nozarē).

2. Pēc struktūras apzināšanas lietderīgi radīt pietiekami pilnīgu terminu banku, kurā iegultos gan dažādās pasaules malās latviešu valodā pašreiz lietotie termini, gan instancēs apspriestie un noraidītie varianti, ja iespējams, ar katra termina biogrāfiskiem datiem, radīšanas un noraidīšanas

laiku un apstākļus ieskaitot. Šī banka nepieciešama ne tikai sistēmas šūnu aizpildīšanai, bet, varbūt vēl vairāk, jaunu terminu radīšanas vai variantu izvēles procesā, lai nezaudētu sistēmiskumu un neatkārtotu kļūdas.

Sis process ir ļoti darbietilpīgs, tāpēc būtu jārisina jautājums par paralēlu terminu banku turēšanu Latvijā, ASV, Kanādā un citās ieinteresētās zemēs — dalībvietās, par datoru lietošanu šajā darbā un par pienācīgu informācijas apmaiņu un sapludināšanu katrā no dalībvietām.

3. Jāvienojas par terminrades principiem. To vajadzētu darīt tādā forumā vai orgānā, kurā piedalās dažādi latviešu tehniskās terminoloģijas teorētiķu un lietotāju pārstāvji no visas pasaules. Šī foruma lēmumu izpildei jābūt obligātai latviešiem visā pasaulē.

4. Izmantojot pirmo trīs posmu darba rezultātus, jāiztīrā ieteikumi un jāvienojas par labākajiem variantiem katram no šiem posmiem, kā arī par atsevišķiem terminiem. Arī šis posms ir ļoti darbietilpīgs, tāpēc nepieciešama pārdomāta darba dalīšana un koordinēšana, principiāli svarīgākos jautājumus tomēr apspriežot iepriekšējā punktā minētajā forumā.

5. Iepriekšējo posmu darba rezultāti atspoguļojami terminu standartos, vārdnīcās un citos informatīvos izdevumos, par kuru izdošanu īpaši jā rūpējas, lai veiktais darbs nepaliktu bez seguma.

6. Darbs turpinās arī pēc tehnisko terminu sistēmas izveidošanas. Tā kopjama, pilnveidojama un modernizējama.

Minēto posmu veikšanā varētu palīdzēt daži apsvērumi un priekšlikumi.

1. Sistēmas hierarhiskās struktūras apzināšanā varētu palīdzēt terminu sistēmas un apakšsistēmu

grafiskās struktūrshēmas. Var tikt izmantotas arī jau esošās gatavās sistēmas, piemēram, universālā decimālā klasifikācija (UDK). Šo principu ir izmantojuši Latviešu tehniskās terminoloģijas vārdnīcas sastādītāji Kanādā; gan ne konsekventi, tomēr principa dzīvotspēja ir pierādīta.

2. Ja pēc vienošanās kāda noteikta terminu sistēma ir pieņemta realizēšanai, tad šajā sistēmā varētu kodētu terminu vispasaules bankas izveidei izmantot datorus ar viena tipa kodiem vienā programmvalodā arī dažādās pasaules malās un sapludināt terminus kopā vienotā bankā jebkurā vietā. Ar datoriem varētu palīdzēt ārzemju latvieši.

3. Lai apmierinoši izpildītu 3. un 4. posmu, būtu lietderīgi radīt pasaules latviešu terminologu apvienību. Apvienības sēdes būtu sasaukamas regulāri, bet, lai samazinātu satiksmes grūtības un izdevumus, tās varētu pieskaņot vai pakārtot dažādām starptautiskām konferencēm un simpozijiem, piemēram, tādiem kā 1991. g. Vispasaules latviešu zinātņu kongress vai 1992. g. Starptautiskā terminoloģijas konference. Protams, tādā starptautiskā forumā apspriežami vispirms un galvenokārt principiāli jautājumi, otršķirīgos atstājot risināšanai darba kārtībā šaurāka mēroga Latvijas un citu zemju vietējām komisijām.

4. Viss terminoloģijā veiktais darbs izrādīsies neauglīgs, ja izspriestie un ieteiktie termini netiks praksē lietoti. Tādēļ vispirms nepieciešama to oficiāla publicēšana. Vislielākā nozīme te ir terminu standartu izdevumiem un terminu vārdnīcām, vēlams — ilustrētām vairākvalodu vārdnīcām. Piemēram var kalpot autoru kolektīva gatavotā ilustrētā četrvalodu spēkratu terminu vārdnīca ar savu struktūru un uzbūves principiem. Terminā

kārtoti alfabētiski, tie numurēti pēc latviešu valodas kā pamatvalodas. Numerācija izmantota atēlu paskaidrojumos un svešvalodu alfabētiskajos sarakstos.

Latvijas Republikas terminu standartu izveidošana ir Latvijas latviešu rūpe un par to atbildīgām personām un institūcijām ir nopietni jādomā; vārdnīcu izdošanā palīdzīgu roku varētu pielikt arī ārzemju latvieši.

SILVIJA LINIŅA.

BIBLIOTĒKZINĀTNES TERMINOLOĢIJA: IETEKMĒTĀJFAKTORI UN PROBLĒMAS

Nacionālo bibliotēkzinātni raksturo gan nozares leksika, gan bibliotēku darba prakse un teorija.

Bibliotēkzinātnes teorētisko un terminoloģisko problēmu izpētes centrs ir Latvijas Nacionālā bibliotēka. Darbs tiek veikts vairākos virzienos: četrvalodu (latviešu-angļu-vācu-krievu) skaidrojošas terminoloģiskās vārdnīcas sastādīšana¹, aktuālu terminoloģijas jautājumu izstrāde bibliotēkzinātnes terminoloģijas apakškomisijā, kas darbojas Nacionālajā bibliotēkā kopš 70. gadiem. Komisijā strādā zinātnisko bibliotēku, Latvijas Bibliogrāfijas institūta u. c. iestāžu speciālisti, kā arī Latvijas universitātes Bibliotēkzinātnes un informātikas katedras docētāji. Viens no terminoloģiskā darba svarīgākajiem posmiem ir izveidotās un standartizētās terminoloģijas ieviešana un propa-

¹ Bibliotekārie un bibliogrāfiskie termini. / V. Lāča. LPSR Valsts b-ka. R., 1982, 1. laidieni. Bibliotēku katalogi. Sast. A. Mauliņa. 1982, 282 lpp.

ganda. To sekmē ieteicamo terminu saraksti «Bibliotekārie un bibliogrāfiskie termini», kurus izdod kopš 1976. gada²; ir iznākušas 35 ieteicamo terminu burtnīcas, kurās ietverti apakškomisijā apspriestie un akceptētie termini. Iznācis arī 20 gadus apspriesto terminu kumulatīvais saraksts.³ Nacionālās bibliotēkas terminologi veic arī izlases terminoloģisko kontroli un publikāciju rediģēšanu, sniedz uzziņas un konsultācijas par terminoloģijas jautājumiem. Notikušas divas starptautiskas (gan tikai bijušās PSRS ietvaros) konferences par aktuālām bibliotēkzinātnes terminoloģijas problēmām.

Izsekojot bibliotekārās terminoloģijas attīstībai latviešu valodā, konstatējamās vairākas vēsturisku apstākļu nosacītas tendences. Sabiedriski politiskie apstākļi Latvijā noteica, ka bibliotekārās terminoloģijas izveides sākuma posmos liela daļa leksikas tika aizgūta no vācu valodas. Pēc otrā pasaules kara bibliotēkzinātnes literatūra Latvijā lielā mērā tika tulkota no krievu valodas, kas savukārt ietekmēja latviešu bibliotekāro terminoloģiju. Ārpus Latvijas bibliotēkzinātnes speciālistu profesionālo valodu ietekmēja mītnes zemju valodas.

Pēdējos 50 gados Latvijas bibliotēkas bija ideologizētu iestāžu sistēma, to darbā galvenā bija ideoloģiskā funkcija. Bibliotēku darba loma izglītības un kultūras jomā tika noniecināta. Terminoloģijā dominēja tā saucamās padomju bibliotēku

² Bibliotekārie un bibliogrāfiskie termini / Ieteicamo terminu saraksts. Sast. S. *Linīņa*, A. *Maulīņa*, R. *Vanags* u. c. 1.—35. laidieni. R.: Latvijas Valsts b-ka, 1976—1992.

³ *Linīņa S., Maulīņa A.* Bibliotekārie un bibliogrāfiskie termini / Kumulatīvais saraksts. 1976—1990. R.: Latvijas Nacionālā b-ka, 1992, 320. lpp.

zinātnes un tās terminoloģijas ekspansija. Par to liecina termini: *lasīšanas vadība, lasīšanas vadības metodes, lasīšanas vadības masu metodes, fonda partijiskums, padomju bibliotekārā un bibliogrāfiskā klasifikācija, Ļeņina lasījumi, Ļeņina stundas, lasītāju komunistiskā audzināšana* u. c.

Laikposmā pēc otrā pasaules kara lielākā daļa jaunākās zinātniskās informācijas un līdz ar to terminoloģija latviešu valodā ienāca ar krievu valodas starpniecību. Starptautiskās bibliotēkzinātnes atziņas un terminoloģiskās novitātes Latviju sasniedza tikai caur PSRS cenzūras žogiem; maz saņēmām ārzemju literatūru, tā nokļuva specfondos.

Terminoloģija atklāj šī smagā un sarežģītā laikmeta pretrunas. Tā atklāj arī Latvijas bibliotēku darba prakses atpalcību no pasaules bibliotekārajiem standartiem. Tas redzams gan katalogizācijas, gan bibliotēku informatīvā un tehniskā nodrošinājuma jomā.

Svešvalodas veicināja internacionālismu u. c. aizguvumu ieviešanu, ietekmēja latviešu valodā veidojamo terminu strukturālo uzbūvi, vārdu burtiskus pārcēlumus un līdzīgas parādības. Lai gan aizguvumi ir nozīmīgs valodas papildināšanas līdzeklis, tomēr ir jāizvērtē, vai tas, ko pārņem no citām valodām, patiešām ir vajadzīgs, lai apzīmētu jaunus jēdzienus un parādības, vai tas atbilst latviešu valodas likumiem un normām. Sevišķi, ievērojot krievu terminoloģijā izplatīto kategoriālo daudznozīmīgumu, nācās precizēt terminu jēdzienisko nozīmi, radot latviešu valodā jēdzienam atbilstošus terminus. Divvalodības apstākļos pieauga vārdu burtiskā pārcelšana (kalkošana) no citas valodas. Burtiski pārcēlumi (kalki) ne reizi vien bija neveiksmīgi veidojumi.

Nacionālās terminsistēmas izveides pamats ir savas valodas iespēju un resursu izmantošana un arī valodas elementu aizguve no citām valodām.

Starptautiskie sakari veicina internacionālās terminoloģijas ieviešanu bibliotēkzinātnē. Tas ir visproduktīvākais terminu veidošanas paņēmieni. Mūsdienās šis process arvien pastiprinās — varētu pat teikt, ka modernajai terminoloģijai raksturīga tendence internacionalizēties.

Valodniece Valentīna Skujiņa, pievēršdamās internacionālo vārdu, vārdu celmu un atsevišķu internacionālo elementu izmantošanai vārdu darināšanā, atzīmē, ka mūsdienu zinātniskā terminoloģijā internacionālajiem aizguvumiem ir sevišķa vieta, jo tie atspoguļo starpnacionālos sakarus, veicina dažādu zemju speciālistu sazināšanos.

Sagatavoto bibliotēkzinātnes terminu vārdnīcas daļu «Bibliotēku katalogi» un «Bibliotēku fondi» internacionālismu īpatsvars ir liels: pirmajā ir 18,4% internacionālismu un 66,4% vārdkopterminu ar vienu vai vairākiem internacionālismiem; otrajā internacionālismu ir 18,4%, bet vārdkopterminu — 68,8%.

Daži internacionālismu piemēri: *adresētā signālinformācija, ekspresinformācija, komplektēšanas profils, komplektēšanas relevance, personālais abonements, UDK indeksu interrelācija, diferencētā katalogizēšana* u. c. Internacionālos elementus izmanto arī hibrīdterminu darināšanā, kuru kopskaits terminsistēmā «Bibliotēku katalogi» ir 66,2%, terminsistēmā «Bibliotēku fondi» — 35,4%.

Bibliotēkzinātnes terminoloģijā vērojama tendence internacionālismus latviskot; veidojas vienlīdz «stipri» sinonīmi, kurus plaši lieto speciālajā terminoloģijā, piemēram, *summārā norāde, kopnorāde; rubrika, iedaļa; primārie dokumenti, pirm-*

dokumenti; dihotomija, divdalījums; lingvistiskais kārtojums, valodnieciskais kārtojums. Kaut arī pārāk liels sinonīmu skaits terminoloģijā nav ieteicams, tomēr sinonīma izveide latviešu valodā (līdzās internacionālajam vārdam) un nostiprināšana nacionālajā terminsistēmā vērtējama pozitīvi.

Pēdējos divdesmit gados ir attīstījusies fondu zinātne jeb fondu teorija, kuras jēdzienu un līdz ar to arī terminu sistēma ļoti sazarojusies un paplašinājusies. Plašie pētījumi un arī fondu izveides prakse sekmēja jaunu jēdzienu un tiem atbilstošu terminu rašanos.

Fondu zinātnes un tās terminsistēmas attīstību būtiski ietekmē saskarsme ar citām bibliotēku zinātnes disciplīnām un saskarnozarēm. Tā, piemēram, daudzi informātikas termini aizgūti no bibliotēku zinātnes, protams, precizējot jēdzienu saturu atbilstoši nozares specifikai. Tāpēc informātikas terminu vārdnīcās bibliotēku zinātnes un citu saskarnozaru terminu īpatsvars ir ļoti liels. Tāpat vērojama informātikas terminu difūzija bibliotēku zinātnes, arī fondu zinātnes terminoloģijā.

Fondu zinātnes terminsistēmas precizēšanai un vienādošanai zināma nozīme ir valsts terminoloģiskajiem standartiem. Bibliotēku zinātnes, bibliogrāfijas zinātnes, informātikas, kā arī dokumentācijas nacionālās terminoloģijas pilnveidošanu un standartizāciju veic daudzas organizācijas dažādās valstīs. Lielākās no šīm organizācijām ir Amerikas Savienotajās Valstīs, Vācijā, Japānā, Brazīlijā, Polijā, Čehoslovākijā, Indonēzijā un citur.

Terminoloģijas standartizācijas centrs ir Starptautiskā standartizācijas organizācija (Internatio-

nal Organization for Standardization, IOS). Ar informācijas, dokumentācijas, bibliotēku darba un bibliogrāfijas terminu standartizāciju nodarbojas 1947. gadā dibinātā IOS tehniskā komiteja (TK). Te darbojas kvalificēti speciālisti no daudzām valstīm, arī no bijušās PSRS. 1970. gadā pie PSRS Valsts standartu komitejas organizēja PSRS nacionālo komiteju līdzdalībai IOS. Kā ziņāms, «nacionāls» PSRS nozīmēja ar krievu valodu, krievu kultūru saistīts; PSRS standartizēja terminoloģiju tikai krievu valodā. Pirms dažiem gadiem pēc mana stāstījuma par mūsu nodomiem veidot Latvijas republikas terminoloģiskos standartus latviešu valodā atbildīga Ļeņina bibliotēkas darbiniece norādīja, ka Valsts standarts par Valsts standartu izstrādi neparedz standartus nacionālajās valodās.

70. gados PSRS izveidoja standartu sistēmu «Informācija, bibliotēku un izdevniecību darbs» (IBIDS. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу, СИБИБД). Sistēmā ietilpst 9 terminoloģiskie standarti, t. sk. VS «Bibliotēku darbs» un «Zinātniski informacionālā darbība». Darbs pie abiem standartiem veikts paralēli, tādēļ sastādītāji centās katrai darbības jomai radīt specifiskus terminus un jēdzienus, kaut arī tie tiek plaši lietoti abās saskarnzarēs. Tiem ir nozīme bibliotekārās terminoloģijas saskaņošanā starptautiskā mērogā, jo, sagatavojot VS, ievērots starptautiskais standarts ISO 2789—74 «International library statistics» un precizēta atsevišķu terminu jēdzieniskā būtība.

Kopumā vērtējot IBIDS standartus, jāsaka, ka, kaut arī sistēmas ietvaros tie izstrādāti rūpīgi, piedaloties augsti kvalificētiem speciālistiem, tie tomēr gatavoti katrā apakšsistēmā (informācijas,

bibliotēku, izdevniecības darba) dziļā resoriskā nošķirtībā. Par to liecina gan lingvistiski, gan jēdzieniski paralēlismi un nesaskaņotība.

Mūsdienu terminoloģijas unifikācijas lingvistiskās problēmas ir patstāvīgs, bet ne izolēts izpētes aspekts, un tas nav mazāk nozīmīgs par terminsistēmu izstrādes un pilnveidošanas saturiskajiem un loģiskajiem aspektiem. Ar šīm problēmām sevišķi jāsaskaras, atveidojot standartizētos terminus latviešu valodā.

Latvijā šo darbu veica Bibliotēkzinātnes apakškomisija. Tās sēdēs apspriesti un apstiprināti vairāku VS latviskie ekvivalenti, kuri publicēti ieteicamo terminu sarakstos. Sarakstā pilnībā tika saglabāta standartā izveidotā terminu sistēma, papildus dodot latviešu, krievu, angļu un vācu terminu alfabētiskos sarakstus.

Šajā procesā kā zem mikroskopa redzami VS trūkumi. Veidojot latviešu terminus, dažkārt izdodas novērst krievu terminsistēmas raksturīgās negatīvās parādības, piemēram, likvidēt terminu kategoriālo daudznozīmību, t. i., kad viens un tas pats termins apzīmē gan priekšmetu, gan procesu, gan darba rezultātu. Piemēram, terminam *каталогизация* rasti precīzāki latviskie ekvivalenti: *kataloģizācija* (sistēma), *kataloģizēšana* (process), *систематизация* — *sistemātizācija* (sistēma), *систематизēšana* (process); *предметизация* — *priekšmetizācija* (sistēma), *priekšmetošana* (process).

Dažkārt izdodas rast veiksmīgāku latviskā terminiekvivalenta formu, piemēram, *составление библиографических описаний* — *bibliogrāfiskā aprakstīšana*, *библиографическая справка* — *bibliogrāfiskā aprakste*, nevis «bibliogrāfiskā apraksta sastādīšana»; *библиотека-филиал* — *filiālbibliotēka*, nevis «bibliotēka-fili-

āle»; *библиотека-депозитарий* — *depozitbibliotēka*, nevis «bibliotēka-depozitārijs».

Lai pilnveidotu bibliotēkzinātnes, bibliogrāfijas zinātnes u. c. saskarnozaru terminoloģiju latviešu valodā, nepieciešams izstrādāt Latvijas terminoloģiskos standartus. Tie ļaus pilnīgāk izstrādāt terminsistēmu latviešu valodā, aktivizēt sadarbību starp bibliotekārā darba praksi un zinātni, starp saskarzinātnēm, sekmēt terminoloģisko kontroli, novērst nepareizu terminu lietošanu. Zinātņu nozaru integrācijas process šo prasību saasina un izvirza par terminoloģijas precizēšanas nākamo uzdevumu. Kā zināms, pirmais mēģinājums šajā jomā ir Latvijas republikas standarts «Izdevējprodukcija un izlaides ziņas».

Turpmāk, paplašinoties starptautiskajiem saka-riem ar pasaules lielākajiem terminoloģijas cen-triem, būs iegūstama plašāka informācija par IOS u. c. standartiem, kas sekmēs terminoloģijas vis-pusīgāku saskaņošanu un latviešu bibliotekārās terminoloģijas pilnveidi.

Par to, cik liela ietekme terminizveidē ir videi, īpaši valodai, liecina latviešu bibliotekāru lietotā terminoloģija citās zemēs. Trindas tautiešus ietek-mējuši mītnes zemju pieņemtie jēdzieni un to apzīmējumi. Daži piemēri: *bibliotēkas fonds* — ār-zemju tautieši lieto *kolekcija*, *krājums*; *starpbibliotēku abonements* — *grāmatu aizdošana biblio-tēkām*; *katalogizēšana* — *katalogēšana*; *uzziņu literatūra* — *izziņu literatūra*; *uzziņu sniegšana* — *izziņas darbs*, *atbildēt uz jautājumiem*. Dažkārt atšķirības rada pat pārpratumus, piemēram, Lat-vijas bibliotēkās termins *indekss* apzīmē nosacītu zīmi — ciparu, burtu, simbolu vai to kopumu, kas galvenokārt izsaka grāmatas saturu, bet ASV, Anglijas, Kanādas un Austrālijas latviešu kolēģi

ar šādu terminu saprot grāmatu vai citu dokumentu bibliogrāfisko sarakstu vai rādītāju.

Savukārt Lātvijā nevajadzīgi ieviešas angļu un amerikāņu terminoloģija: šodien jau *bibliotēku vadība* un *pārvalde* kļuvusi par «menedžmentu», *aprakstīšana* par «deskripciju» vai «entriņu», *kartotēka* par «failu» u. tml.

Mūsdienu apstākļos, kad ir izstrādāta bibliotēku darba jaunā koncepcija, kas atbilst nacionālās kultūras attīstības vajadzībām, vēl lielāka uzmanība jāpievērš mūsu specialitātes valodai, tās veidošanai un tīrībai, lai tā atbilstu latviešu valodas normām un likumiem un sekmētu bibliotēkzinātnes un bibliotēku darba attīstību.

VILMA KALME

INTERNACIONĀLISMI VINGROŠANAS LEKSIKĀ

Raksts izstrādāts, izmantojot 13,5 tūkstoši vienību plašu vingrošanas leksikas materiālu, kas iegūts, ekscerpējot 44 laikā no 1862. gada līdz 1988. gadam publicētus avotus. Tātad ekscerpti ņemti no darbiem, kas publicēti vairāk nekā simt gadu ilgā laika periodā, un tāpēc vienas un tās pašas vingrošanas reālijas nosaukumi dažādos avotos ir visai atšķirīgi. Tā, piemēram, termins *rokas augšā* izteikts ar garu aprakstošu vārdu savienojumu *rokas izstieptas virs galvas vienā virzienā ar ķermeni*.

Pētījuma mērķis ir parādīt kvantitatīvās attiecības starp nacionālo un internacionālo devumu vingrošanas leksikā un aplūkot internacionālismu un jauktas cilmes terminu struktūru, cilmi un lietojumu.

Valodniece A. Ahero rakstā «Par latviešu valodas aizguvumiem» (krājuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» 3. laidienā 1967. g.) norādījusi, ka vidēja apjoma divvalodu vārdnīcās ar 31000—35000 lielu vārdu krājumu ir apmēram viena ceturtdaļa internacionālismu, bet speciālajās terminoloģiska rakstura vārdnīcās internacionālismu skaits ir vēl lielāks. Bez tam viņa raksta, ka «sastādot vārdnīcas ar lielāku vārdu skaitu, internacionālismu procents nepaliek tas pats, bet gan palielinās», un piemēram min 1959. gadā izdoto Krievu-latviešu vārdnīcu, kurā ir ap 84000 vārdu un internacionālismu procents krietni lielāks nekā vārdnīcās ar 31000—35000 lielu vārdu krājumu. Ekscerpētajā vingrošanas leksikas materiālā termini ar internacionālas cilmes sakni ir apmēram 11% no kopīgā vingrošanas leksikā izmantoto patstāvīgo vārdšķiru vārdu skaita. Minētie dati ir aptuveni un aptver tikai nelielu latviešu valodas speciālās leksikas vārdu krājumu, taču dod priekšstatu par to, ka vingrošanas leksikā internacionālas cilmes vārdu ir relatīvi maz.

Internacionālās cilmes vārdu starpā ir gan internacionālismi, piemēram, *fronte, hantele, salto*, gan jauktas cilmes termini jeb hibrīdtermini, kuros ietilpst internacionālie elementi, kas sastopami vairākās pasaules lielo tautu valodās, un nacionālie terminelementi, kuru sastāvā ir latviskas vārdu saknes vai afiksi, piemēram, *ķermeņtehnika, paralēlsēde, plastisks, žonglēšana*. Pēc uzbūves hibrīdtermini ir vai nu salikti, vai atvasināti vārdi. Visi konstatētie saliktie hibrīdtermini sastāv no diviem komponentiem. Internacionālisms biežāk ir pirmais komponents, piemēram, *meistarsacīkstes, grupveida, paralēlstāja, parter-*

vingrošana, retāk — pēdējais komponents, piemēram, *palīginventārs, pusšpagats, apakšgrupa*. Ar afiksu darināto hibrīdterminu ir gandrīz četras reizes vairāk nekā salikto. Postfiksiāli darinātie īpašības vārdi beidzas ar *-isks (estētisks, sportisks, ritmisks, atlētisks, ģimnastisks)* un ar *-īgs (aistētīgs, atletīgs)*. Apstākļa vārdu beigās ir adverbiāla galotne *-i (elastīgi, graciozi, ritmiski, simetriski)*. Darbības vārdos sastopamas izskaņas *-ierēt* un *-ēt (komandierēt, balansēt, imitēt, startēt)*, bet lietvārdi, kuru lielāko daļu motivē darbības vārdi, beidzas ar *-(ier)ēšana, -ēšanās, -ējums, -ētājs, -iņš, -ietis*, piemēram, *maršierēšana, orientēšanās, kombinējums, komandētājs, treniņš, fizikultūrietis*. Prefiksiālajos terminos sastopams priedēklis *ne- (nesimetrisks, neklasifikācijas)*. Piemēram, 1964. gadā publicētajos Vingrošanas sacensību noteikumos rakstīts: «Pēc programmas vingrošanas sacensības iedala a) klasifikācijas..; b) neklasifikācijas, kuras rīko pēc speciālas programmas..».

Internacionālismu un hibrīdterminu skaitā visvairāk ir lietvārdu un īpašības vārdu, mazāk apstākļa vārdu un darbības vārdu, ir arī viens izsaukmes vārds. Lietvārdi ir vai nu vienvārda termini, piemēram, *ģimnastika, skolioze*, vai vārdkopterminu komponenti. Lietvārds bieži ir vārdkoptermina galvenais komponents, piemēram, *brīvo kustību kombinācija, ķermeņa smaguma centrs, starptautiskā vingrošanas federācija, divrindu kolonna*. Lietvārda ģenitīvs un dažas citu locījumu formas daudzos vingrošanas reāliju nosaukumos ir atkarīgais komponents, piemēram, *imitācijas kustības, koordinācijas kustības, koordinācijas vingrojumi, starta stāvoklis, ģimnastikas lēcieni, lēcieni uz batuta, vingrojumi uz*

konstrukcijām. Īpašības vārdi, darbības vārdu divdabji un apstākļa vārdi izmantoti par vārdkopterminu atkarīgajiem komponentiem, piemēram, *figurālā soļošana, vertikālās dzirnavas, izolējošais sākuma stāvoklis, akcentēts beigu stāvoklis, balsts tupus paralēli, izpildīt dinamiski*. Izsaukmes vārds *marš!* ir daudzu komandu izpildes daļa, piemēram, *Apkārt — marš! Pa diagonāli — marš!*

Internacionālismu un jauktas cilmes vingrošanas terminu internacionālie elementi ienākuši no dažādām pasaules tautu valodām. 40% ir latīņu cilmes vārdi, 28% — grieķu, 19% — franču, 6% — angļu, 2,5% — itāliešu, 2,5% — vācu un pa 0,5% — poļu, čehu, arābu un holandiešu cilmes vārdi.

Vingrošanas terminu, tāpat kā jebkuras citas terminoloģijas, apakšsistēmā termini dalāmi atsevišķās mikrosistēmās, kas apvieno vienas tematikas terminus. Vingrošanas terminoloģijā izdalāmas divas grupas. Viena grupa ir vispārīgie termini, kas ietver vingrošanas un vingrojumu veidu, vingrošanas telpu, rīku, priekšmetu un dažu citu vispārīgu jēdzienu nosaukumus. Otra grupa — speciālie termini, kuri nosauc ķermeņa un tā atsevišķu daļu stāvokļus, kustības, kā arī komandas. Speciālajos vingrošanas terminos maz internacionālas cilmes vārdu. Zīmīgākie ir akrobātikas elementu nosaukumi *kurbets* 'lēciens uz kājām no stājas uz rokām', *rondats* 'pārmete, parasti ar ieskrējieni, pagriežoties par 180°', *salto* 'ķermeņa bezatbalsta pagrieziens par 360° ap horizontālo asi', *špagats* 'ķermeņa stāvoklis ar kāju izvērsumu vienā līnijā', baleta elementu nosaukumi *piruete* 'ķermeņa pagrieziens par 360° ap vertikālo asi', *arabeska, galops, polka, valsis*. Tie izmantoti par vienvārda terminiem un par vairāk-

vārdu nosaukumu daļām. Vairākvārdu terminos tie var būt pamatdaļas, piemēram, *atlieces salto atpakaļ, divsoļu polka*, vai pamatdaļas raksturotāji, piemēram, *salto nolēciens, balansa solis*. Terminu pamatdaļas raksturošanai daudzkārt izmantoti vieni un tie paši īpašības vārdi *horizontāls, paralēls, sagitāls, vertikāls, frontāls* un to motīvītie apstākļa vārdi: *vertikālais līdzsvars, vertikālā špagate, vertikālās dzirnaviņas, bumbas horizontālais iegrieziens, horizontālās dzirnaviņas, sagitālais pusaplis, sagitālie roku vēzieni, paralēlais špagats, frontālais aplis, nūja priekšā vertikāli*. Komandās izmantoti internacionālistiski *distance, intervāls, kolonna, diagonāle, spirāle, flanka, fronte*. Vairāk internacionālas cilmes vārdu iekļauti vispārīgo vingrošanas terminu izveidē. Tie izmantoti vingrošanas veidu (*aparātu vingrošana, grupveida higiēniskā vingrošana*), vingrošanas vietas (*sporta zāle, stadions*), inventāra (*batuts, tenisa bumbiņa*), kustību rakstura un izpildes veida (*dinamiski, piramidveidīgi*), sacensību leksikas (*galīgais rezultāts, komandants, punkts, meistarklase*) u. c. jēdzienu (*kustību amplitūda, palielināta kifoze*) nosaukšanai.

Ja laiku no 1862. gada, kad latviešu valodā parādījās pirmie ar vingrošanu saistītie publicējumi, līdz mūsdienām sadala trīs posmos — 19. gs., 20. gs. līdz 2. pasaules karam un pēc tā — un pievēršas internacionālistisku ieviešanas aktivitātei, tad jāsecina, ka visvairāk to ienākuši 2. posmā.

AIRĒŠANAS TERMINOLOĢIJAS IZSTRĀDES UZDEVUMI

Ar airēšanu Latvijā sāka nodarboties 19. gs. piecdesmitajos gados (1872. gadā Rīgā nodibināja pirmo airētāju klubu). Šajā laikā airētāji ir spējuši sasniegt labus rezultātus gan Eiropas, gan pasaules mēroga sacensībās. Pašreiz ar airēšanu nodarbojas daudzi desmiti jauniešu, daļa no tiem mācās Murjāņu sporta koledžā. Fiziskās kultūras institūtā tiek veikta šī grūtā un interesantā sporta veida pētniecība, tiek gatavoti nākamie treneri.

Apkopojot zināmos faktus par šī sporta veida attīstības līmeni un specifiku Latvijā, varētu domāt, ka arī airēšanas terminoloģija ir labi izveidota. Diemžēl jākonstatē pretējais — airēšanas speciālisti un valodnieki airēšanas terminus tāpat kā citus sporta terminus ir veidojuši nepietiekami aktīvi. Varam pieminēt vienīgi 40. gados publicētos airēšanas noteikumus, kuros atrodami vairāki airēšanas termini. Daži airēšanas termini aplūkoti rakstos par sporta leksikas problēmām.¹

Vispirms noskaidrosim, kā runā airēšanas praktiķi — treneri un sportisti. Tā kā airēšanas termini nav apstiprināti vai pat nav izveidoti, airēšanas treneri, sportisti un speciālisti, ievērojot sporta veidu saistību un līdzību, lieto radniecīgo sporta veidu vispārīgos, kā arī dažus speciālos terminus, piemēram, *ahteris* 'laivas pakaļgals', *forteris*, *ķiļūdens*, *ķilis*, *spuriņa*. Tāpēc katra trenera airēšanas terminoloģijā ir būtiskas atšķirības, kas

¹ Sk., piem.: *Baldunčiks J.* Latviešu sporta terminoloģijas vēstures lappuses. — *Sports*, 1981, 6. dec.; 1982, 10. janv., 14. febr., 11. apr., 27. jūn., 4. jūl., 26. okt.

apgrūtinā treneru un airētāju sazināšanos, nevēlami ietekmējot treniņu rezultātus. Ikdienā problēma tiek atrisināta vienkārši — visās situācijās, kad nav piemērota termina, tiek lietots kāds rusicisms, piemēram, «baraška», «promaška», «raspaška», vai vienkāršrunas vārdi, piem., «ķiskāties». Biežāk lietojamie rusicismi parasti ir piešķaņoti latviešu valodas fonētikas un morfoloģijas likumiem. Nereti gan runātāji pat nepūlas vārdus adaptēt, bet savu sakāmo pasaka krieviski.

Treniņos un sacensībās liela nozīme ir neverbālajiem sazināšanās līdzekļiem — žestiem, pozām, mīmikai, paralingvistiskajām un prosodiskajām parādībām — starpsaucieniem, balss augstumam un tembram, pauzēm, dažādām neartikulētām skaņām. Atkarībā no sporta veida šos simbolus lieto tradicionāli noteiktās situācijās. Tomēr pats fakts, ka ar neverbāliem līdzekļiem un kustību imitāciju papildina izteikto domu, liecina, ka valodas līdzekļi, t. i., termini, nav izveidoti un iedzīvināti praksē.

Airēšanas leksiku varētu iedalīt līdzīgi vingrošanas leksikas iedalījumam²: 1) vispārīgie termini, 2) ķermeņa un tā daļu stāvokļi, 3) laivas, ķermeņa un ķermeņa daļu kustības, 4) kustības virzieni, 5) kustības izpildes veidi, 6) dabas apstākļi (straumes virziens u. tml.), 7) fizioloģiskie darba apstākļi. Visās šajās grupās trūkst unificētu un apstiprinātu terminu.

Airēšanas terminoloģijas izveidošana jāuzskata par svarīgu un reālu uzdevumu. Šajā mazpētītajā darba laukā paveras plašas iespējas speciālistu — treneru, tiesnešu, sportistu — un valodnieku

² *Kalme V.* Vingrošanas leksikas sākumposms latviešu valodā. — Valodas aktualitātes — 1985. R., 1986, 47. lpp.

ilgstošai sadarbībai. Darbam varētu būt vairākas stadijas — airēšanas leksikas pašreizējā stāvokļa izpēte, airētāju sarunvalodas pētīšana, terminu jaunrade, terminu apspriešana un pieņemšana. Būtu nepieciešams nodibināt īpašu Sporta terminoloģijas apakškomisiju ZA Terminoloģijas komisijā, kur tiktu izskatīti speciālistu izveidotie sporta, tai skaitā airēšanas, termini. Šādas autoritatīvas komisijas darbs būtu organizētāks un sekmīgāks. Sporta terminoloģijas apakškomisijas ietvaros labāk veiktos arī terminu sistematizēšana un unificēšana — viens no svarīgākajiem uzdevumiem.

Apspriežamos terminus varētu izvēlēties vairāku tipu avotos: 1) speciālajā sporta literatūrā, 2) vārdnīcās, 3) periodiskos izdevumos, 4) airētāju sarunvalodā. Pašreiz galvenais avots ir airētāju sarunvaloda, jo speciālā literatūra lielākoties ir svešvalodās. Latviešu valodā izdotā literatūra jau ir novecojusi un izmantojama galvenokārt kā terminu izstrādes vēstures avots. Periodikā informācija par airēšanu parasti sniegta ļoti lakoniski, paziņojot tikai uzvarētāju vārdu, rezultātus un sniedzot īsu laika apstākļu raksturojumu.

Ar Sporta terminoloģijas apakškomisijas palīdzību varētu realizēt vienu no svarīgākajiem terminoloģijas izveides uzdevumiem — terminu popularizēšanu un ieviešanu. Lai pareizu airēšanas terminoloģiju apgūtu pēc iespējas plašāks speciālistu loks, akceptētos terminus vajadzētu ietvert atsevišķā izdevumā. Uzsākot terminoloģijas izveidi, laikus jādomā arī par lekciju un pārrunu organizēšanu. Tās varētu lasīt treneriem un citiem airēšanas speciālistiem, kā arī studentiem. Šāda informācijas forma par jaunāko terminoloģijā būtu viena no noderīgākajām. Sākotnēji lek-

cijas varētu lasīt semināros, kur iztirzā jaunākās sporta problēmas.

Jaunā politiskā situācija Latvijā un Eiropā ir pavērusi ceļu mūsu sportistiem ārzemēs, kā arī starptautisku sacensību rīkošanai Latvijā. Tāpēc aizvien lielāka kļūst nepieciešamība pēc iespējas ātrāk veidot sporta terminoloģiju un sastādīt vārdnīcas. Tās varētu būt šādas: vairākvalodu airēšanas terminu vārdnīca, sporta sarunvalodas vārdnīca, varbūt pat ilustratīva vārdnīca. Sākumā būtu jā sastāda atsevišķu sporta veidu vārdnīcas; laika gaitā tās varētu tikt apvienotas visaptverošā vairākvalodu sporta terminoloģijas vārdnīcā.

Acīmredzot darbs būs grūts un reizē interesants. Terminoloģijas ieviešanā grūtības varētu sagādāt gan nepietiekama speciālistu informētība, gan psiholoģiskā barjera, sastopoties ar jauniem terminiem. Būs jā rada kontroles mehānisms, kas sekotu terminu ieviešanās gaitai speciālajās sporta publikācijās un presē.

Nemot vērā airēšanas attīstības perspektīvas, valodniekiem un airētājiem ir jā novērš terminoloģiska rakstura grūtības, kas kavē sazināšanos un informācijas apmaiņu. Šī raksta autors cer rosināt ieinteresēto pušu atsaucību, lai radītu zinātniski pamatotu un pietiekami finansētu projektu, kura mērķis būtu sporta terminoloģijas jaunrade un apstiprināšana. Pašreizējie «juku laiki» ir jā izmanto, lai radītu kvalitatīvu pamatu sporta atdzimšanai.

MAKŠĶERET UN ZVEJOT

Vārdi *makšķerēt*, *makšķere* (lietuviešu *mėškerė* — K. Milēnbahs. Latviešu valodas vārdnīca, 2. sēj., 555. lpp.), *makšķernieks* dažādās morfoloģiskās formās atrodami jau 17.—19. gadsimta vārdnīcās.¹ Attiecīgā nodarbe ir sena², tā pastāvējusi līdztekus citiem zivju ieguves veidiem. Tādus, piemēram, aplūko Z. Ligērs grāmatā «Latviešu tautas kultūra. Etnogrāfiski pētījumi», I (R., 1942). Zvejas veidu klāsts ir daudzveidīgs — no primitīvas sišanas, ķeršanas pārplūdumos un nārsta laikā līdz naktsāķu, žebērķļa, dukura, liekāja izmantošanai, un visbeidzot — murdi, ventēri un vada vilkšana. Z. Ligērs katru zvejas veidu aplūko atsevišķā nodaļā.

Makšķerniecības attīstība visās zemēs un laikos ir virzījusies uz norobežošanas no minētajiem zvejas paņēmieniem, no klaji utilitāras zivju ieguves, tuvinoties tai attieksmei pret dabu, ko J. Jaunsudrabiņš raksturo grāmatā «Ūdeņi» («Ar makšķeri»): «Zivis var arī neķerties, gluži kā viņām

¹ *Mancelius G.* Lettus. R., 1638, S. 22 u. 60; *Mancelius G.* Phraseologia Lettica. R., 1638, S. 286 (lappuses G. Mancela darbos norādītas pēc izdevuma: *Altlettische Sprachdenkmäler*.. hrsg. von August Günter. Bd. 2. Heidelberg, 1929); *Blese E.* Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca. R., 1936, 149. un 299. lpp.; *Stender G. F.* Lettisches Lexikon. Mitau, 1789, T. 1, S. 39, T. 2, S. 153; [*Neiken G.*], *Ulmann C.* Lettisches Wörterbuch. T. 2. Deutsch-lettisches Wörterbuch. Bearb. G. Brasche. R. u. Leipzig, 1880, S. 41; [*Valdemārs K.*] Krievu-latviešu-vācu vārdnīca. M., 1872, 615. lpp.

² Populāri par makšķerēšanas vēsturi sk.: *Ruduļu Juris* [*Robežnieks J.*]. Makšķernieka gadalaiki. R., 1991, 3. un 4. lpp.

tik, bet es eju un makšķerēju. Man ir liels baudījums stāvēt vaigu vaigā ar skaistāko no dabas veidiem. Kāda dažādība, cik simtējādu varbūtību!»³

Valodnieciskajā plāksnē makšķerēšanas un zvejas skaidra diferencēšana nav vērojama. Zveja par makšķerēšanu, protams, netiek saukta, taču gan runā, gan rakstos, gan neoficiāli, gan oficiāli makšķerēšana tiek nosaukta par zveju, makšķerēšanas rīki par zvejas rīkiem u. tml. Apskatot šo parādību hronoloģiski (un daļēji sociolingvistiski), jāatgādina, ka Latvijā makšķerēšanas sports sāka veidoties līdz ar saimnieciskās un kultūras dzīves attīstību divdesmitajos un trīsdesmitajos gados. Lielā mērā to veicināja sporta žurnāla «Mednieks un Makšķernieks» iznākšana 1922. gadā (iznāca līdz 1940. gadam). Makšķerēšanas sportiskuma kritēriji dažādos laikos bijuši dažādi un šeit tiem nepievērsīšos.⁴ Kungs ar kaklasaiti un makšķeri upmalā, kas tolaik bija «sportsmenis», mūsu laikos būtu tikai parasts makšķernieks. Citēsim L. Maskovska rakstīto: «... mūsu organizāciju goda pienākums un mērķis arī Latvijā makšķerēšanas sportu izveidot un izsmalcināt, to pacelt uz augstāka kultūras līmeņa, nekā tas līdz šim bij. Ētiski un tehniski.» (Mednieks un Makšķernieks, 1935. g. 11. nr., 343. lpp.) Makšķerēšanas literatūrā⁵, rakstot par šo nodarbi, vārdi *zvejot*, *zveja* u. tml. netika lietoti. Ieskatu vārdu *makšķerēt*, *zvejot* u. tml. lietošanas tendencēs

³ Jaunsudrabiņš J. Kopoti raksti, 8. sēj., R., 1982, 8. lpp.

⁴ Par makšķerēšanas sporta izpratni mūsdienās sk.: Stikuts J. Makšķerēšanas sports. R., 1979.

⁵ Upe un Ezers. Makšķerēšanas sporta žurnāls. R., 1926; Zaķis R. Zivis un makšķerēšana. R., 1933; Briedis R., Dzirkalis A. Mūsu zivis un to makšķerēšana. R., 1933. (Uzskaitījums nepilns.)

sniedz periodikā iespiesto rakstu un iznākušo grāmatu rādītājs «Latviešu zinātne un literatūra». 2. sējumā ar klasifikācijas apzīmējumu 639 ietverti raksti par zvejniecību un medniecību, bet makšķerēšanas tematika neparādās (Bibliogrāfija II, 1920. gads, II puse. A. Ģintera redakcijā. R., 1923). Bibliogrāfijā III priekšmetu rādītājā parādās makšķerēšana (1921. gads. A. Ģintera un V. Caunes sakārt. R., 1924). Izdevuma IV sējumā (1922. gads) ieviests jauns apzīmējums: 799 Medību un zvejas sports; VI sējumā: 799 Medību un zvejas sports. Makšķerēšana. Bibliogrāfijas 16. sējumā (1934. gads. R., 1940): 799 Medības un makšķerēšanas sports. Tomēr «Latviešu konversācijas vārdnīcā» (13. sēj., 25424. sleja) makšķerēšanas dēvētas par zvejas ierīcēm un makšķerēšana nosaukta par zvejas veidu. Varam uzziņāt, ka makšķerēšanas tiesības nosaka Zvejniecības likums (publicēts 1931. gadā).

Latviešu valodā sarakstītajā un padomju laikā izdotajā makšķerēšanas literatūrā vārdi *zvejot*, *zvejas* u. tml. saistībā ar makšķerēšanu nav lietoti⁶ (izņemot zvejniecības noteikumu pielikumus A. Priediša 1955. un 1960. gadā iznākušajiem darbiem). Tas pats sakāms par šķirkļiem «makšķerēšana» enciklopēdijās.⁷ Apskatāmās sakarībās

⁶ Nepilns literatūras saraksts: *Priedītis A.* Zivis un makšķerēšana. R., 1955; *Priedītis A.* Ar makšķeri Latvijas PSR ezeros un upēs. R., 1960; *Rušiņš T.* Forelista piezīmes. R., 1964; Makšķernieka rokasgrāmata. R., 1965; *Stikuts J.* Makšķerēšanas sports. R., 1979; *Plotnieks U., Priedītis A.* Zivis un makšķerēšana. R., 1980; Kas jāzina makšķerniekam. Uzziņas un Latvijas PSR jaunie makšķerēšanas noteikumi. Sastādījis *J. Robežnieks*. R., 1982.

⁷ Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. II, R., 1968, 487. lpp.; Lauksaimniecības enciklopēdija. 3. sēj., R., 1969, 215. lpp.; Latvijas padomju enciklopēdija. 6. sēj., R., 1985, 393. lpp.

nozīmīgi ir latviešu valodas skaidrojošo vārdnīcu dotumi. Izstrādājot šķirkļus *makšķere*, *makšķerēšana*, *makšķerēt* «Latviešu literārās valodas vārdnīcai», šo rindu autors skaidrojums bija izmantojis semantiski plašo verbu *ķert* (sk. *ķert* 3. noz. mansi 'Ar rokām vai ierīcēm gūstīt dzīvniekus, lai piemēram, iegūtu lomu, medījumu..' — 4. sēj., 538. lpp.). Tad *makšķere* ir 'zivju ķeršanas rīks..', *makšķerēšana*: 'zivju ķeršana ar makšķeri' un *makšķerēt*: 'ķert zivis ar makšķeri'. Diemžēl uzvarēja pretarguments, ka spēkā esošajos noteikumos makšķerēšana ir zvejas veids⁸, un skaidrojums tagad lasām, ka makšķere ir zvejas rīks, makšķerēšana ir zveja ar makšķeri un makšķerēt — zvejot ar makšķeri (5. sēj., 66. lpp.). Noteikumi tika izstrādāti saskaņā ar PSRS Ministru Padomes lēmumu, kura teksts, protams, sākotnēji bija krievu valodā.⁹ 1991. gadā apstiprinātajos «Makšķerēšanas noteikumos Latvijas Republikas ūdenstilpēs» iztikts bez *zvejot*, *zveja* u. c.¹⁰ Tomēr bažas par jaunu neskaidrību rašanos vārdu *makšķerēt* un *zvejot* attieksmēs vieš atjaunotā Latvijas Republikas 1937. gada Civillikumā publicētie panti, kuros runāts par zvejas tiesībām ūdenstilpju krastos (ja ar tām saprot arī tiesības makšķerēt)¹¹.

⁸ Noteikumi sporta un amatieru zvejai Latvijas PSR ūdenstilpēs. — Latvijas PSR Likumu kopojums. 4. sēj., 18. kop. 13. lpp. (18—13).

⁹ Sk. analogisku likumu kopojumu krievu valodā, kurā 4. sēj., 18. kop. 4. lpp. noteikumos lietots vārds *рыболовство*. «Krievu-latviešu vārdnīcā» šo vārdu tulko: *zvejniecība* (2. sēj., R., 1959, 569. lpp.).

¹⁰ Laikraksta «Diena» pielikums nr. 23, 1991. g., 4. jūl., 2. lpp.

¹¹ APMP. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Ministru Padomes oficiāls izdevums. 1992. g. 7. aug., nr. 44, 3. lpp.

Likumu pantus, protams, rakstīs un skaidros juristi, valodnieks var tikai norādīt, ka būtu vēlams ievērot ilgstošos makšķerēšanas speciālistu centienus un nepakārtot jēdzienu *makšķerēšana* jēdzienam *zveja* (varbūt līdztekus *zvejas tiesībām* runāt par *makšķerēšanas tiesībām* u. tml.)¹².

Aplūkojamo vārdu semantiskajām attieksmēm jābūt precīzām speciālajā literatūrā, dokumentos, terminoloģijā. To lietojumā sarunu valodā būtiskas pārmaiņas nav gaidāmas — runātāji, kam ar makšķerēšanu bijusi mazāka saskare, joprojām makšķerēšanu dēvēs par zveju. Tas bieži izpaužas vecāku cilvēku, kādas izloksnes runātāju valodā, piemēram: «tēvatēs pastāvīgi nāca zvejotu, makšķerēja vienādi» (*E. Kagaine, S. Raģe. Ērgemes izloksnes vārdnīca. 2. sēj., R., 1978, 271. lpp.*). *Zveja* makšķerēšanas nozīmē var būt sastopama daiļliteratūrā, piemēram, A. Eglīša teikumā (runa par makšķerēšanu izriet no iepriekšējā tēlojuma): «Kādu vakaru jau krietnā krēslā es atgriezos no upes, nepārnesis nevienas zivs, un kārtoju lieveni savus zvejas rīkus.» (*Pansija pilī, R., 1991, 167. lpp.*)

Vajadzētu izvairīties bez īpašas vajadzības nosaukt makšķerēšanu par zveju publicistikā, informatīva stila materiālā. Piemēram, laikraksta informācijas virsraksts «Uz foreļu zveju», ja stāstīts par iespēju nākošā gadā makšķerēt ūdeņos ieaudzētās foreles, ir maldinošs.

¹² Valodā līdzās apzīmējumiem *malu zvejnieks, maluzvejnieks* fiksēti arī *malu makšķernieks, malumakšķernieks*. — Sk. Latviešu literārās valodas vārdnīca, 5. sēj., 70. lpp.

GRĀMATVEDĪBAS TERMINI *REĶINS* UN *KONTS*

Daudzās nozarēs speciālā terminoloģija latviešu valodā ir samērā jauna un ne visai pilnīgi izstrādāta. Tas attiecas arī uz grāmatvedības speciālajiem terminiem. Ir sevišķi nepatīkami sastapt speciāla termina klaji nepareizu lietojumu gadījumos, kad pareizā vārda izvēle nekādas grūtības nevarētu radīt. Šoreiz runa ir par virsrakstā minētajiem un grāmatvedības praksē bieži sastopamajiem vārdiem — terminiem *konts* un *rēķins*.

Grāmatvedības konts ir divdaļīga uzskaites tabula, turpretī rēķins ir grāmatvedības dokuments, pēc kura tiek izdarīta samaksa vai nu skaidrā naudā, vai arī izdarot ierakstus norēķinu, tekošajos, noguldījumu kontos (samazinot tajos naudas līdzekļu atlikumu). Tā kāds uzņēmējs garākā sarunā cita starpā reiz pateica: «Man bankā ir pašam savs konts. No tā es samaksāšu tad arī visus jūsu rēķinus par materiāliem un pakalpojumiem».

Jēdzieni un termini *konts* un *rēķins* konsekventi un nepārprotami norobežoti jau pirmajā mācību grāmatā grāmatvežiem (tā ir Fr. Paula «Vadons itāliskā grāmatu vešanā priekš pašiemācīšanās tirgoņiem un zemkopjiem», ko 1888. g. Rīgā izdevis Pūcišu Ģederts), un tie grāmatvedības teorijā lietoti un augstskolu studentiem mācīti jau ilgu gadu līdz pat mūsdienām. Skaidrus abu terminu definējumus atrodam profesoru E. Baloža, K. Andžāna un K. Bērziņa grāmatās un zinātniskajās publikācijās. Arī Latvijas ZA Terminoloģijas komisijas apstiprinātajā Ekonomikas terminu vārdnīcā (R., 1975.), ko sagatavojuši ekonomikas speciālisti sadarbībā ar valodniekiem, uzskatāmi

norobežotas vārdkopas, kurās katrs no šiem terminiem lietojams, piemēram, *bilances konts*, *bu- džeta konts*, *norēķinu konts* (sk. 129.—130. lpp.), un — ar skaidrojumu «dokuments» — *bezpreču rēķins*, *nesamaksāts rēķins*, *samaksāts rēķins* (237. lpp.) u. c.

Abu minēto terminu diferencēts lietojums kon- sekventi ievērots un uzskatāmi parādīts arī jau- nākos izdevumos: Terminoloģijas komisijas 59. un 61. biļetenā, V. Skujiņas un R. Kvašītes Lie- tišķo terminu vārdnīcā, Tirdzniecības ekonomikas, organizācijas un pārvaldes terminu vārdnīcā, ko izdevusi izdevniecība «Zinātne» 1990.—1992. g. Liekas, ka par to, kad jālieto vārds *rēķins* un kad *konts*, informācijas būtu pietiekami... Taču, ne- raugoties uz to, vēl arvien daži lieltirāžas preses izdevumi («Neatkarīgā Cīņa», «Literatūra un Māksla», «Lauku Avīze») nepareizi lieto vārdu *rēķins* ar nozīmi 'konts'. Avīzes rakstā reizēm (iz- ņēmuma gadījumos) šādam lietojumam vēl var rast stilistisku vai citu attaisnojumu, bet infor- mācijā par izdevumu tas nav pieļaujams. Ka pa- reizs vārdu *konts* un *rēķins* lietojums nekādas nepārvaramas grūtības nesagādā, pierāda laik- rakstu «Latvijas Jaunatne», «Rīgas Balss», tāpat daudzu relatīvi mazās tirāžās izdotu periodisko izdevumu redakciju prakse.

Arī diezgan daudzu iestāžu un firmu veidlapās un reklāmās lasām «tekošais rēķins», «norēķinu rēķins», «rēķins Nr... tādā un tādā bankā». No kredītiestādēm viskonservatīvākā rīcība vērojama Latvijas Krājbankas iestādēs: kā savā laikā Mas- kāvas instrukciju nemākulīgi tulkotāji izgudroja «noguldījumu rēķinus» un «noguldītāju rēķinus», tā sākt rakstīt un runāt *noguldījuma konts*, *no- guldītāja konts* nekādi nevedas. Ja varbūt kādreiz

radīsies iespēja šo vārdu nepareizu lietošanu uzskatīt par valsts valodas likuma pārkāpumu, tad administratīvā kārtā varēs ietekmēt arī preses un finanšu sfēras darbiniekus. Jo maigāki līdzekļi nedarbojas. Taču tā kā *rēķins* un *konts* ir grāmatvedības termini, kas apzīmē katrs savu atšķirīgu jēdzienu, nepieciešams tos pareizi lietot arī jebkuras iestādes un izdevuma ikdienas praksē.

MARIKA ĶIRĪTE, VALENTINA SKUJIŅA

JAUNĀKAIS TERMINOLOĢIJĀ

Jaunumu klāstā ievietoti plašāk lietojamie termini, terminoloģiska rakstura vārdi un vārdu savienojumi, kas kopš 1988. gada apstiprināti LZA Terminoloģijas komisijā (galvenokārt medicīnas un lietvedības termini), kā arī ieteikti valodas praksei LZA Valodas un literatūras institūta (kopš 1992. gada 1. janvāra Latviešu valodas institūta) valodnieku konsultācijās. Sarakstā līdztekus jaunvārdiem popularizēšanas nolūkā ietverti arī nedaudzi vārdnīcās un biļetenos jau fiksēti vārdi, kuru lietošanā, spriežot pēc konsultācijām, ir neskaidrības vai kļūdas.

Dotie skaidrojumi ir orientējoši un nepretendē uz pilnīgu nozīmes izklāstu. Nozīmes skaidrakai uztverei dažkārt doti piemēri. Konsultācijās ieteiktajiem terminiem iekavās pievienota norāde «kons». Lai atvieglotu tulkotāju darbu, terminiem doti to ekvivalenti krievu vai/un angļu valodā. Tulkojumi, kas nav ņemti no krievu vai angļu rakstu avotiem, atzīmēti ar zvaigznīti (*).

aizdarots — сдобный — ar taukvielu (pavalga)

piedevu; *aizdarota mīkla; aizdarotie izstrādājumi* (kons.)

aizslepenošana — засекречивание — nodošana atklātībai nepieejamā (slēptā) glabāšanā; *dokumentu a.* (kons.)

aizspiednis — кроненпробка — clamp; clip — ar atspermehānismu nostiprināms pudeles vāciņš; *zeltera pudeles a.* (kons.)

amatsvienotājs — совместитель — holder of more than one office, holder of more than one job — cilvēks, kurš strādā divās vai vairākās darbavietās, divos vai vairākos amatos

apbalvošanas ierosinājums — ходатайство о награждении — lūgums piešķirt apbalvojumu

apkalpotspēja — обслуживающая способность, обслуживающая мощность — spēja apkalpot noteiktu skaitu cilvēku noteiktā laika vienībā; *ambulatorisko iestāžu a.*

ārupdarbs — работа на сторону — side work — darbs, kas nav saistīts ar darba pienākumiem darbavietā

ārzemju latvieši — латыши-иностранцы — latvieši, kas dzīvo ārzemēs (ārupus Latvijas) (kons.)

atdzejolis — стихотворение-перевод* — atdzejots, tulkots dzejolis (kons.)

atlaides stunda — льготный час — laiks, kad maksa (par precī, pakalpojumiem u. c.) tiek noteikta ar atlaidi (cenas pazeminājumu)

atslepenošana — рассекречивание — slepena materiāla nodošana atklātībai; *arhīva materiālu a.* (kons.)

atvalstiskošana — разгосударствление — denationalization — iepriekš valsts pārziņā esošo objektu (uzņēmumu, saimniecību) nodošana citam īpašniekam; *uzņēmumu a.; atvalstiskošanas ceļi* (kons.)

atzinums — заключение — conclusion — secinājums, vērtējums, kas radies novērojumū, pētījumu rezultātā; *ekspertu, juristu a.*

autouzpildes- — автозаправочный — tāds, kas ierīkots transportlīdzekļu uzpildei ar degvielu, eļļu u. tml.; *a. stacija*

ažiotīvs — ажиотажный — tāds, ko izraisījusi ažiotāža; *ažiotīvais pieprasījums* (kons.)

bagāžas pārbaude — досмотр багажа — pasažieru mantas un saiņu apskate, ko veic muitā un lidostā, lai pārlicinātos, vai netiek transportēti neatļauti priekšmeti

brīrstāve — отстой — kādu laiku ekspluatācijai nevajadzīga transportlīdzekļa atrašanās rezerves novietnē; *vagona b.; aizvest vagonu brīrstāvē* (kons.)

caurcaurisks — полный — tāds, kas noticis pilnīgi, viscaur; *caurcauriskā drostalošanās*

cilvēklasāms — человекочитаемый — tāds, ko lasa (var lasīt) cilvēks (pretstatā mašīnai); *sniegt informāciju cilvēklasāmā formā*

dalībnieku saraksts — список участников; явочный лист — rakstisks dalībnieku reģistrs (kons.)

darbdalība — трудовое участие — piedalīšanās (kādā kopīgā darbībā, pasākumā) ar darbu; *darbdalības koeficients*

darbnespēja — нетрудоспособность — atbilstīgu personu (ārstu vai tml.) apstiprināta nespēja strādāt slimības vai citu iemeslu pēc; *darbnespējas lapa*

deprēmēšana — депремирование — paredzētās prēmijas nepiešķiršana

graudainie ikri — икра зернистая — no saistvielām atdalīti ikri (kons.)

grilēšana — грилирование* — (gaļas) cepšana grozot uz restēm vai speciālā kamerā; *grilēšanas iekārtas* (kons.)

grilēt — грилировать* — cept (gaļu) grozot uz restēm vai speciālā kamerā (kons.)

grilkafejnīca — кафе-гриль — kafejnīca vai telpa restorānā, kurā gaļu cep uz restēm vai speciālā kamerā ar meklētāju klātbūtnē (kons.)

hermeneitisks — герменевтический — tāds, kas attiecas uz hermeneitiku — senu tekstu (rokrakstu, literāru darbu, pieminekļu uzrakstu) iztulkošanu, izskaidrošanu (kons.)

iedalīšana — отвод — piešķiršana dalot; *zemes iedalīšanas normas* (kons.)

internātnams — дом-интернат — iestāde, kurā pastāvīgi dzīvo kādas kategorijas pilsoņi (veci cilvēki, invalīdi); *vecu ļaužu un invalīdu i.* (kons.)

inženierpedagogs — педагог-инженер — pedagogs darbības nodarbībām (kons.)

inženierpedagoģija — инженерная педагогика — ar darbības saistītā pedagoģijas nozare (kons.)

izmantojami atkritumi — возвратные отходы — utilizable waste — pārstrādes procesā radušies pārpalikumi, ko var izlietot citam nolūkam

iznomātājs — арендодатель — lessor — cilvēks vai uzņēmums, kas par nomas maksu dod lietošanā (ko)

klejotājpsholoģija — психология скитания* — psiholoģija, kas raksturīga cilvēkiem bez pastāvīgas dzīvesvietas (kons.)

kopuzņēmums — совместное предприятие — joint venture — ražošanas (vai apkalpošanas)

organizācijas vienība, kas pieder vairākiem partneriem (kons.)

kvalitēts — качественный — tāds, kam uzlabota kvalitāte; *kvalitēti milti* (kons.)

lietmākslinieks — художник прикладного искусства — mākslinieks, kas darbojas kādā no lietotiskās mākslas nozarēm (kons.)

lietpratēju spēles — деятельностьные игры — ar iepriekšējiem prāta vingrināšanas paņēmieniem un noteikumiem saistītas nodarbības, kas sekmē veidošanos par lietpratīgu speciālistu (kons.)

līgumsods — неустойка — penalty — līgumā noteikts sods, kas paredzēts līgumslēdzējam, kurš neizpilda līguma noteikumus

likumatbildība — ответственность перед законом — atbildība likuma priekšā; *par pārkāpumu paredzēta l.* (kons.)

litraka (ne: «pūrpaka») — литропакет* — somu sešskaldņu piena paka 1 litra tilpumā (kons.)

lokāmgrāmata — складная книга — grāmata, kuras lapas ir atlokāmas (nevis atšķiramas) (kons.)

mācībvaloda, mācību valoda — язык обучения — valoda, kurā notiek mācību process (mācību iestādē); *skola ar latviešu mācībvalodu*

mašīnlasāms — машиночитаемый — tāds, ko lasa ar mašīnas palīdzību; *sniegt informāciju mašīnlasāmā formā*

mazvārīts biezenis — подварка — uzturam sagatavota (saberztu, sašķaidītu) dārzeņu vai augļu masa, kas gatavota, īsu brīdi karsējot vārīšanās temperatūrā (kons.)

neielikums — недовложение — kāda komponenta neielikšana korpmasā; *izejvielu n.*

nepilnmaiņas — в неполную смену — tāds (darbs), kas neaptver (neilgst) visu maiņas laiku; *n. darbs*

nomaināmība — заменяемость — iespēja aizstāt ar kādu (ar ko), kas turpinātu veikt attiecīgās funkcijas; *direktīvi nostiprināt vadītāju nomaināmību*

nomas uzņēmums — арендное предприятие — lease enterprise — ražošanas (vai apkalpošanas) organizācijas vienība, kas par maksu lieto citai organizācijas vienībai piederošu mantu, zemi, telpas u. tml.

nosaukumgrāmata — поименная книга — grāmata, kurā materiāls izkārtots pēc nosaukumiem (vārdiem)

organizatorspēles — организационно-деятельностные игры — spēles, kas veicina organizatoriskās darbības iemaņas (kons.)

pajdalība — паевое участие — piedalīšanās, ieguldot (kādā kopīgā darbībā, pasākumā) savu paju (parasti naudā); *uzņēmumu un privātpersonu p.*; *pajdalības noteikumi*

paklājmozaika — ковровая мозаика — sienu vai grīdas apdares materiāls, kas sastāv no krāsainām stikla plāksnītēm, no tām veidotais segums; *paklājmozaikas plāksnītes*

pārums — излишек — surplus; excess — tas, kas skaitliski (daudzumā) pārsniedz kādu normu robežu; *slodzes p.*; *pāruma koeficients*

pasūtījummēģe — позаказный метод — order method — darbības (darbu izpildes) metode, pēc kuras darbi tiek veikti pēc pasūtījumiem, atsevišķi katram pasūtījumam; *izdevumu uzskaites p.*

pašizplatīgs, pašizplates- — самораспространяющийся — tāds, kas pats ieviešas, izplatās; *p. augs* (kons.)

pašražots — собственного производства — tāds, kas ražots ar paša darbu; *pašražotais pusfabrikāts*

pensionārā nodrošināšana — пенсионное обеспечение — provision of pensions — iedzīvotāju apgādāšana ar eksistences līdzekļiem un nepieciešamo apkalpošanu (vecumā, darba spēju zaudēšanas gadījumā u. tml.) ar likumu noteiktā kārtībā

pieāvājuma- — давальческий — tāds, ko ir gatavs dot (ko dod) pasūtītājs; *p. izejvielas, p. noteikumi*

piepelnījums — приработка — extra earnings — papildus nopelnītais, tas, ko nopelna papildus

pilnmaiņas- — в полную смену — tāds (darbs), kas aptver (ilgst) visu maiņas laiku

prečapgāde — товарное снабжение — commodity supply, goods supply — apgāde ar precēm; *pilsētas p.*

prečsegums — отоваривание — nodrošinājums, segums ar precēm; *fondu p.* (kons.)

prečspēja — товарность — marketability — (preces prasībām atbilstošās) precēm piemērotās produkcijas īpatsvars kopīgajā saražotās produkcijas daudzumā; *produkcijas p.; prečspējas koeficients*

pulksteņierīcība — часификация — apgādāšana (aprīkošana) ar pulksteņiem

ratiņgaldiņš — столик на колесиках — ratiņu veidā izveidots galdiņš ēdamā transportēšanai un pasniegšanai

rekreatīvs — рекреационный — tāds, kas dod iespēju atjaunoties, atgūt spēku; *rekreatīva iedarbība*

resurszinība — ресурсоведение — mācība par līdzekļu vai materiālu krājumiem, līdzekļu vai ienākumu avotiem

rusifikāts — русификат* — tas, kurš zaudējis savu etniski pamatoto tautību un kļuvis par krievu (kons.)

sāncensība — соперничество — tiekšanās, pārspējot otru, iegūt (sasniegt) to pašu, pēc kā tiecas kāds cits; *profesionālā s.*

sanitārais bloks — санитарно-техническая кабина — vannas un tualetes istabas apvienojums vienotā blokā kā kompaktā celtniecības elementā (kons.)

sātīgs — калорийный — substantial — par ēdienu — tāds, kur ir daudz barības vielu; tāds, kā pietiek nelielā daudzumā; *sātīga desa; sātigas pusdienas*

sausvielas — сухие вещества — vielas, kurās ir ļoti maz vai nav nemaz mitruma (kons.)

skrituļgaldiņš — роликовый столик — galdiņš, kam tā ērtai pārvietošanai pierīkoti skrituļi

somu dežurants — дежурный по сумкам* — liela pašapkalpošanās veikala darbinieks, kura pārziņā pircēji, ieejot veikalā, nodod somas (kons.)

stagnants — застойный — tāds, kas radies sastinguma periodā, raksturīgs sastinguma periodam (kons.)

starpnieknoma — посредническая аренда — nomāšana ar starpnieka palīdzību (kons.)

statutārs, statūtu- — уставной — tāds, kas saistīts ar statūtiem; *statūtu fonds, statutārais fonds*

steidzamība — срочность — urgency — ar ātru

izpildes termiņu saistīta pazīme; *steidzamības piemaksa*

subsekretārs — under-secretary — valsts sekretāra vietnieks, kura pārziņā ir kāda valsts darbības sfēra

svaigsaldējums — фризерное мороженое — saldējuma iekārtā (frīzerā) sakults un daļēji sasaldēts saldējums (kons.)

tirdzniecības starpniecības asociācija — торговло-посредническая ассоциация — apvienība, kam ir kopīgi tirdznieciski un starpnieciski uzdevumi

tirgvedība — маркетинг — marketing — tirgus ekonomikas īstenošanas prakse

tirgzinība — маркетинг — marketing — mācība (zinība) par tirgus ekonomiku

tūbiņšļirce — шприц-тюбик — medicīnisks vienreizējas injicēšanas instruments plastmasas tūbiņas veidā

tūristdiena — туродень — diena, kas paredzēta tūrismaam

uzņēmējdarbība — предпринимательская деятельность — business activity, enterprise; entrepreneurship — uzņēmuma īpašnieku darbošanās (kādā nozarē)

vairumpircējs — оптовый покупатель — pircējs, kurš preces iegādājas vairumtirdzniecībā

videszinātne — средоведение* — mācība (zinātne) par vides aizsardzību, ekoloģiju; *videszinātnes pamati*

videszinātnieks — средовед* — videszinātnes (ekoloģijas) speciālists

vecdrānas — ветошь — ilgi lietotas vai nolietotas drēbes, drānas; *vecdrānu nodošanas punkts*

KRIEVU VALODAS TERMINU RĀDITĀJS

- автозаправочный *sk.* autouzpildes-
 ажиотажный *sk.* ažiotsivs
 арендное предприятие *sk.* nomas uzņēmums
 арендодатель *sk.* iznomātājs
 .. в неполную смену *sk.* nepilnmaiņas-
 .. в полную смену *sk.* pilnmaiņas-
 ветошь *sk.* vecdrānas
 возвратные отходы *sk.* izmantojami atkritumi
 герменевтический *sk.* hermeneitisks
 грилирование* *sk.* grilēšana
 грилировать* *sk.* grilēt
 давальческий *sk.* piedāvājuma-
 дежурный по сумкам* *sk.* somu dežurants
 депремирование *sk.* deprēmēšana
 деятельностьные игры *sk.* lietpratēju spēles
 дом-интернат *sk.* internātnams
 досмотр багажа *sk.* bagāžas pārbaude
 заключение *sk.* atzinums
 заменяемость *sk.* nomaināmība
 засекречивание *sk.* aizslepenošana
 застойный *sk.* stagnants
 излишек *sk.* pāgums
 икра зернистая *sk.* graudainie ikri
 инженерная педагогика *sk.* inženierpedagoģija
 калорийный *sk.* sātīgs
 кафе-гриль *sk.* grilkafejnīca
 качественный *sk.* kvalitēts
 ковровая мозаика *sk.* paklājmozaika
 кроненпробка *sk.* aizspiednis
 латыши-иностранцы *sk.* ārzemju latvieši
 лист явочный *sk.* dalībnieku saraksts
 литропакет* *sk.* litrpaka
 льготный час *sk.* atlaides stunda

маркетинг *sk.* tirgvedība; tirgzinība
машиночитаемый *sk.* mašīnlasāms
недовложение *sk.* neielikums
нетрудоспособность *sk.* darbnespēja
неустойка *sk.* līgumsods
обслуживающая способность, обслуживающая
мощность *sk.* apkalpotspēja
оптовый покупатель *sk.* vairumpircējs
организационно-деятельностные игры *sk.* organi-
zatorspēles
ответственность перед законом *sk.* likumatbildība
отвод *sk.* iedalīšana
отоваривание *sk.* prečsegums
отстой *sk.* brīvtāve
паевое участие *sk.* pajdalība
педагог-инженер *sk.* inženierpedagogs
пенсионное обеспечение *sk.* pensionārā nodroši-
nāšana
подварка *sk.* mazvārīts biezenis
позаказный метод *sk.* pasūtījummēto
поименная книга *sk.* nosaukumgrāmata
полный *sk.* saurcaurisks
посредническая аренда *sk.* starpniekņoma
предпринимательская деятельность *sk.* uzņēmēj-
darbība
приработка *sk.* piepelnījums
психология скитания* *sk.* klejotājpsiholoģija
работа на сторону *sk.* ārūdarbs
разгосударствление *sk.* atvalstiskošana
рассекречивание *sk.* atslēpenošana
рекреационный *sk.* rekreatīvs
ресурсоведение *sk.* resurszinība
роликовый столик *sk.* skrituļgaldiņš
русификат* *sk.* rusifikāts
самораспространяющийся *sk.* pašizplatīgs, paš-
izplates-

- санитарно-техническая кабина *sk.* sanitārais bloks
- сдобный *sk.* aizdarots
- складная книга *sk.* lokāmgrāmata
- .. собственного производства *sk.* pašražots
- совместитель *sk.* amatsvienotājs
- совместное предприятие *sk.* kopuzņēmums
- соперничество *sk.* sāncensība
- список участников *sk.* dalībnieku saraksts
- средовед* *sk.* videszinātnieks
- средоведение* *sk.* videszinātne
- срочность *sk.* steidzamība
- стихотворение-перевод* *sk.* atdzejolis
- столик на колесиках *sk.* ratiņgaldiņš
- сухие вещества *sk.* sausvielas
- товарное снабжение *sk.* prečuapgāde
- товарность *sk.* prečspēja
- торгово-посредническая ассоциация *sk.* tirdzniecības starpniecības asociācija
- трудовое участие *sk.* darbdalība
- туродень *sk.* tūristdiena
- уставной *sk.* statutārs, statūtu-
- фризерное мороженое *sk.* svaigsaldējums
- ходатайство о награждении *sk.* apbalvošanas ierosinājums
- художник прикладного искусства *sk.* lieta mākslinieks
- часификация *sk.* pulksteņierīcība
- человекочитаемый *sk.* cilvēklasāms
- шприц-тюбик *sk.* tūbiņšļirce
- явочный лист *sk.* dalībnieku saraksts
- язык обучения *sk.* mācībvaloda, mācību valoda

ANĢĻU VALODAS TERMINU RĀDITĀJS

- business activity *sk.* uzņēmējdarbība
clamp *sk.* aizspiednis
clip *sk.* aizspiednis
commodity supply *sk.* prečapgāde
conclusion *sk.* atzinums
denationalization *sk.* atvalstiskošana
entrepreneurship *sk.* uzņēmējdarbība
enterprise *sk.* uzņēmējdarbība
excess *sk.* pārums
extra earnings *sk.* piepelņījums
goods supply *sk.* prečapgāde
holder of more than one job *sk.* amatsvienotājs
holder of more than one office *sk.* amatsvienotājs
joint venture *sk.* kopuzņēmums
lease enterprise *sk.* nomas uzņēmums
lessor *sk.* iznomātājs
marketability *sk.* prečspēja
marketing *sk.* tirgzinība; tirgvedība
order method *sk.* pasūtījummēto
penalty *sk.* līgumsods
provision of pensions *sk.* pensionārā nodrošināšana
side work *sk.* ārupdarbs
substantial *sk.* sātīgs
surplus *sk.* pārums
under-secretary *sk.* subsekretārs
urgency *sk.* steidzamība
utilizable waste *sk.* izmantojamie atkritumi

CEMME

Cemme ir amatnieku darbos bieži sastopams neliels priekšmets — liekts dzelzs (retāk cita metāla) stienītis ar asiem galiem, ko iedzen kokā, parasti durvju statnī vai sienā, tā ka izveidojas cilpa, kurā ielikt āķi («krampi») vai piekaramo atslēgu. «Latviešu literārās valodas vārdnīca» *cemmi* raksturo par sarunvalodas vārdu un skaidro to ar sinonīmu *dzintele* (I 170), turpretim «Latviešu valodas vārdnīcā» *cemme* ir stilistiski neitrālais pamatvārds (151), ar ko skaidrots mazāk pazīstamais apzīmējums *dzintele* (202). Šis otrais viedoklis liekas pareizāks, jo *cemme* ir valodā dziļi iesakņojies vārds, kura skaušanai nav pamata. Izloksnēs arī paralēlā forma *cembe*.

J. Endzelīns norāda, ka *cemme* ir idents ar lībiešu *tsemm*, *tsemp*, piemetinot: «bet no kurienes?» (M-E¹ I 372). Vēlāk viņš pauž uzskatu, ka *cemme* ir no lībiešu *tsemm*, kas savukārt no latviešu *cembe* (E-H² I 265). L. Ketunens lībiešu formas uzskata par aizgūtām no latviešu valodas

¹ M-E — K. Milenbahs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I—IV sēj. R., 1923—1932.

² E-H — J. Endzelīns, E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcai». I—IV sēj., R., 1934—1946.

(L. Kettunen. Livisches Wörterbuch. Helsinki, 1938, 432. lpp.).

Vārda cilmes risināšanai pavedienu dod salīdzinājums ar identām lietuviešu valodas formām: lietuviešu apvidvārds *kembė* 'vadzis', kam blakus tās pašas nozīmes literārā forma *gembė*. (Izlokšnēs *gembė* arī 'kāda aužamo stāvu detaļa; spīlarkla lemeši'.) Šā vārda pamatā ir indoeiropiešu **gembh-/g'embh-* 'kost', no kā baltu **gemb-/žemb-*. No baltu otrās formas lietuviešu *žemba* (tagadnes 3. pers.) 'griež; dīgst' un saknes skaņumijā baltu **žambas* 'zobs'; šī forma laikam no senākas **žanbas*, no kā likumsakarīgi izveidojās latviešu *zuobs*.

Baltu valodās vārda ieskaņā bieži ir balsīgā un nebalsīgā līdzskaņa mija; bijušas saknes paralēlformas **gemb-/kemb-*, no kā lietuviešu *gembė* un tās pašas nozīmes apvidvārds *kembė*. Latviešu valodā notikusi tālāka fonētiskā attīstība: baltu **kembė* > latv. *cembe*, no kā literārā forma *cemme*. Šī literārā forma izveidojusies vai nu ar lībiešu valodas starpniecību (kā uzskata Endzelīns), vai arī pašā latviešu valodā bijis fonētiskais pārveidojums kā, piemēram, vietvārdā *Lembuži-Lemmuži*, kura pamatā var būt apvidvārds *lembis* 'lempis' (J. Endzelīns. Latvijas PSR vietvārdi. I, 2. sēj., 297; sal. māju nosaukums *Lembis, Lembji*).

To, ka forma ar *-mm-* ir sena un varēja izveidoties pirms ieskaņas pārveidojuma *k' > c*, rāda apvidvārds *ķemme* 'koka tapa, kas savieno divus balķus', *ķemmīte* 'dēļa spunde' (E-H I 695), *ķemmēt* 'dūšīgi ēst' (M-E II 363): «zirgi visu laiku auzas ķemmēja» (C. Ch. Ulmann. Lettisches Wörterbuch. T. I. Lettisch-deutsches Wörterbuch. R., 1872, 107. lpp.), «lai ķemmē, cik uziet!» (A. Ler-

his-Puškaitis. Latviešu tautas teikas un pasakas. 1891—1903. VI sēj., 757); par verba nozīmi sal. tās pašas cilmes senindiešu *jāmbhatē* 'viņš kampj, satver ar muti', *jambháyati* 'viņš iznīcina, saberž'. Minētās latviešu apvidvārdu nozīmes nav saistītas ar aizguvumiem *ķemme* 'suseklis' un *ķemmēt* 'sukāt'; lejasvācu valodā, no kuras šie pēdējie vārdi aizgūti, pamatvārdiem nav attiecīgo nozīmju 'tapa', 'spunde', 'ēst'. Šīs nozīmes latviešu valodā izveidojušās no baltu pirmvalodas vārdu semantikas.

Par vārda *cemme* vēsturisko saistījumu ar *zobs* sal. frazeoloģismus (sarunvalodas stilā): «viņam ir zobs uz kādu» un «viņam ir cemme uz kādu». Par nozīmju 'zobs', 'vadzis' un 'nagla' sakaru sal. tās pašas cilmes senindiešu *jāmbhaḥ* 'zobs, ilknis' un grieķu *gómphos* 'vadzis, nagla', *gomphíos* 'dzeroklis'.

DIMBA

Vārds *dimba* 'nelaime, neveiksme; ļoti neveikla situācija, bezizeja' mūsdienu valodā parasti lietojams vienskaitļa lokatīvā: «Tu nu esi dimbā», «viņš bija tādā dimbā, ka nezināja laukā tikt». A. Lerha-Puškaiša piemērs: «Re nu, kā jūs būtu bez manis dimbā iedzīti» (M-E I 467), A. Upīša piemērs plašākā kontekstā: «Viņi [zēni] grieza laivu riņķī un taustījās tumsā, līdz acīm notraipdamies dūņām. Nokusa abi un atkrita katrs savā laivas galā. Juris bij vairāk noskumis kā dusmīgs. «Tagad mēs īsti esam dimbā. Ar vienu airi šajos klānos nekur netiekam uz priekšu.»» (Kopotī raksti, XV, 153—154.)

«Latviešu literārās valodas vārdnīca» kvalificē vārdu *dimba* par vienkāršrunas vārdu (II 346). Liekas, ka šis vērtējums ir par zemu, jo vārdam nepiemīt vienkāršrunas leksikai raksturīgā «spilgti negatīvā attieksme pret runas objektu vai adresātu» (J. Rozenberga formulējums). Lokatīvs *dimbā* izsaka spilgti emocionālu stāvokļa raksturojumu, kurā negatīvs ir pats fakts, bet ne attieksme pret to. Manuprāt vārds atbilst sarunvalodas stilam.

Ne K. Milēnbahs, ne J. Endzelīns nav devis vārda *dimba* etimoloģiju.

Blakus formai *dimba* ir tās pašas nozīmes apvidvārds *timba*: «nu tik es esmu timbā!» (M-E IV 190). Tas ir verba *timt* 'tumst' atvasinājums; no šā vārda arī apvidvārds *tima* 'tumsa' (sal. krievu *тьма*). Vārda *timba* sākotnējā nozīme laikam bijusi 'tumša vieta'; par piedēkli un tā piešķirto vietas nozīmi sal. *šķirt* — *šķirba*.

No nozīmes 'tumša vieta' izveidojusies nozīme 'cietums': «jūs kā buntavniekus ar varu .. ieslodzīs timbā» (J. Janševskis — M-E IV 190).

Vārda ieskaņas līdzskanis kļuvis balsīgs, asimilējoties balsīgajam piedēkļa lūpenim (*timba* > *dimba*); fonētisko maiņu varēja ietekmēt ekspresija. Tā nu blakus formai *timba* 'cietums' izveidojusies arī forma *dimba* ar to pašu nozīmi: «*dimbā* likt» (mest cietumā, M-E I 467). Zīmīgi, ka fonētiskajam variantam ar nebalsīgu piedēkļa līdzskani (apvidvārds 'cietums') nav atbilstošas formas ar *d*.

Ar pārnesumu izveidojās vārda *dimba* (precīzāk — locījuma *dimbā*) mūsdienu literārā nozīme.

Vērojumi un pārdomas

VIKTORS HAUSMANIS

«GIMALAJIEŠU LĀČI» CITĀ KĀZOKA KRĀSĀ

Mani labie kolēģi valodnieki aizņemti ar krievu tautības cilvēku skološanu un viņu zināšanu pārbaudi, bet tikām mūsu pašu valodas dārzā pamānīti jauna izlaiduma gimalajiešu lāči. Kādu laiku šķita, ka tie būs iznīkuši uz visiem laikiem, bet kas to deva — izrādās, ka dzīvība viņiem visai sīksta un piemīt apbrīnojamas piemērošanās spējas.

1992. gada rudenī laikraksts «Diena» pa veselu lappusi publicēja uzmodinājumu lasīt šo avīzi, jo pat Honkongā to darot. Pēc dabas būdams disciplinēts cilvēks, šim aicinājumam arī sekoju un katru dienu mēģināju šai avīzei «izburties» cauri no virsraksta līdz pēdējai lapai, un tad arī konstatēju, ka par mirušiem uzlūkotie gimalajieši joprojām lāčo, tikai nu pieņēmuši pavisam citu izskatu un veidu, un par dažiem viņu pēdu nospiedumiem gribētu ko teikt, vēl piebilstot, ka mana dzimtā valoda vienmēr bijusi latviešu valoda, — to sāku mācīties skolā, to saglabāju vācu laikā un pavisam nepieklājīgā kārtā runāju šajā valodā arī Zinātņu akadēmijas Prezidija sēdēs vai konferencēs, kur piedienējās runāt tikai krieviski. Esmu sevī saglabājis vecmodīgo pārliecību, ka Latvijā jāskan latviskai valodai, tīrai, labskanīgai,

bet mūsu lielais preses izdevums, ko lasot tādās malās, domā citādi.

Saklausījies drusku uzbāzīgo reklāmu «Diena katrā mājā», ņemu rokās laikrakstu, veru to vaļā, sāku pētīt rakstus par nozari, ko vismazāk pazīstu, «Vieglo mūziku». 27. oktobris. Virsraksts «Bindemania» (varbūt Bindes mānija? Tātad darīšana ar maniakiem?). Autors: *Marchello* (vai tas būtu *Marčello* vai *Marhello*, netieku gudrs. Bet varbūt mūsu pašu *Mārcis*?). Tad nu lasu: *Pašreizējais mūsu grupas sastāvs ir šāds: Kaspar Bindeman — ģitāra, vokāls, Vilnis Krieviņš — bungas, Eduards Glotovs — bass, Ainars Virga — ģitāra, Zig Beat — taustiņinstrumenti, Juris Sēnbergs — perkusijas, Maija Lūsēna — backing vokāls, Sandra Lāce — backing vokāls.*

Kādā valodā tas būtu rakstīts? No kurienes šī grupa? Tālāk gan uzzinu, ka intervētais mūziķis spēlējis dažādos *underground festivālos*. Sliktāk viņam gājis mūsu pašu Ogrē, kur «. . . pienāca klāt viens džeks un teica: «Eta tvoja poslēdnaja pensenka!»» Šim teicienam gan pielikta zvaigznīte un parindē dots tulkojums. Vienā gadījumā tomēr valsts valodas likums darbojies!

Veru vaļā citu laikraksta «Diena» numuru. 3. novembris. Lato Lapsas rakstiņš «Vai tad The Sex Pistols nu atkal būtu kopā?». Tur lasu: *. . . nelaiķis (jaunās narkotikas) ģitārspēlē Ļaunais Sems (Sid Vicious) izdevis autobiogrāfisku grāmatīņu «I was A Teenage Sex Pistol»*. Lasu tālāk: *Laidons joprojām dzīvo tajā pašā Losandželosā un kopā ar savu grupiņu Public Image Limited (jeb vienkārši PiL) nadzīgi meklē jaunu ierakstu firmu*. Tādā pašā garā turpināts: *Citas dziesmiņas — Seventeen, Liar, No Lip, Stepping Stone*

(kopā ar *Satellite* pieder pie *Sex Pistols* visagrinākajām dziesmiņām) ...

Vai tā būtu vispārēja «Dienas» pāreja valodas likuma opozīcijā? Tik ļauni laikam nav, ja autoram pietiek intelīgences, elementāras izglītības un kultūras, izrādās, ka rakstus var uzrakstīt arī civilizētā veidā. P. Pildegovičs stāsta par Singapūru (7. novembris); rakstā sacīts: *Svinīgi plūsi himna — Majulah Singapur* un iekavās dots atšifrējums «Ziedi, Singapūra». Ingrīda Zemzare raksta par Baltijas mūzikas piedzīvojumiem Zviedrijā (7. novembris). Arī viņa min dažus oriģinālnosaukumus, bet tikai iekavās: *Ingvara Lidholma jaunā opera «Sapņu spēle» (Ett Dromspel)* vai *Erki Svens Tirs, par kura «Laiktelpu» (Zeitraum) kritika priecīgi izsaucās*. Taču, ja kāds autors piederīgs mazākai tautai, nu kaut vai mūsu pašu kaimiņiem lietuviešiem, viņa darbu nosaukumus rakstītāji dod mūsu pašu mīļajā latviešu valodā. A. Grīnberga «Stokholmas koncertnami Baltijas krāsās» (6. novembris): *Pēc Onas Narbutaites «Aizmirstības atvērtiem vārtiem» festivāls izskanēja ar Kutāviča «Sienāža stīgoto gadu»*. Te vairs nav vajadzīga ne oriģinālrakstība, ne tulkojums. Katrā ziņā neganta nekonsekvence!

Pavisam sašļūk dūša, ar acīm pārslīdot «Dienas» sludinājumu nodaļai, tur nu latvietim, kas naivi tic, ka Latvijā var iztikt ar valsts valodu, nav ko iesākt: *Benjamin Franklin Fellowship Program; Show Business Company, Music Service. Aigars Grāvers un otra puse; Central European University; International Company Based in Antwerp; Latvijas un Amerikas kopuzņēmums «Sims» aicina apmeklēt salonu All PC Connections uz kompjūteru tehnikas sezonas izpārdošanu For*

Sale; Technicians Small Swedish Company; Business Opportunity Second Hand Clothes utt.

Nemaz necentos reģistrēt laikrakstā minēto firmu nosaukumus, kur cita citai līdzās rindojas *Rimex, Fortbalt, Casino International AB, Radix Ltd, Vision express, Kloeckner-Baltic, Buchservis, Sani Ltd* un tā tālāk, un bez gala. Un tad es neviļus iedomājos: vai tad mēs vairs nedzīvojam Latvijā? Vai mūsu valoda būtu tik trūcīga, ka bez svešas mēles mēs nekā nespējam savu domu izsacīt?

Lielo valodu invāzija latviešu valodai uznākusi viļņveidīgi. Kādreiz tā bija vācu valoda un dažs labs latvietis neprata izteikties citādi kā tikai vāciski vai pusvāciski. Par to smējās jau Ādolfs Alunāns 1889. gadā sarakstītajā lugā «Seši mazi bundzinieki». Tajā darbojās sedlenieks Himelmanis, viņš runā žargonā: «Gevalt! To punkt jūs man ēgrūd kā ar nagl starp rib.»¹ Tas izklausās ķēmīgi, bet vēl spocīgāk ir tad, kad latvieša Kārļa Krūmiņa māsa Anna arī vairs neprot latviski izteikties. Nu, paklausieties, kā viņa buldurē! «Nāciet, Imelman, jūs esiet gan liels grablis, bet piederiet tomēr tai tautai, no kuras es esmu ablēģeris. . . Mēs ejam, un jums paliek mūsu ferachtunga.»²

Par šādām valodas kroplībām smējās Ādolfs Alunāns, smējās skatītāji, un, gadiem ejot, mūsu rakstnieki un valodas kopēji latviešu valodas dārzu izravēja no nezālēm, tāds vismaz tas bija trīsdesmito gadu beigās, kad sāku iet skolā.

Pēckara gadi saistās ar krievu valodas invāziju: krievu valoda visapkārt, krievu valoda iestā-

¹ Alunāns Ā. Lugas. R., 1968, 63. lpp.

² Turpat, 119. lpp.

dēs, krievu valoda veidlapās un uzrakstos, termini krievu valodā, un ar to mūsu sadzīves «luga» piegružojās tiktāl, ka citā valstī dzīvojošam latvietim tā nebija vairs saprotama. Es nepavisam nepārspilēju un varu minēt konkrētu piemēru: valodnieks Valdis Zeps pirms vairākiem gadiem man iedeva dažādu teicienu sarakstu, kas bija excerptēts no kāda Zentas Ērgles darba, kurā viņa apzināti atveido pusaudžu sarunvalodu. Pat valodniekam tā nebija saprotama. Visai veiksmīgi mūsu krieviskoto izteiksmes veidu reiz «Labvakara» pārraidē parodēja Jānis Šipkevics.

Ar krievu valodas invāziju patlaban, paldies Dievam, nu būtu galā, taču latviešu valodas tīrībai briesmas paliek: ja latviešu valodas eksāmenu nokārtojuši krievu tautības cilvēki sāks runāt latviski, iznāks tāds pats valodas mistrojums, kādu manījām Himelmaņa runā. Šāds drauds ir reāls! Un tāpat ir diezgan nepatīkami klausīties dažu mūsu ierēdņu, bijušo emigrantu nepareizo runu televīzijas ekrānos.

Un nu ir trešais vilnis, manis minētie «jaunizceptie gimalajiešu lāči» un angļu valodas invāzija, un ar to cīnīties būs daudz, daudz grūtāk. Vācu valoda kādreiz bija iekarotāju uzspiesta, ar krievu valodu bija tāpat, angļu valoda ir pašu pieņemta, uzmiļota un gluži kā Steinbergietei Alunāna lugā tagad ir smalki neprast izteikties latviešu valodā un palīdzību katru mīļu brīdi meklēt angļu valodā. Viegļās mūzikas apcerētāji, nerunājot pusangliski, jau nu nekā nevar domu pasacīt. Tas it kā pieder pie labā toņa, tas ir tāds splīns. Un pat Latvijas Zinātnes padomes sēdēs cienījami zinātnieki, kā glābiņu meklējot, ķeras pie angļu valodas, jo latviski nekā nevarot izsacīties.

Mūsu trimdinieki angļu valodas invāziju pār-
dzīvoja daudz agrāk, un, objektīvi vērtējot, viņu
situācija bija daudz grūtāka, jo latvieši dzīvoja
izkaisīti svešautiešu vidū un apkārt bija tikai un
vienīgi sveša valoda. Taču viņi drīzāk un aktīvāk
slējās aizstāvēt latviešu valodas tīrību, un atkal
varu minēt man tuvu žanru — dramaturģiju. Dau-
dzās lugās autori tēloja, cik ķēmīgi tas izklausās,
ja jaunieši vairs neprot tīru latviešu valodu un kā
kokteili maisa to kopā ar angļu valodu. Viens
no aktīvākajiem latviešu valodas kopējiem gadu
gadiem ir bijis Anšlavs Eglītis. Lūk, luga «Cil-
vēks grib spēlēt»; tur darbojas kāda Debora. Pa-
klausīsimies, kā viņa runā: «Man vienmēr ir pilna
skedžula. Es iet uz intervju. Skrīntest. Reizēm es
drusku modelē. Man ir šanse uz lomu iekš TV
komeršal. Mans ēdžents man sola lielu karrir.»³

Cita luga. Miervaldis Bumbieris «Mans krust-
tēvs». Darbība norit Austrālijā, luga sarakstīta
1974. gadā. Sarunājas tēvs ar dēlu. Dēls Aigars:
«Well, tas bija tā: vienu vakaru es, mēs braucām,
un es.. biju drusku, you know, a couple of
glasses of wine, un mani noķēra... un atņēma
licensi.. Ja es nesamaksāju... Within thirty
days, man jāiet cietumā uz diviem mēnešiem..»⁴

Mūsu trimdas intelīģence vismaz saasinājusi
uzmanību uz kroplīgajām parādībām valodas
lietojumā, bet vai jums manis tikko minētie lugu
citāti neatgādina to izteiksmes veidu, kāds la-
sāms ne vienā vien, pat respektējamā izdevumā
iespiestā rakstā? Trimdinieki šādu izteiksmi iz-
smēja, pie mums tas pagaidām izliekas smalki!

³ Eglītis Anšlavs. Lūdzu ienāciet, sēr! I, Grāmatu
Draugs, 1974, 25. lpp.

⁴ Bumbieris Miervaldis. — Krāj.: Pīpes dūmos. Sidneja.
1986, 78.—79. lpp.

Nu ko tā nožēlojamā latviešu valoda, tajā taču cilvēks nevar izteikties!

Un vēl tik viena piebilde: latviešu valoda nav tikai vārdu savirknējums teikumā, valoda — tā ir mūzika, noteikta melodija. Latviešu valodas runas intonāciju savā laikā sāka pētīt mūsu kolēģis Laimdots Ceplītis. Diemžēl pirms laika aizgāja. Kas turpinās viņa darbu? Un tik bieži, klausoties televīzijas ekrānā pat ziņu teicējus, aizskar viņu valodas nemuzikalitāte, kad katrs trešais vārds ir uzsvērts un frāze neplūst, bet «lēkā». Pilnīgi šīs valodas melodijas izjūtas trūkst daudziem jaunākās paaudzes trimdiniekiem — visi vārdi būtu pareizi, nolikti pat katrs savā vietā, bet latviešu valoda neiznāk, tā skan svešādi.

Vai mūsu valoda skaista vai ne, viegla vai grūta, par to neņemam spriest, bet tā ir mūsu valoda, vienīgā, un tāpēc kopjama un mīlama, un nevar ļaut pa to bradāt nekādiem «gimalajiešu lāčiem».

MAIJA BALTIŅA

PAR KĀDU APOSTROFA LIETOŠANAS VEIDU

Mazā rakstu zīmīte apostrofs savā īpašā veidā ne vien sniedz liecības par rakstu valodas attīstību gadsimtu gaitā, bet tā spēj liecināt par divām savstarpējā saistījumā maz pētītām parādībām — valodu un kultūrvidi. Šī savā veidā pat nedalāmā veseluma — valodas un kultūrvides — klātbūtni izjūtam ik dienas. Likumsakarīgi, ka, aprakstot valodas un kultūrvides kopsakarības valodas kultūras aspektā, uzmanība pārsvarā tiek veltīta jau-

tājuma vai diskutējamās parādības lingvistiskam skaidrojumam.

Apostrofs? Kāda tad ir kultūrvides loma mazās rakstu zīmītes lietojumā senāk, tagad un arī priekšdienās? Jau pašā rakstu valodas sākotnē ritmizētā tekstā izmantoja patskaņu atmetumu, ko apzīmēja ar apostrofu. Tas ir viens no veidiem, kā rakstītājs senākajos dzejā rakstītajos tekstos panāca nepieciešamo ritmisko zilbju skaitu vārdā, lai veidotos dzejas rinda, dzejas teksts. Lai atceramies K. Fīrekerā dzeju, kurā, arī tagad pārpublicējot, tiek saglabāts rakstījuma veids, kas vienlaikus vēstī gan par tradīciju apostrofa lietojumā, gan par senatnīgo (mūsdienu skatījumā it kā pannaivo) dzejošanas manieri: «Viņš pie dvēseles mūs svētīj's / Šķīstīj's, vētij's...»

Vecais Stenders, tiekdamiēs pēc lielākas pilnības savā dzejas mākslā, pārskata publicējumus, maina ne vien vārdus un frāzes, šajā nodarbē viņa uzmanības lokā ir arī apostrofētas vārdu formas, kuras Vecais Stenders uzlūko kā nepieciešamu līdzekli, lai panāktu vēlamo ritumu dzejas tekstā, piem., «Vis zeme trīc, un ēkas nodreb tā. Vis' pasaul' trīc, un kalni nodreb tā. Tie mākuļi aisiet, viss paliek kluss. Tie debeši ais-iet, viss paliek klus'.»¹

Pareizrakstības vārdnīcās un rokasgrāmatās apostrofa lietojums dzejas tekstā tiek atzīts un balstīts. Atsevišķos gadījumos patskaņa izlaidums un šādas formas lietojums dzejā ir tik intensīvs, ka tekstos parādās šo formu rakstījums arī bez apostrofa. Literārās valodas kopēji vēro šīs parādības attīstību, respektē to un normatīvajos

¹ Sk.: *Karulis K. G. F. Stendera valoda un rakstība. Grām.: Gothards Frīdrihs Stenders. Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. R., 1988, 533. lpp.*

izdevumos saīsināto vārda formu jau bez apostrofa ieteic kā vēlamo. Tāds ir vārds *dvēsele*, par kuru 1942. gadā teikts: «dzeja arī dvēsele (bez apostrofa!)»² Taču valodniecībā apostrofētu vārdu formas skaidrotas arī citādi. Tā 1936. gadā izteikts pieņēmums, ka tādas leksēmas kā *dvēsle*, *asnis* 'asinis', kuras dzejā var rakstīt bez apostrofa, «var uzlūkot par atvasinātām ar citiem piedēkļiem».³

Laiks rit, un dzejas rakstišanas manieres un stils mainās. Dzejas rindas ar apostrofu — tā ir senatne, bijušais, aizgājušais. Atveram vienu no jaunākajām latviešu valodas rokasgrāmatām «Turi pa rokai, iemet aci» un par apostrofa lietojumu lasām: «Modernajā dzejā tas vairs nav labs stils.»⁴ Redzam, ka mūsdienās apostrofa lietojums būtu balstāms agrākajos posmos rakstītajā dzejā, t. i., tās pārpublicējumos mūsdienās, arī tautas dziesmu pierakstos, uz ko jau savā laikā norādīts arī skolu gramatikās.⁵ Bet vai ritmizēts dzejas teksts ar apostrofētiem vārdiem ir tikai senatne, bijušais, aizgājušais? Atšķiram vēl kādu citu pavisam nesen iznākušū, mūsu kultūras dzīvei nozīmīgu izdevumu «Dziesmu grāmata latviešiem tēvzemē un svešumā». Tajā atrodam ne vienu vien apostrofētu vārdu: «Es skaistu rozīt' zinu...; Kausēj's ledus valgu cietu, / Spīdēs laipnais saules vaigs...»⁶ u. c. Vecākās paaudzes cilvēkam tas ir sen zināmais, pazīstamais, tuvais teksts, kaut arī

² Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. 1942, 32. lpp.

³ Latviešu pareizrakstības vārdnīca. 1936, 42. lpp.

⁴ *Muižniece L., Sināte R., Kronīte-Sipola R.* Turi pa rokai, iemet aci. Kalamazū, ASV, 1990, 7. lpp.

⁵ *Grabis R., Ārenšone G., Niedra V.* Latviešu valodas gramatika. V—VII klasei. R., 1952, 318. lpp.

⁶ Dziesmu grāmata latviešiem tēvzemē un svešumā. LELBA apgāds Amerikā un Latvijas Evaņģēliski Luteriskās Baznīcas izdevniecība, 1992.

dziesmu grāmata ilgu gadu desmitus ir bijusi izstumta no kultūras dzīves. Baznīcas dziesma — tas ir teksts, kurš vienmēr kādai mūsu sabiedrības daļai saistījies ar pozitīvu pārdzīvojumu. Teksts, kuram laiku laikos piemīt suģestīvs spēks un kurā maz kas ir maināms. Tas nav ne vecs, ne moderns. Tam pat ir jābūt pēc iespējas nemainītam. Lai atceramies ortogrāfijas vēstures gaitu — tieši dziesmu grāmatā vecā ortogrāfija tiek saglabāta iespējami ilgi — to pieprasa tās lietotājs, un valodas resp. rakstības reformētāji ievēro šo prasību. Sai gadījumā konservatīvais elements valodā tiek uzlūkots par vēlamo. «Es skaistu rozīt' zinu...» Kā šo tekstu uztver mūsdienu jaunais cilvēks, kuram attieksme pret baznīcas dziesmu tikai sāk veidoties? Kā tiek uztverts senatnīgais izteiksmes veids? Kā veclaicīgs, arhaisks? Kā tiek vērtētas apostrofēto vārdu formas, kuras, patiesi, neiederas modernās valodas stilā, bet kuras atgriežas mūsu kultūrvidē?

Domājot par atbildi uz šiem jautājumiem, šķiet, varam ielūkoties valodas vēsturē, pakavēties pie apostrofēto vārdu krājuma, bet atbildes pilnīguma labad jāpievēršas arī valodas un kultūrvides kop-sakaram.

MARIJA SŪMANE

ŠODIENAS SKATIJUMĀ

(V. *Gēte*. *Fausts*. *Tragēdija*. I daļa,
J. Raiņa tulkojumā. R., 1958)

Nav nemaz tik sen, kad ārzemju literātiem to viesošanās reizē dažs mūsu literāts slavēja J. Raiņa veikto V. *Gētes* *tragēdijas* «*Fausts*»

latviskojumu. Daudzināja, ka latviešu literatūrā tas esot nemirstīgs veikums. Protams, fakts, ka pašā gadsimta sākumā latviski varēja parādīties tik ievērojama pasaules literatūras darba tulkojums kā Gētes «Fausts», pelna ievēribu un pozitīvu vērtējumu. Šādu tulkojumu paveikt varēja tikai Rainis un tajā joprojām ir vārsmas un daudzas lappuses, kurām laika zobs neko nav kaitējis. Bet daudz tur arī ir tāda, kas neglābjami novecojis. Un no mūsdienu skatījuma ir arī ne mazums valodas kļūdu. Pirmo reizi «Fausta» tulkojumu «Baltijas Vēstnesis» iespieda 1898. gadā. Taču jau iepriekš publicētie traģēdijas fragmenti pievērsa kritiķu uzmanību Raiņa veikumam. Sākās polemika, kas ilga gadus trīs. Tajā iesaistījās gan valodnieks K. Mīlenbahs, gan literatūrzinātnieks T. Zeiferts un citi rakstītāji.

Sīkāk par šo polemiku var lasīt I. Druvietes grāmatā «Kārlis Mīlenbahs» (R., 1990; nodaļa «Valoda un vārda māksla»).

Latviešu valoda laika ritējumā nav stāvējusi uz vietas. Otrs latviešu kultūras dižgars J. Endzelīns tostarp daudz darīja latviešu valodas kopšanā. Tagad daudz kas ir mainījies kopš pagājušā gadsimta beigām, kad jaunais Rainis Panevėžas cietumā 1897. gadā tulkoja «Faustu».

Toreiz galvenie kritiķu iebildumi celti pret kādiem 5—6 Raiņa jaundarinātiem vārdiem vai vecvārdiem, kas patapināti no senām vārdnīcām un izlokšnēm. Nav patikuši vārdu īsinājumi jeb strupinājumi, kurus Rainis darinājis atskaņām. Nepieņemami, piemēram, šķituši vārdi: *baisma*, *jauda*, *vizma*, *mirdze*, *spirdze*, *rība* u. tml. Taču šie vārdi jau sen un tik pamatīgi iegājuši latviešu valodā, ka par tādu tolaiku nopelumu var tikai pasmaidīt.

Lai rastu atskaņas, Rainis darinājis vai kur atradis vārdus: *šķēdēt, sprēg, virdze, uztice* (uzticība), *iemākts* (iemācīts) un citus. Dažs labs no šiem īsinātiem vārdiem kontekstā ir saprotams, tas pazūd lielajā atskaņu gūzmā un netraucē uzvert saturu.

Piemēram:

*Maigas gaismas vizmā mirdzi,
Staro zibot pār to virdzi,
Kas tur atstāj viļņu spirdzi!*

Gadsimta sākumā vēl nešķīra darbības vārda daudzskaitļa 2. personas formas īstenības un pavēles izteiksmē. Tas redzams arī «Fausta» atdzejojumā: *Tad nākat, valdāt cēli* (3. lpp.). Kaut gan pēc Endzelīna iedibinātās gramatikas, kuru lietojam tagad, jāsaka: *tad nāciet, valdiet...* 56.—57. lpp. ir šāda vārsmā: *Sargāties! Paliekat nostu! [...] Uzmanāt! Uzmanāt! Lidojat šurpu! Lidojat turpu! / Vaļā tikt palīdzat, Neatstājat to viņa saitēs...* Taču te visnotaļ darbības vārdam jābūt pavēles izteiksmē: *sargieties, palieciēt, uzmaniet, lidojiet, palīdziet, neatstājiēt!*

Bet 149. lpp., kad vajag atskaņot iepriekšējo vārsmu, kas beidzas ar — *kā iet?*, tad seko: *Kā jūs to domājiēt, arī 157. lpp.: ... un šodien tā kā ritu iet. / Tas nav tik viegli, kungs, kā domājiēt...* Te nu vajadzētu darbības vārda īstenības izteiksmes formu ar galotni *-at* — *domājiēt*.

Visā atdzejojumā ir apmēram kādas simt trīsdesmit šādas vietas. Taču šīs kļūdas viegli labojamas, jo nav saistītas ar atskaņām.

Bet diemžēl ir arī grūti labojamas kļūdas, — tie ir burtiskie pārcēlumi no vācu valodas, tā sauktie ģermānismi. Tādu ir krietni daudz. Varbūt gadsimta sākumā tie nelikās tik briesmīgi, jo toreizējiem kritiķiem tie nav acīs dūrušies. Lūk,

daži piemēri: *Jūs varbūt ļaujaties no manis pamācīties?* (79. lpp.); *Caur jums mans naidis pret to vēl lielāks.* (88. lpp.); *Pirms mācāties, kā sievietes ir apejamas* (89. lpp.); *Caur tevi būda pat ir debess valstība* (133. lpp.); *Tai rota dien un nakti neiziet no prāta, Vēl mazāk tas, no kā tā dāvināta* (139. lpp.); *Viņš gan vēl runāja no uzdevuma grūta* (145. lpp.); *Viņš mani pazemo priekš manis paša* (165. lpp.); *Kad šad tad pats sev priekšā melot vari* (168. lpp.); *No viņa dāvanas doties ļāvās* (181. lpp.); *Un kad no jaunās paaudzes ir runa* (208. lpp.).

Bet, lūk, (207. lpp.) vārsmā, no kuras grūti izlobīt saturu:

*Kā lai uz tautām vēl ir uzticība?
Lai diezin cik priekš tam ir darijis!
Tā sievietēm, kā tautām mīlestība
Tik ir priekš tā, kas jauneklis.*

Un te ieskatam vēl dažas rindas: *Tik pirkstus iztaisāt, lai viņas [blusas — M. S.] ķertu* (103. lpp.); *Man būtu priekš tā kunga jānosarkst* (150. lpp.); *Man apetīts ar tā bez kairekļu* (130. lpp.); *Es ticu iekš viņa* (173. lpp.); *Man pārāk ir tā smalkuma, lai pretim lamājuse* (217. lpp.); *Vai aprītos ar varu* (220. lpp.). Dažas rindas varbūt var atstāt kā ir, bet šis tas jālabo. Būtu jāpalabo: *Tik pirkstus izlociet...* Laikam jau: *tā kunga priekšā jānosarkst.* Bet vai var ticēt *iekš viņa?* Un kā tas ir, kad *aprītos ar varu?* Varbūt — *aizrītos ar varu?*

Kā zināms, Gētes «Faustā» ir daudz frazeoloģismu un sakāmvārdu, kas pārgājuši publicistikā. Daudzus no tiem Rainis ir labi atveidojis latviski. Piemēram, Fausts izsaucas: *Ak, manās krūtīs divas dvēseles mīt, Un viena ved ar otru sīvu karu...* (50. lpp.). Mefistofelis pamāca: *Draugs, visa teo-*

rija pelēka, *Un dzīves koks tik zaļš ir visu mūžu!* (90. lpp.). Mefistofelis brīdina: *Kas skrej kā vējš, kā miets tas atduras..* (130. lpp.). Bet Margarieta saka: *Jā, kas iz acīm, tas iz prāta* (155. lpp.). Bet, lūk, 75. lpp. ir frazeologisms, kas Raiņa tulkojumā diez kā neskan: *Ja es uz acu mirkļa teiktu: Cik jauks tu esi, paliec vēl pie manis!* (Oriģinālā: *Könnt ich zum Augenblicke sagen: Verweile doch, du bist so schön!*). Uz kā teiktu vietā vajadzētu datīvu — *kam teiktu*. Palabot to varētu, prievārda *uz* vietā iespraužot lāpāmo vārdiņu *šim*, tad būtu: *ja es šim acumirklim teiktu..*

Minētais Gētes «Fausta» tulkojums 1958. gadā izdots skolēna bibliotēkā. Tātad Gētes «Fausts» latviešu skolām vajadzīgs kā lasāmgabals. Tomēr ar tik daudzām valodas kļūdām to lietot nav vēlams. Ko darīt? Vai tulkot no jauna? Mēģinājums ir bijis, taču neveiksmīgs. Nav arī paredzams, ka radīsies kāds tulkotājs, kas šo darbu spētu veikt pieņemamā līmenī.

Taču Raiņa tulkojumā ir daudz lappušu, kur vārsmas ir bez vainas. Vārdu sakot, ja tikai at-rastos kāds nesavtīgs entuziasts, kas šo darbu uz-ņemt! Tad šis pats Raiņa tulkojums itin labi noderētu skolēnu bibliotēkā.

GAISMA PALIEK

1991.gada lapkritī, 2. oktobrī, aizsaules ceļos aizgājusi mūsu Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta ilggadējā līdzstrādniece valodniece **Anna Bergmane**.

Aizgājējas dzīves ceļš sācies 1910. gada 28. janvārī Aucē. Pēc Latvijas Universitātes beigšanas 1935. gadā A. Bergmane strādāja par skolotāju Jelgavā un Rīgā, bet ar 1951. gadu viņas darba vieta bija Valodas un literatūras institūts.

Anna Bergmane bija ļoti labi sagatavota baltu valodu speciāliste, ar plašām teorētiskām zināšanām un valodu prasmi. Viņas galvenais darba lauks bija latviešu valodas gramatiskās struktūras un literārās valodas vēstures izpēte. Annai Bergmanei esam pateicīgi par ieguldījumu divsējumu «Latviešu literārās valodas gramatikas» tapšanā: viņa bija šā izdevuma redakcijas kolēģijas locekle un viena no autorēm — rakstījusi gan par fonētiku, gan lietvārdu darināšanu, skaitli un locījumiem, gan par verba izteiksmēm, divdabju formām un nozīmēm un divdabju adjektīvēšanos. A. Bergmane plašu apskatu uzrakstījusi sintaksē par tolaik vēl pavisam maz skartu parādību — vārdu savienojumu veidiem un tipiēm. Kopā ar R. Grabi un Dz. Barbari izstrādāta Valodniecības vārdnīca (1963).

Anna Bergmane arvien ir pratusi saistīt valodniecības teorētiskos jautājumus ar praktiskiem risinājumiem, viņas padomi noderējuši daudzu normatīvu ieteikumu veidošanā. Kā zināms, latviešu valodas praksē jau kopš seniem laikiem bijuši optimālas ortogrāfijas meklējumi, šai sakarā bijušas diskusijas un reformas un kultūras mantojuma apgūvējiem arvien radījusi problēmas veco tekstu atveide mūsdienīgākā rakstībā. Joprojām ikviens atradīs noderīgus ieteikumus Annas Bergmanes grāmatā «Agrāk publicēto latviešu valodas tekstu sagatavošana mūsdienu izdevumiem» (1967). Viņa arī izstrādājusi Raiņa darbu zinātniskā izdevuma valodas rediģēšanas principus. Dziļāku ieskatu latviešu rakstu valodas vēsturē lasītājs gūs no Annas Bergmanes izstrādātajām nodaļām par latviešu grafētikas, ortogrāfijas normu, literārās valodas fonēmu sistēmas izveidi un pareizrūnas normu izstrādi kopā ar A. Blinkenu sarakstītajā grāmatā «Latviešu rakstības attīstība» (1986).

Anna Bergmane bija dziļas kultūras cilvēks, izcili smalkjūtīga un taktiska, prata priecāties līdzī citu priekiem un noteikti, bet neaizvainojoši aizrādīt uz kļūdām, mīlēja literatūru un teātri, arī aizgājusi pensijā, pašreizējā turpināja iecerētos pētījumus, interesējās par pasaules un jo īpaši Latvijas jaunajiem notikumiem, sāpīgi pārdzīvoja nesaskaņas un ļaunumu gan lielajā politikā, gan atsevišķu cilvēku rīcībā. Aizvien no viņas staroja gaišs, labvēlīgs miers un optimisms, pat tad, kad slimība kļuva pārāk ļauna...

Bet daļa gaismas jau no laba cilvēka paliek.

Aina Blinkena

ŠKIROTIES NO DĀRGA KOLEĢA

Cik grūti ir jau teikt atvadu vārdus kolēģim Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklim filoloģijas zinātņu doktoram **Laimdotam Ceplītim**. 1992. gada 6. martā agrā rīta stundā Laimdots Ceplītis uzsāka gaitu pa mūžības ceļu, pie sava darba galda atstādams portfeli ar kārtējām izredīgētām «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» lappusēm, rakstu avīzei, lekciju konspektiem...

L. Ceplītis dzimis 1930. gada 16. jūlijā Rīgā, kur arī aizritēja visa viņa dzīve. 1956. gadā pēc Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes beigšanas L. Ceplītis sāka strādāt Latvijas ZA Valodas un literatūras institūtā, no 1992. gada 1. janvāra — Latviešu valodas institūtā. Te arī norisa viņa zinātnieka attīstība — no laboranta līdz LZA korespondētājloceklim.

L. Ceplīša zinātniskais darbs iesākās ar «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas» (II 1962) attiecīgu nodaļu uzrakstīšanu, kad arī aizsākās viņa neizdošā interese par latviešu valodas sintakses jautājumiem — daudzu gadu sintakses pētījumu atziņas ir atspoguļotas grāmatā «Latviešu valodas sintakse» (1989, kopā ar J. Rozenbergu un J. Valdmani). Sevišķu uzmanību L. Ceplītis veltīja runas intonācijai. Šā pētījuma rezultātā radās monogrāfija «Анализ речевой интонации» (1974), par kuru viņš ieguva filoloģijas zinātņu doktora grādu un par kuru viņam 1975. gadā piešķīra J. Endzelīna prēmiju. Kopā ar režisori N. Katlapi ir sarakstītas grāmatas: «Izteiksmīgas runas pamati» (1. izd. 1960, 2. izd. 1968), «Теория публичной речи» (1971) un «Žanis Katlaps» (1979).

Lielu darbu L. Ceplītis ir veicis arī valodas kultūras laukā. Viņš ir izstrādājis norādījumus, kā latviešu literārajā valodā rakstīt un izrunāt vācu, spāņu un franču valodas īpašvārdus (sērijā «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā», III 1960, VII 1961, IX 1963). Daudzus gadus L. Ceplītis ir vadījis LZA Pareizrakstības komisiju. Viņa vadībā izstrādātas «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca» (1981) un vēl korektūrās esošā «Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca». L. Ceplītis ir bijis turpinājumizdevuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» vairāku laidieņu zinātniskais redaktors, kā arī daudzu šā krājuma valodnieciski aktuālu rakstu autors. Būdam Augstākās Padomes Prezidija Valodu komisijas loceklis, rūpējies, lai latviešu valoda iegūtu valsts valodas statusu.

Savas bagātās valodniecības zināšanas L. Ceplītis dāsni atdeva arī citiem, docēdam vairākas valodniecības disciplīnas gan LU Pedagoģijas fakultātē, gan Liepājas Pedagoģiskajā institūtā, kā arī būdam daudzu disertantu zinātniskais vadītājs.

Sava darba mūža vislielāko daļu un enerģiju L. Ceplītis ir ziedojis astoņsējumu «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» izveidei. Viņa vadībā ir iznākuši šīs vārdnīcas 7 sējumi (9 grāmatās). Žēl, ka pēdējā, astotā, sējuma rediģēšanas pabeigšanai mazliet mazliet pietrūka laika...

Mūsu kolēģis Laimdots Ceplītis paliks mūsu atmiņā kā erudīts zinātnieks, atsaucīgs, izpalīdzīgs darbabiedrs, augstas kultūras, dziļas takta izjūtas cilvēks.

Aina Miķelsone, Melita Stengrevica

ANNA RĀTA (DAMENOVSKA-DAMANAUCKA)

(1904.23.10—1993.03.01)

1993. gada 3. janvārī aizsaulē aizgāja Anna Rāta — spilgta personība gan dzīvē, gan savā filoloģes un pedagoģes darbībā. Pārfrāzējot seno romiešu teicienu, par viņu varētu teikt: dzimusi pedagoģe, savā dzīvē un darbā viņa kļuva par personību.

Irreparabile tempus — neatgriežamais laiks, laiks, kas rit tikai uz priekšu. Par šo vārdu jēgu Anna Rāta mūža beigās mēdza runāt itin bieži. Vai tas bija apjausmā par to, ka viņai piemītošā vitalitāte un dzīvības alkas būs jāsamēro ar šo nepielūdzamo likumsakarību? Laiks neatgriežas, bet domās Anna Rāta mūža pēdējos gados biežāk nekā agrāk mēdza kavēties bērnības atmiņās un jutās gandarīta, ka viņas senčus Damanauckus un dzimtas mājas «Damasānus» J. Jaunsudrabiņš ir pieminējis savā «Zaļajā grāmatā». Mēs, Annas Rātas skolnieki un kolēģi LŪ klasiskās filoloģijas katedrā, no viņas mācījāmajiem ne tikai seno valodu gudrības, bet arī cieņu pret runāto un rakstīto vārdu, savu un cita laiku. Pašai viņai piemita pamatīgums un īpaša skaistuma izjūta attieksmē pret jebkuru darbu — vai tas būtu roku vai gara darbs — un cieņa, pat bijība pret lietām un vērtībām. Par to liecina kaut vai rūpīgi saglabātie visu viņas studentu atbilžu vērtējumi. Vēl šodien, ja kāds ir aizmirsis savu atzīmi latīņu valodas eksāmenā, to var noskaidrot. Viņas ieinteresētību un atsaucību mēs aizgūtnēm izmantojām. Īpaši pēc tam, kad viņa bija spiesta priekšlaicīgi aiziet no pasniedzējas darba universitātē, dzīvoklis Raiņa bulvārī mums kļuva par tādu kā

«mazo katedru», kur jebkurā laikā varēja smelties iedvesmu, nereti arī mierinājumu vai vienkārši parunāties. Ar savu urdošo nemieru tieksmē pēc skaidrības viņa visu mērīja ar lieluma mēru. Varbūt tāpēc asāk, nekā tas mūsu paaudzē bija pierasts, viņa uztvēra nevīžību un nesakārtotību domās un rīcībā. Starp daudzām citām lietām, kas Annas Rātas personībā likās pievilcīgas, šai reizē īpaši gribu pieminēt vienu: nevarēja neievērot, ka, ieejot kādā telpā, viņa rūpīgi noslaucīja kājas un uzmanīgi aizvēra durvis. Tā izpaudās cieņa gan pret telpu, gan pret tās iemītnieku. Annai Rātai ieejot mūžības telpā, durvis arī aizvērās klusi. Saipusē paliek lielais padarītais darbs.

Ināra Ķemere

TULKOTĀJAS MARIJAS ŠUMANES PIEMIŅAI

Pagājušajā gadā mūžībā aizgājusi tulkotāja, redaktore, latviešu valodas un tulkošanas teorijas kopēja Marija Šūmane. Viņai bija lemts nodzīvot ilgu un bagātu mūžu — nepilnus 93 gadus (1899. g. 24. XII — 1992. g. 4. IX).

M. Šumanes tulkoto grāmatu vidū izcila vieta ir krievu literatūras klasikā. Tur varam atrast A. Puškina, L. Tolstoja, I. Turgeņeva, N. Gogoļa, M. Saltikova-Ščedrīna, N. Ķaramzina, A. Kuprina darbus. Jau būdama pāri pusmūžam, viņa apguva turku valodu un vairākas tai radniecīgas valodas un kļuva mūsu republikā par autoritāti tirku valodu jautājumos. No šīm valodām viņa pārtulkojusi vairākas grāmatas un kopā ar J. Sīkstuli izstrādājusi norādījumus par īpašvārdu pareizrakstību «Arābu valodas īpašvārdi» (1982). Skaid-

rojumus par daudzu Austrumu valodu īpašvārdu izcelsmi un rakstību interesenti var atrast arī M. Šūmanes tulkotajā Alima Gafurova grāmatā «Lauva un ciprese».

Strādājot par vecāko redaktori Latvijas Valsts izdevniecībā, kā arī aktīvi darbojoties Rakstnieku Savienības Tulkotāju sekcijā, M. Šūmane palīdzējusi augt daudziem jaunažiem tulkotājiem.

Latviešu tulkotāju vidū M. Šūmane bija vienīgā, kas regulāri rakstīja par tulkošanas teorijas un prakses jautājumiem. Krājumā «Latviešu valodas kultūras jautājumi» viņas raksti iespiesti kopš 1965. gada, un arī šajā, 27. laidienā vēl varam lasīt viņas pēdējo rakstu. Viņas publikācijas par tulkošanas problēmām bijušas arī laikrakstā «Literatūra un Māksla».

Neizsīkstošas bija M. Šūmanes rūpes par latviešu valodas kultūru. Vēl sirmā vecumā viņas acis un ausis nepalaida garām valodas kļūdas rakstos un runā, uz tām viņa norādīja gan publikācijās, gan privātā saskarsmē ar dažāda ranga darbiniekiem.

M. Šūmanes ilgā un bagātā mūža devums paliks latviešu kultūrā.

Anda Plēsuma

LATVIJAI JAUNI ZINĀTŅU DOKTORI

1990. gads Latvijas filoloģijas zinātnei valodniecībā devis divus jaunus zinātņu doktorus — Antonu Breidaku un Jāni Rozenbergu; Latvijas Universitātes filologu saimē iepriekšējais augstais zinātniskais grāds tika iegūts pirms 23 gadiem. Tagad šis zinātniskais grāds ir jau pielīdzināts Latvijas Republikas habilitētā doktora grādam un abi doktori ir Latvijas Universitātes profesori.

Jānis Rozenbergs filoloģijas zinātņu doktora grādu ieguva Viļņas universitātē 1990. gada 13. novembrī par pētījumiem «Latviešu valodas stilistiskās potences», kuru kodolu veido atziņas, kas izteiktas grāmatās «Latviešu valodas praktiskā stilistika» I—II (1976, 1983) un «Latviešu valodas sintaktiskā stilistika» (1989).

Jau gadus trīsdesmit J. Rozenbergs ir pats noturīgākais un arī produktīvākais latviešu valodas stilistikas pētītājs, kurš par stilistikas jautājumiem vadījis kursus universitātē, rakstījis grāmatas, teorētiskus un praktiskus rakstus un audzinājis vairākas studentu paaudzes latviešu valodas stila nianšu izpratnē. Disertanta darbs aizstāvēšanā izpelnījās daudz atzinīgu vārdu gan no oponentiem — Lietuvas profesoriem J. Pikčiliņģa un A. Rosina un Latvijas profesores D. Nītiņas —, gan no neoficiāliem darba vērtētājiem — K. Zuperkas (Viļņa), R. Bērtuļa (Rīga), G. Zolotovas (Maskava), K. Hauzenblasa (Prāga), T. Fennela (Adelaide) u. c. Pēc prof. D. Nītiņas atzinuma, J. Rozenberga darbu teorētiskā vērtība ir tā, ka tie sekmējuši, lai latviešu valodas stilistika kļūtu par baltu valodniecības patstāvīgu disciplīnu; K. Hauzenblass uzsvēra disertanta cenšanos ne vien aprakstīt valodas parādības to sistēmu attieksmēs, bet arī parādīt un izskaidrot valodas līdzekļu izmantojumu komunikācijā; T. Fennels uzskata, ka darba pamatideja pelna plašāku pazīšanu starptautiskā mērogā.

J. Rozenbergs ir daudzpusīgs un aktīvs valodas pētnieks, kas publicējis 9 grāmatas un ap 100 rakstu dažādos valodniecības novados — arī gramatikā, galvenokārt sintaksē; viņš ir viens no pirmajiem, kas pievērsies latviešu teksta sintakseī; docējis tādus mācību kursus kā ievads valodniecībā, ievads baltu filoloģijā, vispārīgā valodniecība, latviešu valodas vēsturiskā gramatika, latviešu valodas kultūras pamati u. c. Plašākas zināšanas baltistikā un slāvistikā devusi stažēšanās Viļņas, Maskavas un Ļeņingradas universitātēs un piedalīšanās starptautiskās konferencēs. Būdam cilvēks ar plašu redzesloku un interesēm, J. Rozenbergs darbojies dažādās zinātniskās padomēs un redakcijas kolēģijās, patlaban ir LU Filoloģijas fakultātes domes loceklis, LZA Latviešu valodas institūta zinātniskās padomes loceklis, LU Izdevniecības padomes loceklis, LR MP Latviešu valodas komisijas loceklis, krājuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» redakcijas kolēģijas priekšsēdētājs. Kā stilistam J. Rozenbergam tuva arī literatūra, un ne reizi vien esam lasījuši viņa recenzijas par kādu literāru darbu, īpaši dzeju. Lai jaunas ierosmes un veiksmes tālākā ceļā!

Viļņas universitātes specializētā zinātniskā padome 1990. gada 20. martā piešķīra Latvijas universitātes docentam **Antonam Breidakam** filoloģijas doktora grādu. A. Breidaka darbs tika novērtēts kā novatorisks, nozīmīgs pētījums baltistikā. Tas ir vairāk nekā 40 gadu ilgu, rūpīgu pētījumu rezultāts — darbs, kura aizsākumi meklējami jau studiju laikā Latvijas universitātes Filoloģijas fakultātē, kad A. Breidaks rakstīja kursa darbu un diplomdarbu pie docentes (tagad profesores) M. Rudzītes. Sekoja pedagoga gaitas Aglonas vidusskolā, līdztekus tām — Latgales izlokšņu materiālu vākšana un aspirantūra baltu valodu salīdzināmajā gramatikā ZA Valodas un literatūras institūtā. Rezultātā tapa disertācija «Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu mantotā dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari» filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai.

Interese ir gājusi plašumā un dziļumā un ir nonākts līdz sarežģītām valodniecības nozarēm — fonētikai un fonoloģijai, un doktora disertācijas temats ir «Latviešu valodas latgalisko izlokšņu fonētika: diahronija un sinhronija». Tas ir apkopojošs darbs par latgalisko izlokšņu fonētiku gan mūsdienā, gan vēsturiskajā aspektā. Fonētisko parādību analīzē gūtas vairākas teorētiskas atziņas, kuras, cerams, palīdzēs dažu baltu valodu salīdzināmās fonētikas problēmu

risināšanā, kā arī būs noderīgas latviešu valodas vēsturiskās fonētikas izstrādāšanā.

Disertācijā izteiktās teorētiskās atziņas vairākos gadījumos ir diametrāli pretējas latviešu valodniecībā tradicionālajiem uzskatiem, it sevišķi par latviešu valodas vēsturi.

A. Breidaka disertācijā izstrādāta fonētisko pārmaiņu hronoloģija. Pēc autora domām, šis pētījums ir arī atbilde uz dažu zinātnieku nepamatotajiem apgalvojumiem, ka visas fonētiskās pārmaiņas latgaliskajās izloksnēs it kā notikušas slāvu valodu ietekmē tikai pirms dažiem gadu simtiem.

Latvijas universitātes profesors Dr. philol. habil. A. Breidaks strādā. Top monogrāfija par Latgales izloksņu fonoloģiju un ir iecerēta grāmata par Latgales upju nosaukumiem.

Aina Blinkena, Anna Staļecka

KONFERENCE AKADEMIKA JĀŅA ENDZELINA

119. DZIMŠANAS DIENAS ATCEREI

1992. gada 21. februārī

Konferences temats «Latviešu valodas un valodniecības vēsture». Tas bija viens no pirmajiem pasākumiem, ko rīkoja 1992. gada 1. janvārī nodibinātais Latviešu valodas institūts.

Konferenci atklājot, A. Blinkena iepazīstināja tās dalībniekus ar norisēm latviešu valodniecībā 1991. gadā. J. Kušķis sniedza ieskatu latviešu literārās valodas vēsturē un latviešu valodniecības vēstures pētišanā. D. Nitiņa referēja par Ata Kronvalda un Augusta Bilenšteina domstarpībām. M. Baltiņa ieskicēja valodnieka literāro portretu agrāk un tagad. I. Druviete analizēja pastāvīgo un mainīgo latviešu valodniecības vēsturē.

Pēcpusdienas sēde bija veltīta latviešu valodas vēstures apskatam. P. Vanags analizēja vecāko dziesmu grāmatu valodas savdabības, Z. Ikere pievērsās vārda semantiskajai diferencijai no 17. līdz 20. gadsimtam. V. Kalme aplūkoja kvantitatīvās pārmaiņas vingrošanas leksikā pēdējos 100 gados. I. Jansone stāstīja par krekla piešuves nosaukumu attīstību. Konferenci noslēdza A. Breidaka referāts «Noteikto paplašināto galotņu vēsture Latgales dziļajās izloksnēs».

Ina Druviete

ARTŪRA OZOLA 80 GADU ATCERES KONFERENCE

1992. gada 18. martā

Latvijas Universitātes Baltu valodu katedra gadskārtējo konferenci bija veltījusi sava bijušā vadītāja profesora A. Ozola 80 gadu atcerei. Ievadvārdos par to runāja tagadējā katedras vadītāja S. Kļaviņa. Par A. Ozolu tagad nereti runā kā par J. Endzelīna kritizētāju, aizmirstot, kādos apstākļos tas notika, un aizmirstot, ka pats A. Ozols atklāti no šādas kritikas atteicās, sarikodams īpašu sanāksmi sava mūža beigās. A. Ozols atbalstīja arī J. Endzelīna izveidoto latviešu ortogrāfiju. Konferencē par to stāstīja šās informācijas autors. Par latviešu valodu 17.—18. gs. reliģiskajos tekstos runāja M. Baltiņa; J. Rozenbergs literārās valodas vēstures aspektā aplūkoja vārdnīcas. I. Druviene runāja par valodas situāciju un normu Latvijā 17.—19. gs. Par darbības vārdu īpatnībām latviešu literārās valodas sākumposmā sakarā ar «Fausta» tulkojumu stāstīja A. Reķēna. Savukārt M. Beitiņa aplūkoja verbālās vārdkopas rakstu valodā. A. Ozols uzsvēris faktu par divām latviešu rakstu valodām — vienu uz vidus dialekta pamata, otru — uz Latgales valodas īpatnību pamata. Par šo otru rakstību runāja L. Leikuma, atgādinādama latgališu rakstības eksistenci, kas pusgadsimtu bija apdraudēta. Viņa pievērsās arī F. Trasūna un citu darbinieku nozīmei latgališu rakstības un valodas izveidē. Par H. Mesigera 1593. gada latviešu tēvreizes atradumu un tā nozīmi runāja A. Braidaks. Šis atradums var rosināt valodas vēsturniekus meklēt vēl citus iespējamus senos latviešu tekstus.

Jānis Kušķis

STARPTAUTISKA TERMINOLOGU KONFERENCE LIELUPĒ

1992. gada 17.—19. augustā Latvijas Zinātņu akadēmijas Zinātnes namā Lielupē notika latviešu izcelsmes terminologa un interlingvīsta Ernesta Vilhelma Drēziņa (plašāk pazīstams ar uzvārdu Drezens) simtgades piemiņai (1892—1992) veltīta starptautiska terminoloģijas konference «Terminoloģijas zinātne: stāvoklis un perspektīvas». Konferencēs rīkotāji — LZA Terminoloģijas komisija un Latviešu valodas institūts Rīgā, Starptautiskais terminoloģijas pētījumu institūts (IITF) un Starptautiskais terminoloģijas informā-

cijas centrs (INFOTERM) Vīnē un galvenās terminoloģijas organizācijas (VNIKI, KZA ZTK) Maskavā. Konferencē ar referātiem vai ziņojumiem uzstājās pasaules ievērojamākie terminologi no 14 valstīm — H. Felbers un R. de Bograns (Austrija), H. Pihts (Dānija), R. Kacoureks (Kanāda), S. Raita (ASV), S. Griņovs (Krievija) u. c.

Konferences plenārsēdēs tika analizēta izcilu terminologu loma pasaules terminzinātnes attīstībā, kā arī dažādu valstu nozīmīgāko terminoloģijas pētījumu tematika. Sekciju sēdes bija veltītas tādiem tematiem kā terminoloģijas internacionālie aspekti, sastatījuma terminzinātne, kā arī terminoloģijas pilnveide un standartizācija. Atsevišķā sekcijā tika risināti latviešu terminoloģijas teorētiskie jautājumi. Konferences rezultātus noslēgumā rezumēja profesors Dr. philol. habil. H. Pihts.

Konferences pasākumus kuplināja Starptautiskā terminoloģijas pētījumu institūta IITF rīkotā ģenerālā asambleja un divu dienu teorētiskais seminārs.

Starptautiskā konference Latvijas terminoloģiem deva iespēju iepazīt pasaules pieredzi terminoloģijas darbā, nodibināt kontaktus ar ievērojamākajiem terminoloģiem un apmainīties pieredzē. Konference liecināja, ka līdztekus terminoloģijas praksei Latvijā ir nepieciešams padziļināt terminoloģijas vēstures (latviešu terminologu teorētiskā mantojuma) un teorētisko aspektu pētīšanu un terminoloģisko izglītību. Latvijas augstskolās ir nepieciešams terminoloģijas pamatu kurss. Ir jāsaģatavo terminoloģijas tulki Latvijā. Ir nepieciešama sistemātiska informācija par terminoloģijas norisēm pasaulē. IITF apņēmas konferences materiālus publicēt atsevišķā krājumā angļu valodā.

Valentīna Skujiņa

STARPTAUTISKAIS SEMINĀRS «VALSTS VALODAS LIETOŠANA»

1992. gada 13. septembrī Rīgā ieradās Eiropas padomes delegācija. Viesus šoreiz interesēja valsts valodas ieviešana un lietošana pašvaldību struktūrās, tāpēc saimnieku lomā bija Latvijas pašvaldību savienība un tās priekšsēdētājs J. Bunkšs. Pirmajās dienās delegācija iepazīnās ar Latvijas Valodu likumu un dažādiem normatīvajiem aktiem, apmeklēja Libiešu krastu un piedalījās diskusijā ar RAF strādniekiem. 15. un 16. septembrī Kuldīgā notika zinātnisks

seminārs, kurā piedalījās Latvijas pilsētu un rajonu pašvaldību vadītāji, viņu kolēģi no Lietuvas, kā arī Igaunijas Valsts valodas departamenta pārstāvji. Latvijas valodnieki informēja viesus par Latvijas valodas situāciju un Valodu likuma vēsturi (Dz. Ābiķis, Dz. Hirša, V. Skujiņa), kā arī par valodas politikas pamatproblēmām un minoritāšu valodu stāvokli Latvijā (Dz. Hirša, I. Druviete, T. Karma). Apaļā galda diskusijās par valodas politiku Eiropā un Latvijā piedalījās Eiropas padomes pārstāvji F. Blērs un M. Buči, kā arī Velsas valodu departamenta direktors Dž. V. Džonss, Basku zemes Valodu politikas departamenta direktors K. Garmendija, Polijas Seima pārstāvis J. Musans un Austrijas pašvaldību pārstāvis R. Tomzihs.

Semināra organizētāji bija sarūpējuši plašu grāmatu izstādi. Visiem dalībniekiem tika dota iespēja parliedzināties, cik daudz cittautiešiem paredzētu mācībgrāmatu un latviešu valodas apguves palīgīdzekļu izdots jau kopš trīsdesmitajiem gadiem. Gan referātos, gan kuluāru sarunās viesiem tika ilgi un vispusīgi skaidrota Latvijas valodas situācija, kā arī etnopolitiskie procesi Latvijā. Neoficiālās sarunās ārvalstu eksperti atzina, ka latviešu valodas saglabāšanai nepieciešami vēl stingrāki likumi un konsekventāka valsts valodas prioritātes nodrošināšana visās sfērās. Tomēr šādu viedokli oficiāli paust vēl esot pārāgri. To diemžēl pierādīja arī preses konference LR Augstākajā padomē, kur Eiropas padomes pārstāvji situāciju novērtēja daudz neitrālāk un atturīgāk. Acīmredzot šādas nenoteiktas nostājas dēļ šī Eiropas padomes delegācijas vizīte netika atzīta par pietiekamu, un nepilnu divu mēnešu laikā Latviju pagodināja vēl divas Eiropas padomes un ANO delegācija, kuru uzmanības centrā bija tieši etnolingvistiskie procesi Latvijā.

Ina Druviete

KONFERENCES ŅUJORKĀ UN TORONTO PAR LATVIEŠU VALODU

Latviešu akadēmisko mācībspēku un zinātnieku apvienība Ņujorkā 1992. gada 26. un 27. septembrī bija sarīkojusi zinātnisku konferenci par latviešu valodas stāvokli Latvijā un Rietumu pasaulē. Plaši tika aplūkots latviešu valodas piesārņojums ar rusismiem Latvijā un ar anglismiem Rietumos. Referenti iztirzāja dažādas pēdējā pusgadsimta laikā radušās valodas deformācijas gan gramatikā, gan leksikā,

gan arī valodas skaņās un pareizrakstībā. Par katru tematu bija divi runātāji — viens no Latvijas, otrs no ASV vai Kanādas. Kļāt bija ap 400 klausītāju. No ASV konferencē runāja Valerija Bērziņa-Baltiņa, Lalita Muižniece, Pēteris Norvilis, Māra Soikāne-Trapāne un citi pazīstami valodas darbinieki, no Kanādas — Ingrīda Viksna, no Latvijas — Rasma Grīse un šās informācijas autors. Konstantīns Karulis runāja par Latviešu etimoloģijas vārdnīcas izdošanas grūtībām Latvijā. Par Amerikā sagatavoto Latviešu valodas vārdnīcu runāja V. Bērziņa-Baltiņa un P. Norvilis. Klausītājiem bija iespējams iepazīties ar vārdnīcas salikuma loksnēm. Pieminot mirušos latviešu filologus Editi Hauzenbergu-Šturmu, Jāzepu Leli un Jāni Bičoli, runāja Jānis Krēsliņš, Lalita Muižniece un Baiba Bičole. M. Soikāne-Trapāne nolasīja B. Jēgera sagatavoto pārskatu par latviešu valodnieciskajām publikācijām Rietumos, bet šo rindu autors — par valodnieku publikācijām Latvijā, pieminot arī nepublicētos darbus, kā Elfrīdas Šmites un citu sagatavoto Latviešu dialektu atlantu, A. Lauas Latviešu frazeoloģijas vārdnīcu, M. Rudzītes Latviešu valodas vēsturisko fonētiku un citus darbus. Šo rindu autors nolasījis Sarmas Kļaviņas sagatavoto referātu par valodu likumu Latvijā; par to runāja arī M. Soikāne-Trapāne.

Kanādas latviešu centrs Toronto savā mītnē 6. oktobrī bija sarīkojis konferenci «Glābsim latviešu valodu!», ko vadīja Jānis Mežaks un Ingrīda Viksna. R. Grīse un J. Kušķis nolasīja ziņojumus par latviešu valodas stāvokli Latvijā un atbildēja uz daudziem klausītāju jautājumiem.

Abās konferencēs plašu referātu par Jāni Endzelīnu un viņa valodniecisko darbību nolasīja R. Grīse. Endzelīna autoritāte Rietumos ir ļoti liela, un klausītāji gan Ņujorkā, gan Toronto referātu noklausījās ar lielu uzmanību.

Latviešu akadēmisko mācībspēku un zinātnieku apvienība bija veikusi lielu darbu konferences sagatavošanā. Sādas konferences Latvijas Universitātes dibināšanas atcerei apvienība rīko jau kopš piecdesmitajiem gadiem. Pieminams apvienības prezidenta Jāņa Kļaviņa, sekretāres Izoldes Zīversas-Preisas, konferences sekretāra Viktora Neimaņa un citu lielais darbs konferences sagatavošanā.

Abu konferenču vienprātīgs atzinums bija, ka nepieciešams tīrīt latviešu valodu no nevajadzīgiem rusismiem Latvijā un no anglismiem Rietumos, kā arī atjaunot Latvijā J. Endzelīna pareizrakstības lietošanu.

Jānis Kušķis

STARPTAUTISKA KONFERENCE «VALODAS POLITIKA BALTIJAS VALSTIS» —

pirmais mēģinājums koordinēt Baltijas valstu valodas politiku — notika 1992. gada 17. un 18. decembrī Rīgas Kongresu namā. To organizēja LR Ministru Padomes Valsts valodas centrs un LZA Latviešu valodas institūts.

Pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas sākās pilntiesīga šo valstu sabiedrisko funkciju atjaunošana. Ir stājušies spēkā 1989. gadā pieņemtie likumi par valsts valodu, ir pieņemti vairāki nolikumi un normatīvie akti, kas juridiski nodrošina valsts valodas likumu izpildi. Pašreiz visās Baltijas valstīs vissvarīgākais uzdevums ir zinātniski pamatotas valodas politikas izstrāde turpmākajam laika posmam. Tas veicams, apvienojot dažādu nozaru speciālistu spēkus.

Referātus par valodas politikas pamatvirzieniem nolasīja Baltijas valstu valodas centru vadītāji Dz. Hirša, A. Vanags (Lietuva), M. Rannuts (Igaunija). Vērtīgi un rosinoši bija Dānijas zinātnieku T. Skutnabas-Kangasas un R. Pilipsona referāti. T. Skutnaba-Kangasa pirmā no ārvalstu ekspertiem publiski paziņoja, ka Latvija ir viena no tām pasaules vietām, kur visvairāk tiek ievērotas minoritāšu un to valodu tiesības. UNESCO valodas tiesību eksperte arī uzsvēra, ka mīts par minoritāšu tiesību ievērošanu Rietumu valstīs neatbilst patiesībai, bet diemžēl Latvijai vēl ilgi būs jācinās un jāpierāda sava taisnība.

Konferencē piedalījās vairāki ārvalstīs dzīvojoši latviešu zinātnieki. B. Metuzāle-Kangere un K. Kangeris (Zviedrija) runāja par valstu pēctecību un valodu, kā arī par divvalodības procesiem, A. Priedīte (Zviedrija) par valsts valodas problēmas psihopedagoģisko aspektu, U. Ozoliņš (Austrālija) — par Baltijas valstu etnopolitikas starptautiskajām perspektīvām, J. Dreifelds (Kanāda) — par Kanādas franču un angļu valodas politiku un socioloģiju. Latvijas pārstāvji analizēja dažādus valodas politikas aspektus — sociolingvistikos (I. Druviete), etnopolitiskos (E. Vēbers), psiholoģiskos (Ā. Karpova), demogrāfiskos (P. Eglīte). M. Djačkovs (Krievija) referēja par minoritāšu sociālās adaptācijas un valodu likumdošanas jautājumiem, E. K. Svikls (Lietuva) — par Lietuvas nacionālajām minoritātēm socioloģiskajā aspektā, O. Ruželīte (Lietuva) — par minoritāšu valodu juridiskā statusa attīstību, D. Smalinskis (Lietuva) — par Lietuvas Valodas inspekcijas darbu. A. Holvuts (Beļģija) un M. Aku-

tagava (Irija) iepazīstināja ar valodas politiku Beļģijā un Irijā.

Konferencē tika sagatavots materiālu krājums «Valsts valoda Latvijā» — valodu likumu un normatīvo aktu apkopojums latviešu, angļu un krievu valodā. Īpašā krājumā paredzēts izdot arī pilnus nolāsīto referātu tekstus.

Ina Druvieta

STARPTAUTISKĀS KONFERENCES «VALODAS POLITIKA BALTĪJAS VALSTIS» REZOLŪCIJA

LR Ministru Padomes Valsts valodas centra un LZA Latviešu valodas institūta organizētā starptautiskā konference «Valodas politika Baltijas valstīs» notika Rīgā 1992. gada 17. un 18. decembrī. Konferencē piedalījās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Valsts valodas centru vadītāji, valodnieki, sociolingvisti, sociologi, juristi, psihologi un citu nozaru zinātnieki, kā arī valodas politikas speciālisti no Dānijas, Zviedrijas, Beļģijas, Krievijas, Irijas un Austrālijas.

Konferences dalībnieki atzīst:

1. Katras tautas valoda ir tās identitātes apliecinājums un arī tās tālākas eksistences un attīstības nosacījums. Baltijas valstis — Latvijā, Lietuvā un Igaunijā — pamatnācijas valodas šo valstu neatkarības laikā mūsu gadsimta 20.—30. gados bija labi izkoptas literārās valodas, kam savā valstī bija valsts valodas statuss un kas varēja veikt visas kultūras, izglītības, sabiedriskās un sadzīves funkcijas.

2. Pēc 1940. gada, kad saskaņā ar Molotova—Ribentropa paktu Baltijas valstis okupēja Padomju Savienība, šais valstis sākās latviešu, lietuviešu un igauņu pārkrievošanas process, kas pirmām kārtām skāra šo valstu pamatiedzīvotāju valodas. Oficiālās divvalodības aizsegā arvien lielāku vietu informācijā un komunikācijā ieņēma krievu valoda, jo īpaši pastiprinātas rūpniecības attīstības un ideoloģiski veicinātas un vadītas migrācijas rezultātā šais valstis no austrumiem ieplūda nesamērīgi liels ieceļotāju skaits, kas noveda pie tā, ka, piemēram, Latvijā, kur šis process bija visaktīvākais, latviešu nācijas īpatsvars bija sarucis no 75% 1938. gadā līdz 51,9% 1989. gadā. Baltijas valstu valodas bija izspiestas no daudzām lietošanas sfērām un kļuvušas

par minorizētām valodām, pret kurām tika vērsti slēptais genocīds.

3. Kopš 1989. gada, kad Baltijas valstīs etnisko pamatnāciju valodām juridiski ir atjaunots valsts valodas statuss, tiek atjaunotas šo valodu funkcijas, ar juridiskiem aktiem reglamentētas šo valodu tiesības un tiek veikts daudzpusīgs darbs to kvalitātes un prestiža uzlabošanā, sniegta palīdzība cittautesiņiem šo valodu apgūšanā.

Pēdējā laikā pasaules sabiedrisko domu sāk ietekmēt pat Krievijas Ārlietu ministrijas līmenī izplatītā apzināti nepatiesā informācija par nacionālajām un valodu attiecībām Baltijā, lai izdarītu tiešu vai netiešu diplomātisku spiedienu un uzturētu politiski psiholoģisku spriedzi Baltijā.

Konference uzskata, ka valsts valodas pamatprincipi un visu pasākumu kopums, kura mērķis ir mainīt funkciju sadalījumu starp valodām, nav pretrunā ar pasaulē pieņemtajām cilvēka valodas tiesībām.

Konferences dalībnieki nolemj:

1. Noraidīt kā nepamatotus un tendenciozus pārmetumus par cilvēktiesību pārkāpumiem valodas jomā Baltijas valstīs un aicināt pasaules masu informācijas līdzekļus novērst dezinformāciju par valodas problēmām Baltijas valstīs.

2. Izstrādāt ilgtermiņa programmu Latvijas un Krievijas sadarbībai un viedokļu saskaņošanai kultūras, izglītības un valodas jomā.

3. Nostiprināt valsts valodas Baltijas valstīs, pievērst uzmanību gan to kvalitātes uzlabošanai un zinātniskajai izpētei, gan arī šo valodu pilnvērtīgai lietošanai.

4. Veicināt svešvalodu apgūšanu, rūpējoties par mācīšanas metožu pilnveidošanu un mācību līdzekļu izstrādi, lai pēc iespējas palielinātu multilingvālo iedzīvotāju īpatsvaru. Nepieciešams izkopt psiholoģiskās ietekmes metodes, lai izveidotu ikvienā sabiedrības locekli apziņu, ka katra svešvaloda, ko viņš apguvis, bagātina cilvēka personību, paver viņam plašāku redzesloku un veicina savstarpēju saprašanos.

5. Cieši sadarboties Latvijas, Lietuvas un Igaunijas speciālistiem valodu politikas stratēģijas un taktikas veidošanā, regulāri rīkojot starpvalstu apspriedes un nodrošinot savstarpēju informāciju.

6. Plaši izvērst sociolingvistiskos pētījumus, iesaistot šai darbā arī juristus, sociologus, psihologus un politiķus, lai optimāli risinātu valodu tiesību un nacionālo attiecību jautājumus Baltijas valstīs.

7. Uzturēt pastāvīgus kontaktus ar labākajiem ārvalstu speciālistiem valodas politikas, valodu tiesību un funkcionēšanas jomā, maksimāli tuvinot Baltijas valstu valodas politiku starptautiski atzītiem standartiem.

RAMAVES CEĻI UN ATCEĻI

Vārds Ramave ir sens vārds. Tas ir vārds no dainu leksikas un tā nozīme, kā norādīts «Latvju enciklopēdijā» (Latvju enciklopēdija, 1962—1982, 1989. Galv. red. E. Andersons. 4. sēj. Rockville, 1990, 28. lpp.), ir 'atbalsta, spēka smelšanas vieta'¹. Līdzīgi senam avotam vārds izverd no aizlaikiem, lai dotu spēku šodienai.

Akadēmiskā organizācija, kas nes šo seno vārdu, Latvijā dibināta 1929. gada 1. martā. Visus šos gadus, kad Ramaves vārds dzimtenē klusēja, tas izrādījies par atbalsta un spēka avotu daudziem trimdas latviešu kultūras un izglītības darbiniekiem.

Sogad (1992. g.) Ramaves vārds no jauna ieskanējies, pateicoties Zviedrijā dzīvojošās valodnieces Aleksandras Eihes pūliņiem. 19. septembrī viesnīcā «Latvija» norisinājās Ramaves saiets, kura organizētājas bija prof. Velta Rūķe-Draviņa un Dr. phil. Aleksandra Eihe. Viesu pulkā bija arī ramavietes no Zviedrijas — Ināra Grīna un Ella Ozoliņa.

Vakaru atklāja Dr. phil. Aleksandra Eihe. Par uzrunas moto un vēlējumu visiem klātesošajiem valodniece bija izvēlējusies Viktora Līvzemnieka vārdus: «Vien tad, ja viens otru mēs atrodam, / Viss atdzirkst un līdzsvaru atgūst, / Mēs krastu divas puses, / Kas ritēt dzīvības upei liek».

Prof. V. Rūķe-Draviņa nolasīja referātu par augu valsts nosaukumiem Jāņa Raiņa leksikā. Raiņa dzejas pasaulē, kur,

¹ Viena no vārda nozīmēm ir arī 'mierinājums', par to K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā: «Ramaņas, ramaņa, ramava, die Beruhigung, der Trost: .. dziesmiņās, saulītē, bārenišu ramavīte (Variants — ramaviņa)» (3. sēj., R., 1927—1929, 476. lpp.). Latviešu konversācijas vārdnīcā dots šāds vārda skaidrojums: «Ramava, ramave, sk. ramana; tautas dziesmās minēts vārds, kam nav nekā kopēja ar mitoloģisko Rānavu» (18. sēj., R., 1938—1939, 34914. sl.). Te vārda leksiskās nozīmes skaidrojums ir šāds: «Ramana, ramaņa, ramiņas, rāmanas, remena, rāmaliņa, rāmulīte, ramava, ramave: apmierinājums, miers, droša, mierīga vieta» (34908. sl.).

paša dzejnieka vārdiem sakot, «zils debess, puķes zied un krāsas kvēlo», palaikam sastopam arī augu valsts nosaukumus. Visbiežāk pieminētie koki ir: priede, bērzs, ozols, palma. Lugā «Indulis un Ārija» Rainis ievēd oši kā aklo koku. Raiņa dzejā sastopamies ar dažādiem puķu nosaukumiem, kaut gan reizēm nākas minēt, vai nosaukums ir izlokšnes forma vai arī dzejnieka jaundarinājums.

Sanāksmes dalībnieku nedalītu atsaucību guva profesores ierosinājums izveidot parku ar tādiem kokiem, krūmiem un puķēm, kādi minēti Jāņa Raiņa daiļradē. Tāds parks, piemēram, varētu tikt izveidots Višķos vai kur citur Raiņa jaunu dienu zemē. Pasaules praksē tāda veida parku pastāvēšana nav jaunums. Līdzīgi parki jeb tā dēvētie augu dārzi dēstīti, piemēram, par godu angļu dramaturgam Viljamam Šekspīram. Viņam veltītie augu dārzi atrodas Anglijā, dzejnieka dzimtenē — Stretfordā pie Eivonas, kā arī ASV, Losandželosas botāniskajā dārzā.

Turpinājumā prof. Velta Rūķe-Draviņa klātesošos informēja par valodniecisko pētījumu spilgtākajiem sasniegumiem Stokholmas universitātes Baltu valodu katedrā. Saieta dalībnieki ieguva priekšstatu par to, cik liels darbs ir paveikts un, kā uzsvēra A. Eihe, cik milzīgs ir valodnieces V. Rūķe-Draviņas personiskais ieguldījums, lai Stokholmas Universitātē varētu nodibināties baltu valodu katedra.

Ceļš uz Baltu valodu katedras izveidi Stokholmas Universitātē nav bijis no vieglajiem. Pirmā tās ceļa zīme ir bijusi 1959. gads¹, kad V. Rūķe-Draviņa iegūst doktora grādu. Nākamā pakāpe ir 1970. gads, kad, pamatojoties uz profesorei 1969. g. piešķirto profesūru vispārējā valodniecībā, šī profesūra tiek pārveidota par baltu valodu profesūru, piešķirot katedru. Spilgta ceļa zīme ir 1983. gads, kad valodniecei izdodas savu personisko profesūru pārveidot par vispārēju profesūru baltu valodās, līdz ar to nostiprinot katedrai tālākas pastāvēšanas un attīstības iespējas Stokholmas Universitātes struktūrā. Turpmākajā vakara norises gaitā Latvijas Universitātes prof. Marta Rudzīte, kā arī viņas kolēģi pastāstīja par LU Baltu valodu katedrā paveiktajiem, kā arī veicamajiem darbiem.

Ramaviete no Zviedrijas pedagoģe Ella Ozoliņa pauda savu neapmierinātību ar latviešu ābeču saturu. Te jāpiebilst, ka par šādas kritikas atspēkojumu varētu kalpot ābece,

¹ Faktu materiāls no A. Priedītes raksta «Veltai Rūķe-Draviņai 75 / Neliels ieskats profesores darbībā». — Brīvā Latvija, 1992. g. 3. febr.; Brīvā Latvija, 1992. g. 10. febr.

kuras autori ir LU Baltu valodu katedras pasniedzēja Lidija Leikuma un AP deputāts Juris Cibulis. Abece ir rakstīta latgaliešu bērniem, bet tās ievirze — ar atskatu uz savas tautas gara mantām, ar bezgalīgu mīlumu pret savējiem — var kalpot par ierosinājumu līdzīgu ābeču radīšanai.

Ramaves saietiem ir bijušas arī savas literārās tradīcijas, tādēļ saieta otrajā daļā uzsprēgāja Ramaves Amerikas Kopas pārstāvja Kārļa Zvejnieka savulaik Latvijā iekurtā nenopietnības dzirksts. So daļu aizpildīja Zaigas Ikeres Ziemeļvalstu un Baltijas valstu sieviešu konferencē risināto jautājumu sakarā sarakstītā paskvila tāmnieku dialektā «Va latvieš vīrišķ jaudā būt vīrišķīg?».

Ramave ir akadēmiska organizācija, kas dibināta kā studentu organizācija. Tās dibinātāji bija Latvijas universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes pārstāvji. Tās mērķis — sekmēt filoloģijas un filozofijas attīstību un izplatīt šo zinātņu atziņas un sasniegumus sabiedrībā. Tās goda biedri bijuši gan valodnieks prof. Jānis Endzelīns, gan vēsturnieks prof. Boriss Vipers. Arī tagadnes kultūrdzīvē ir nepieciešama sadarbība starp valodniekiem, filozofiem, vēsturniekiem un literātiem.

Dzejnieks Imants Ziedonis apgalvo, ka «mākslas skaistums ir dzīvot pa ziedlapiņām. Kas ieiet centrā, tas ir filozofs, tam ziedlapiņas nobirst, tas ir baudījis no atzīšanas koka». Filozofam puķu ziedlapiņas ir sabirzušas, bet dzejnieka puķes kvēl gailošās krāsās. Arī valodniekam ziedi ir jau kaltuši, jo valodnieks vārdus preparē un sakārto līdzīgi kā biologs kārto augus herbārijā — analīzei.

Tomēr visiem mums — dzejniekiem, valodniekiem, filozofiem — darāms kopīgs darbs mūsu valodas labā. «Sākumā bija vārds. Un izsaucot vārdu — radās gaisma. Jo beigās būs vārds. Un vārdam pazūdot — tumsa,» raksta trimdas literāte Zinta Aistara.

Ramave ir stiprs vārds. Tas starojis pāri laikam un cilvēku likteņiem. Tas aicina. Visiem mums pāri staro vārda spēks.

Zaiga Ikere

IESKATS VALODNIECĪBAS LITERATŪRĀ

Konstantīns Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos. R.: Avots, 1992. I 638 lpp., II 670 lpp.

Latviešiem pētījumi šai interesantajā valodniecības nozarē līdz šim nebija koncentrēti etimoloģijas vārdnīcā. K. Karulis apkopojis, kritiski — saskaņā ar mūsdienu valodniecības atziņām — izvērtējis līdz šim izteiktos atzinumus un patstāvīgi risinājis etimoloģijas daudziem vārdiem, kam cilmes skaidrojumu līdz šim nav bijis.

Vārdnīca ir populāri zinātniska. Tajā uzņemti galvenokārt latviešu literārās valodas vārdi, bet saistījumā ar tiem analizēti arī apvidvārdi un arhaismi, arī vietvārdi. Vārdu cilmes un vēsturisko pārmaiņu izklāsts veidots tā, lai tas būtu saprotams arī nespeciālistiem. Vārdu formas un semantikas pārmaiņu paskaidrošanai minētas analogiskas parādības citās valodās. Vārdnīcā ir daudz literāro ilustrāciju, sevišķi folkloras citātu. Pie katra šķirkļa uzrādīta literatūra par attiecīgo jautājumu. Šim avotu apkopojumam jau pašam par sevi ir nepārvērtējama nozīme valodniecībā.

Plašam lasītāju lokam vērtīgs ir arī 65 lappušu garais vārdnīcas teorētiskais pielikums «Indoeiropiešu valodas un etimoloģija», kur koncentrēti izklāstīts, kādas valodas ietilpst indoeiropiešu valodu saimē, pastāstīts, kas ir indoeiropiešu pirmvaloda, raksturotas nozīmīgākās indoeiropiešu saimes valodu īpatnības, skaidrots, kā šīs valodas veidojušās, kā notikušas valodiskās pārmaiņas, vārdu aizgūšana utt. Īpaša nodaļa veltīta latviešu valodas etimoloģijas vēsturei. Pievienots arī literatūras saraksts par indoeiropiešu valodu saimes un etimoloģijas pamatjautājumiem.

Vārdnīca kopumā dod dziļāku ieskatu latviešu leksikas vēsturē, līdz ar to arī valodas un kultūras vēsturē.

Dainuvīte Guļevska

I. Druviete. Kārlis Milenbahs. R.: Zinātne, 1990. 283 lpp.

I. Druvietes monogrāfija veltīta vienam no izcilākajiem latviešu valodniekiem — zinātniskās valodniecības aizsācējam Latvijā, latviešu teorētiskās valodniecības meistaram Kārlim Milenbaham (1853—1916). Darbam divpadsmit nodaļu. Tajās izsekots Kārļa Milenbaha dzīves gājumam, akcentējot viņa plašo interešu loku jaunībā un nopietno pievēršanos galvenajam viņa mūžā — valodniecībai, latviešu valodas zinātniskai izpētei un tās vērtību saglabāšanai. Analizēti galvenie K. Milenbaha valodnieciskie darbi, parādot to vietu kopējā sava laika valodniecības attīstības procesā. Autore izpētījusi 19. gs. beigu svarīgākos valodnieciskos virzienus un teorijas un atklāj gan šo teoriju, gan atsevišķu personību, kuras mums šodien varbūt ir pasvešas, ietekmi uz K. Milenbaha uzskatu veidošanos. Grāmatā pirmoreiz citētas vairākas vēstules no K. Milenbaha un čehu valodnieka J. Zubatiņa sarakstes.

Centrālo vietu monogrāfijā veido trīs jautājumu apskats: «Latviešu valodas vārdnīcas» tapšanas vēsture, Milenbaha un Raiņa polemika, K. Milenbaha ieguldījums latviešu valodas normu sistēmas attīstībā un ortogrāfijas izveidošanā.

Monogrāfija par Kārli Milenbahu sniedz priekšstatu par intelligentu cilvēku, paškritisku zinātnieku, atsedz K. Milenbaha darbības dažādos virzienus, viņa teorētisko ieteikumu praktisko nozīmi latviešu valodas attīstībā, parāda to ciešo saistību ar tiem procesiem, kas valodā un valodniecībā aktuāli mūsdienās.

Monogrāfijas pielikumā ievietots K. Milenbaha raksts «Par valodas pareizību» (1898), kas bija tiešais aizsākums Milenbaha un Raiņa polemikai.

Kornēlija Pokrotniece

A. Laua. Latviešu valodas frazeoloģija. R., 1992. 80 lpp.

Pirmoreiz latviešu valodniecībā iznākusi grāmata par frazeoloģijas teorētiskiem jautājumiem. Tajā aplūkota frazeoloģijas zinātnes attīstības vēsture, īpaša uzmanība pievērsta latviešu frazeoloģijas kā zinātnes nozares sākumam. Grāmatā risināti jautājumi par frazeoloģismu būtību, galvenajām pazīmēm un norobežošanu no nefrazeoloģiskiem vārdu savienojumiem, aplūkoti pārsemantizēšanās veidi, kā arī raksturota frazeoloģismu cilme un motivācija. Viena

nodaļa veltīta frazeoloģismiem ar variabliem komponentiem — frazeoloģismu variantiem. No frazeoloģismu semantiskajām mikrosistēmām ieskicētas divas — frazeoloģismu sinonīmi un frazeoloģismu tematiskās grupas. Autore plašāk ir pētījusi frazeoloģismu apkaimi un iegūtās atziņas ir atklātas nodaļā «Apkaimes problēma frazeoloģijā». Tajā galvenā uzmanība veltīta verbālo frazeoloģismu strukturālajiem sakariem — noskaidroti apkaimes semantiskie tipi un analizēti frazeoloģismi ar dažādu semantisko tipu apkaimi. Īpaša strukturāli semantiska grupa ir frazeoloģiskie salīdzinājumi. Grāmatā dots šo frazeoloģismu raksturojums un risināta problēma par frazeoloģisko salīdzinājumu robežu noteikšanu. Nodaļā par frazeogrāfiju atrodamas ziņas gan par frazeoloģismiem vispārīgajās vārdnīcās, gan aplūkotas speciālās frazeoloģismu vārdnīcas, kurās latviešu valodas frazeoloģismi doti salīdzinājumā ar citām valodām (krievu, vācu, angļu). Grāmatā izvērtēti frazeoloģismu kārtošanas principi dažādās speciālajās frazeoloģijas vārdnīcās un izvērtēti pastāstīts par frazeoloģismu kārtošanas principiem autores vadībā sagatavotajā «Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā».

Silvija Veinberga

E. Kagaine. Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R.: Zinātne, 1992. 293 lpp.

Monogrāfijā aplūkotas Ziemeļrietumvidzemes izlokšņu leksiskās semantikas īpatnības. Publicētais pētījums ir pirmais mēģinājums vairāk vai mazāk sistemātiski analizēt kopīgās un atšķirīgās tendences literārās valodas un izlokšņu semantiskajā sistēmā. Monogrāfijas materiālā bāze — bagātīgais izlokšņu leksikas materiāls, kā arī Latviešu literārās valodas vārdnīca (publicētie sējumi un manuskripts) ir pietiekami respektējami avoti, lai būtu iespējams salīdzināt vārdu semantisko struktūru Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs un literārajā valodā.

Darba pirmajā daļā dotas pamatnostādnes izloksnēs un literārajā valodā kopīgās leksikas semantiskās struktūras salīdzinājumam. Šajā aspektā šķirtas divas galvenās pamatgrupas — semantiski identie un neidentie vārdi, meklēti identitātes un atšķirību cēloņi abās valodas sistēmās. Atsevišķi izdalīti starpsistēmu homonīmi, iztirzāta arī polisēmiņas problēma izloksnēs un literārajā valodā.

Darba otrā — plašākā — daļa veltīta konkrētā materiāla analīzei, akcentējot galvenos dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās cēloņus, proti, metaforisko pārnēsumu, nozīmes konkretizāciju, citvalodu (šajā gadījumā — Baltijas somu valodu) lokālu ietekmi, tautas etimoloģiju u. c., valodā kopīgās polisēmijas attīstības kopsakarā. Izsekots arī atsevišķu tipoloģisko paralēļu veidošanās procesam izlokšnēs, iespēju robežās salīdzinot Ziemeļrietumvidzemes izlokšņu faktus ar citu izlokšņu un valodu dotumiem.

Monogrāfija var rosināt tālākiem pētījumiem par vārdu lietojumu jebkurā no valodas formām, balstoties uz iegūtajām atziņām par kopīgajām likumsakarībām. Bez tam ievēribu pelna monogrāfijā minētais plašais lingvistiskās literatūras klāsts par semasioloģijas problēmām; darbam pievienots arī relatīvi apjomīgs kopsavilkums vācu valodā.

Agris Timuška

R. Grabis. Kūduma izlokšnes teksti. R., 1991. 140 lpp.

1991. gada sākumā izlokšņu aprakstu sērijā klajā nāca Rūdolfa Grabja sagatavotie Kūduma izlokšnes teksti, kur autors noteiktu tēmu ietvaros stāsta par Kūduma ļaužu dzīvi un darbu, vienlaikus atainojot šīs vidusdialekta izlokšnes savdabības. Teksti ir sakārtoti noteiktās tematiskās grupās: stāstījumi par lauku ēkām, dzirnavām, lauksaimniecības darbarīkiem, dažādu lauku darbu apraksti, kas sniedz detalizētu etnogrāfisku un kultūrvēsturisku šī novada darba dzīves attēlojumu; tajos atspoguļojas lauku iedzīvotāju darba pieredze un valodas fakti. Tekstu krājumu ievada ziņas par Kūduma pagasta izveidi un teritoriālajām izmaiņām 20. gs. pirmajā pusē, kā arī par māju īpašnieku dzimtām, māju, pļavu un tīrumu nosaukumiem un to veidošanās īpatnībām.

Kūduma izlokšnes teksti ir sagatavoti no izlokšnes pārstāvju stāstījumiem, kas vietām papildināti arī ar paša autora — dzimta kūdēnieša — teikumiem; tie pierakstīti fonētiskajā transkripcijā un atspoguļo izlokšnes runātāju dažādu līmeņu valodas parādības, vienlaikus attēlojot arī attiecīgā laikmeta lauku dzīves kolorītu. Daudz šajos stāstījumos ir novadā lietoto apvidvārdu, dažādu teicienu un salīdzinājumu. Piemēram, *dalbis*, *dalbe* 'īpašs koks, miets ārdu bīdīšanai rijā', *riešķis* 'labības vētijamais siets', *vanga* 'retāks labības vētijamais siets', *žumbērklis* 'apdarināts

zarains koka stumbrs siena, labības žāvēšanai', *dāres, dāri, dārņi* 'kopā sastiprināti četri dēļi, ko novieto rijā uz ārdiem (graudu, linsēklu žāvēšanai)' u. d. c.

Teksti dod ne tikai novada valodas faktu materiālu, tie vienlaikus sniedz arī izvērstu darbarīku gatavošanas un darba procesu attēlojumu, kas varētu interesēt arī etnogrāfus, novadpētniekus un dažādu nozaru amatniekus. Tāda, piemēram, ir nodaļa par Lenču ūdensdzirnavām, kur rodas gan vēsturiskas ziņas par šo dzirnavu būvi, gan informācija par malšanas norisi un malšanas iekārtām.

R. Grabja sagatavotie Kūduma izloknes teksti īpaši izceļas ar novada valodas, ģeogrāfijas un lauku darbu detalizētu atspoguļojumu. Autora personiskā pieredze, individuālais skatījums un bagātais valodas materiāls padara tekstus par vērtīgu uzziņu avotu visiem, kas interesējas par izloksnēm, etnogrāfiju, kultūrvēsturi.

Elga Kagine

B. Bušmane. Nicas izlokсне. R., 1989. 351 lpp.

1989. gada nogalē publicētais B. Bušmanes pētījums «Nicas izlokсне» ir viens no plašākajiem latviešu izlokšņu aprakstiem, kurā sīki aplūkotas šīs Lejaskurzemes izlokšnes fonētiskās, gramatiskās un leksiskās īpatnības, to pārmaiņas un attīstība pēdējo gadu desmitu laikā. Šajā darbā autore turpina J. Ēndzelīna, A. Ābeles u. c. valodnieku aizsāktu tradīciju, proti, valodas formu attīstības pētīšanu, salīdzinot mūsdienu izlokšņu materiālu ar tautasdziesmās reģistrētajiem faktiem.

Darbs ir balstīts uz ļoti bagāta faktu materiāla — apmēram 70 000 vienību lielas Nicas izlokšnes kartotēkas, kas papildināta arī ar kaimiņizlokšņu dotumiem un folkloras materiālu, konkrēti tautasdziesmu, 19. un 20. gs. pierakstiem Nicā. Bagātie Nicas folkloras materiāli un plašā kartotēka ir ļāvuši B. Bušmanei pētījumu veidot vēsturiskā skatījumā, atklājot izlokšnes dinamiku dažādos valodas līmeņos. Šajā sakarā autore ir risinājusi arī teorētiskus jautājumus par tautasdziesmu valodas un izlokšņu attieksmēm.

Darba ievadā ir sniegts īss Nicas ģeogrāfiskais un kultūrvēsturiskais raksturojums. Tam seko tautasdziesmu un izlokšnes materiāla salīdzinājums fonētikas, morfoloģijas un leksikas līmenī. Autore ir pievērsusies galvenokārt tām fonētiskajām un gramatiskajām parādībām, kas nav sastopamas

latviešu literārajā valodā. Visdetalizētāk ir analizētas izloksnes morfoloģiskās parādības, dažādu vārddarināšanas formantu produktivitāte, formu noturības un zuduma cēloņi, variēšanās, atspoguļoti arī atsevišķu gramatisko parādību ģeogrāfiskie areāli (dažas parādības arī kartografētas, piemēram, ē-celmu *lapse*, *aite* izplatība Latvijā, atvasinājumu ar piedēkli *-idz-* reģistrējumi Kurzemē u. c.).

Pēdējā nodaļa ir veltīta tautasdziesmās un izloksnē sastopamās neliterārās un dialektālās leksikas analīzei no semantikas un cilmes viedokļa. Tajā atrodami daudzi Lejaskurzemei raksturīgi leksiskie un semantiskie dialektismi. Piemēram, *lipīt*, *lipt* 'degt; dedzināt', *silt* 'spodrināt, tīrīt (parasti berzējot)', *stalgs* '(ļoti) izvēlīgs (parasti ēdiena ziņā), izlepis', *bass* 'balts (par zirga, suņa kājām)' u. c. Kopumā aplūkotas apmēram 270 leksēmas. Bez tam samērā plašs leksikas materiāls atrodams arī nodaļās, kur analizētas fonētikas un gramatikas parādības, piemēram, pie atvasinājumiem ar *-inā-*, *-iķ-*, *-uot-* u. c. minēti vairāki desmiti pēc attiecīgā modeļa darinātu izloksnes vārdus.

B. Bušmanes pētījums «Nīcas izloksne» ir izpelnījies atzinīgu vērtējumu — par šo darbu 1990. gadā autorei ir piešķirta LZA J. Endzelīna prēmija un prof. A. Ābeles prēmija (Stokholma).

Elga Kaġaine

SATURS

Vispārīgi jautājumi	
<i>Druviete I.</i> Valodas situācija un indivīds	3
<i>Rozenbergs J.</i> Daiļliteratūras valoda un tās norma	11
<i>Endzelins J.</i>	
Atbilde «P. Smidt» kungam	23
[Augstskolas gadadiena]	27
Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībai	28
[Ar J. Lojas komentāru]	30
<i>Blinkena A.</i> Audiatur et altera pars	31
Stils	
<i>Kušķis J.</i> Stils, no kā atsakāties	42
<i>Paegle Dz.</i> Partijiskā stila pēdas latviešu valodā	47
Leksika	
<i>Ikere Z.</i> Vārda <i>jutoņa</i> lietošanas iespējas	52
<i>Snē D.</i> Vai mums ir vajadzīgs <i>etaps</i> ?	59
<i>Paegle Dz.</i> Par <i>karalīks</i>	63
<i>Paegle Dz.</i> Par <i>mazskaitlīgs</i> un <i>daudzskaitlīgs</i>	64
<i>Ernstsone V.</i> Metaforiskais vārda nozīmes pārnēsums mūsdienu jauniešu sarunvalodā	65
<i>Bušs O.</i> Prūšu motīvi latviešu antroponīmijā	76
Dialekts un literārā valoda	
<i>Jansone I., Kagine E.</i> Par dažām dialektālās leksi- kas funkcijām literārajā valodā	84
<i>Bušmane B.</i> <i>Dradži, pākšņi, iešņava</i>	92
<i>Liparte E.</i> Par sprēsliņas nosaukumiem latviešu va- lodas izloksnēs	103
<i>Timuška A.</i> Nelēksim palmā, kāpsim apsē!	110
<i>Stafecka A.</i> Par latgaliešu uzvārdu un personvārdu pareizrakstību	115
Gramatika	
<i>Rozenbergs J.</i> Par latviešu valodas sintakses zinātnes attīstību	121
<i>Teleženko I.</i> Vārds vai forma?	132
Fonētika	
<i>Kušķis J.</i> Par dažu skaņu un skaņu savienojumu izrunu	137
Terminoloģija	
<i>Skujiņa V.</i> Jautājumā par nacionālo un internacionālo terminoloģiju valodā	143

<i>Pommers J.</i> Kā nonākt pie paliekošas latviešu tehniskās terminoloģijas?	148
<i>Linīņa S.</i> Bibliotēkzinātnes terminoloģija: ietekmētājfaktori un problēmas	157
<i>Kalme V.</i> Internacionālismi vingrošanas leksikā	165
<i>Skujiņš M.</i> Airēšanas terminoloģijas izstrādes uzdevumi	170
<i>Smidebergs I.</i> <i>Makšķerēt</i> un <i>zvejot</i>	174
<i>Lukstiņš J.</i> Grāmatvedības termini <i>rēķins</i> un <i>konts</i>	179
<i>Ķirite M., Skujiņa V.</i> Jaunākais terminoloģijā	181

No vārdu vēstures

<i>Karulis K. Cemme</i>	194
<i>Dimba</i>	196

Vērojumi un pārdomas

<i>Hausmanis V.</i> «Gimalajiešu lāči» citā kažoka krāsā	198
<i>Baltiņa M.</i> Par kādu apostrofa lietošanas veidu	204
<i>Sūmane M.</i> Sodienas skatījumā	207

Atvadu vārdi

Gaisma paliek [Anna Bergmane] (<i>A. Blinkena</i>)	212
Skīroties no dārga kolēģa [Laimdots Ceplītis] (<i>A. Miķelsone, M. Stengrevica</i>)	214
Anna Rāta (Damenovska-Damanaucka) (<i>I. Ķemere</i>)	216
Tulkotājas Marijas Sūmanes piemiņai (<i>A. Plēsuma</i>)	217

Hronika

Latvijai jauni zinātņu doktori [par J. Rozenbergu un A. Breidaku] (<i>A. Blinkena, A. Staļeckā</i>)	219
Konference akadēmiķa Jāņa Endzelīna 119. dzimšanas dienas atcerei (<i>I. Druviete</i>)	221
Artūra Ozola 80 gadu atceres konference (<i>J. Kušķis</i>)	222
Starptautiska terminologu konference Lielupē (<i>V. Skujiņa</i>)	222
Starptautiskais seminārs «Valsts valodas lietošana» (<i>I. Druviete</i>)	223
Konferences Ņujorkā un Toronto par latviešu valodu (<i>J. Kušķis</i>)	224
Starptautiska konference «Valodas politika Baltijas valstīs» (<i>I. Druviete</i>)	226
Starptautiskās konferences «Valodas politika Baltijas valstīs» rezolūcija	227
Ramaves ceļi un atceļi (<i>Z. Ikere</i>)	229

Uzziņu materiāls

Ieskats valodniecības literatūrā (<i>D. Guļevska, K. Pokrovniece, S. Veinberga, A. Timuška, E. Kagaine</i>)	232
---	-----

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

Sastādījusi Ā. Ozola
Mākslinieks I. Krepics
Korektore I. Čerņavska

Parakstīta iespiešanai 8.09.93. Reģ. apl. Nr. 2-0290. Formāts 70×100/32. Izdevniecība «Avots», LV-1050 Rīgā, Aspazijas bulv. 24. Iespiesta tipogrāfijā «Rota», LV-1011 Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40. Pasūt. Nr. 104-1.

La 802 **Latviešu** valodas kultūras jautājumi: (Rakstu krāj.) 27. laid. / Sast. Ā. Ozola. — R.: Avots, 1993. — 239 lpp.

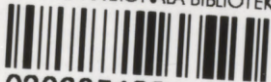
Laidienā ievietoti dažāda satura raksti par aktuāliem tematiem praktiskajā valodniecībā un valodas praksē. Plašākās ir vispārīgiem valodas prakses jautājumiem, leksikai un semantikai (arī izlokšņu leksikai) un terminoloģijai veltītās nodaļas.

Seit publicēti atvadu vārdi Annai Bergmanei, Laimdotam Ceplītim, Annai Rātai un Marijai Sūmanei, tiem mūžībā aizejot.

Ir hronika un valodnieciskās literatūras apskats.

81.2L-7

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306054837

Ls 1.20

Kontroleksemplārs

Paldies dievam,
ka daži, atmezdami niecīgus,
veltīgus sapņus par nākamību, jau domā
un strādā tautai par atzēšanu.
Visi gan vairs neguļam sapņu miegā,
bet tomēr daudzi vēl modināmi
celties pie dienas darba,
kamēr saule spīd.

Atis Kronvalds, 1869.